

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

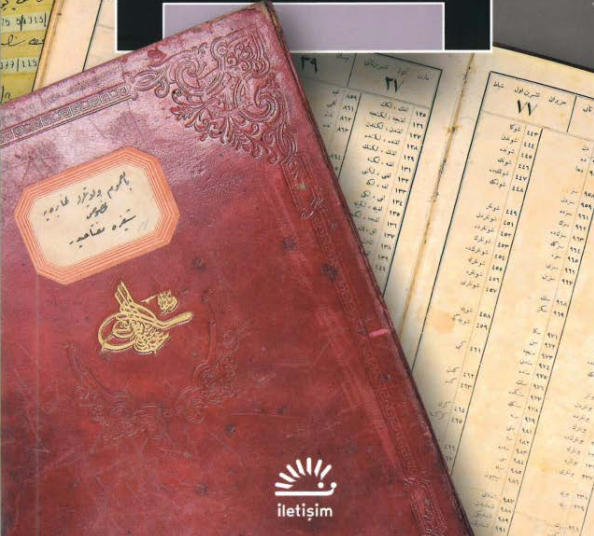
Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Taner Akçam

Naim
Efendi'nin Hatıratı
ve Talat Paşa
Telgrafları
Krikor Gergeryan Arşivi

İletişim Yayınları 2382 • Araştırma-İnceleme Dizisi 394
ISBN-13: 978-975-05-2094-5

© 2016 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM

1. Baskı 2016, İstanbul

2. Baskı 2019, İstanbul

EDITÖR Kerem Ünüvar

DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Remzi Abbas

BASKI Sena Ofset • SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu, 2. Matbaacılar Sitesi, B Blok, 6. Kat, No: 4NB 7-9-11
Topkapı, 34010, İstanbul, Tel: 212.613 38 46

CİLT Güven Mücellit • SERTİFİKA NO. 11935

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları • SERTİFİKA NO. 40387

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

TANER AKÇAM

Naim Efendi'nin Hatıratı ve Talat Paşa Telgrafları

Krikor Gergeryan Arşivi

TANER AKÇAM 1953'te doğdu. 1975'te ODTÜ İ.İ.B.F.'den mezun oldu. 1976 Martı'nda sorumlu yazı işleri müdürü olduğu *Devrimci Gençlik* dergisindeki yazıları nedeniyle tutuklandı. 1977 Martı'nda Ankara Merkez Cezaevi'nden firar etti. 1978'de Almanya'da siyasi mülteci oldu. 1988'de Hamburg Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nde şiddet, kültür ve insan hakları konularında çalışmaya başladı. İlk eserleri *İnsan Hakları ve Marksizm* (Ayrıntı Yayınları, 1991), *Siyasi Kültürümüzde Zulüm ve İşkence* (İletişim Yayınları, 1992) bu araştırmaların sonucudur. 1991'de yayımlanan *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu* (İletişim Yayınları), Ermeni sorunu etrafındaki çalışmalarının başlangıcına denk düşer. 1996'da, "1919-1922 İstanbul Divan-ı Harb-i Örfi Yargılamaları Işığında Türk Kurtuluş Hareketi ve Ermeni Soykırımı" adlı çalışmasıyla Hannover Üniversitesi'nden sosyoloji ve tarih doktorası aldı. Bu çalışma önce Almanca, daha sonra da *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşına* (İmge Yayınları, 1999) adıyla Türkçe yayımlandı. 2006'da yayımlanan *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility* (Metropolitan Books) 2007'de, Minnesota eyaletinde araştırma dalında en iyi kitap ödülünü kazandı. Yakın dönemde yayınlanan kitapları şunlardır: "*Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*" - Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar (İletişim, 2008); *Tehcir ve Taktik: Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları İttihat ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922* (Vahakn N. Dadrian ile birlikte, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008); *1915 Yazıları* (İletişim, 2010); *Kanunların Ruhı: Emval-i Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek* (Ümit Kurt ile birlikte, İletişim, 2012); *Ermenilerin Zorla Müslümanlaştırılması* (İletişim, 2014); *The Young Turks' Crime against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire* (Princeton University Press, 2012). Akçam'ın bu kitabı Amerikan *Foreign Affairs* dergisi tarafından 2012 yılının Ortadoğu konusundaki en iyi kitabı seçildi. Akçam, bu kitabı ile, MESA (Middle East Studies Association) adlı akademik kuruluşun prestijli ödülü, Albert Hourani Ödülü'nü kazandı ve kitabı 2013 yılının en iyi kitabı seçildi. Akçam, 2008 yılından beri Clark Üniversitesi Tarih Bölümü Holocaust and Genocides Studies Merkezi'nde bulunan Kaloosdian/Mugar kürsüsünde çalışmalarını sürdürmektedir.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	7
Krikor Gergeryan ve Arşivi.....	10
GİRİŞ.....	17
ANDONYAN'IN NAİM EFENDİ İLE BULUŞMA NOTU.....	20
ANDONYAN'IN YAYIMLADIĞI METİN VE ELİMİZDEKİ HATIRAT	25
Hatırat ve Belgeler Nerede?.....	31
1983 Sonrası Hatırat ve Belgeler.....	39
Naim Efendi Hatıratı Hakkındaki Kuşkuların Üç Temel Kaynağı.....	41
Naim Efendi İsimli Bir Memur Var mıdır?.....	43
Naim Efendi'nin Adının Geçtiği Osmanlı Belgeleri.....	50
Naim Efendi'nin Görev Yerleri ve Andonyan ile İlişkisi.....	53
Naim Efendi'nin Kişiliği Meselesi.....	61
Hatırat Gerçek Olsa Bile Belgeler Sahte Olamaz mı?.....	65
Son Bir Gözlem	97

OSMANLI BELGELERİNDE NAİM EFENDİ’NİN ANLATTIKLARININ İZDÜŞÜMLERİ.....	101
1) Aranan Bazı Ermeniler.....	101
2) Kozan Milletvekili Nalbantyan’ın Akrabası Soğomon Kuyumcuyan.....	104
3) Ermeni Milletvekilleri ve Akrabaları.....	105
4) Halep’ten Yetimlerin Sivas ve İstanbul’a Sürülmeleri Meselesi.....	112
5) Meskene ve Rakka Civarında Ermeni Çocukların öldürülmesi.....	119
6) Demiryollarında Çalışan Ermenilerin Sürülmeleri.....	124
7) Hat Komiseri Hayri Bey.....	132
8) Amerikan Konsoloslukları ve Yollarda Çekilen Fotoğraflar.....	134
9) Yol Boylarında Kalan Cesetler Meselesi.....	139
10) Dört yol ve Haçin’de Şüpheli Ermeniler Hakkında Soruşturma.....	144
SONSÖZ.....	149
EKLER.....	153
EK-1 NAİM EFENDİ’NİN İLK DEFA YAYIMLANAN HATIRATI.....	154
EK-2 ANDONYAN TARAFINDAN YAYIMLANAN NAİM EFENDİ HATIRATI.....	224
EK-3 DR. AVEDİS NAKKAŞYAN’IN ANDONYAN’A MEKTUBU 6 Ekim 1925.....	245
EK-4 ANDONYAN’IN DR. MARY TERZİYAN’A MEKTUBU 28 Temmuz 1937.....	250
EK-5 HALEP KONSOLOSU RÖSSLER’DEN LEPSİUS’A MEKTUP 25 Nisan 1921.....	260
EK-6 ANDONYAN’IN TEHLİRYAN’IN AVUKATLARINA MEKTUBU 10 Haziran 1921.....	265
EK-7 HALEP HAT KOMİSERİ HAYRİ EFENDİ HAKKINDA SORUŞTURMA.....	267

Elinizdeki kitap, 1915-16 yıllarında Halep Sevkiyat Müdür-lüğü'nde çalışmış Naim Efendi adlı bir Osmanlı memuru-nun Hatıratı ve bununla ilgili bazı belgelerdir.¹ Hatırat, Ta-lat Paşa'nın Ermenilerin imhası için yolladığı telgraf emirle-rini ve Naim Efendi'nin dönem hakkındaki kişisel gözlem-lerini içermektedir. Naim Efendi, Hatırat ve telgrafları 1918 yılında Aram Andonyan² adlı bir Ermeni aydına satmış ve

- 1 Hatırat ve Belgeler Katolik Rahip Krikor Gergeryan'ın özel arşivinde bulun-muştur. Krikor Gergeryan, soy ismini Batı dillerinde daha kolay telaffuz edi-lebilmesi için Guerguerian olarak yazar. Bugün hayatta olan akrabaların soy isimleri de Guerguerian'dır. Biz tüm eser boyunca Gergeryan ifadesini kullandık. Rahip hakkında daha ayrıntılı bilgi aşağıdadır.
- 2 Aram Andonyan (1875-1952), İstanbul'un önde gelen Ermeni aydınlarından biridir. Çeşitli gazetelerde çalışmıştır. 1912-3 yıllarında İstanbul'da basılan, *Badgerazart Intartzag Badmutyun Balkanyan Baderazmin* [*Balkan Savaşı'nın Resimli Mufassal Tarihi*] adlı eseri en bilinen çalışmasıdır [Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2002)]. 24 Nisan 1915 günü diğer Ermeni aydınlarla birlikte tutuklanmış, sürgün yolunda, ayağı kırıldığı için ölümden kurtulmuştur. Sürgün yıllarını Meskene kampında ve Halep'te ge-çirmiştir. Bu yıllarda, soykırımdan kurtulan bazı Ermenilere başlarından ge-çenleri yazdırmış ve son derece zengin bir sözlü tarih derlemesi yaratmıştır. Bu derlemeleri daha sonra, 1928-1952 yılları arasında müdürlüğünü yapaca-ğı, Paris Boghos Nubar Kütüphanesi'ne götürecektir. Andonyan'ın sürgün yıl-

Andonyan, Hatırat'ın bir kısmı ile belgeleri 1920-21 yıllarında Ermenice, İngilizce ve Fransızca olarak yayımlamıştı.

1983 yılında Şinasi Orel ve Süreyya Yuca *Ermenilerce Talat Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü* adlı bir kitap yayımladı ve Andonyan'ın yayımladığı Hatırat ve içindeki telgrafların sahte olduğunu iddia ettiler. Yazarlar, iddialarını üç önemli teze dayandırdılar. 1) Naim Efendi isimli bir Osmanlı memuru yoktur; 2) olmayan bir kişinin yazdığı bir Hatırat sözkonusu olamaz, böyle bir Hatırat da yoktur; 3) Talat Paşa'ya ait olduğu söylenen belgeler tahrif edilmiş, sahte belgelerdir. Yazarlara göre, Hatırat ve belgeler, başta Andonyan olmak üzere Ermenilerce üretilmişti.

Orel ve Yuca'nın kitabından sonra, Hatırat ve belgelerin sahte olduğu genel kabul gördü ve konu o günden beri kamuoyunda, "*Talat Paşa'ya ait sahte telgraflar*" olarak bilindi ve anıldı. Gerek Naim Efendi isminde bir Osmanlı bürokratına ait herhangi bir kaydın bulunamaması, gerekse Hatırat ve belgelerin orijinallerinin nerede olduklarının bilinememesi nedeniyle, eleştirel tarihçiler de konuya değinmemeyi tercih ettiler. Ermeni soykırımı alanında yapılan çalışmalarda, *Naim Efendi Hatıratı ve Talat Paşa Telgrafları*, deyim yerindeyse züccaciye dükkânındaki fil gibi kaldı. Orta yerde idi ama, "resmi devlet tezlerini" savunanlar dışında kimse elini dokundurmak, hakkında konuşmak ve tartışmak istemiyordu. Elinizdeki kitap ile birlikte bu konuda artık yeni bir sayfanın açılmakta olduğunu söyleyebiliriz.

Kitapta, Osmanlı belgelerine dayanarak Naim Efendi adında bir Osmanlı bürokratinin var olduğunu gösteriyor ve ilgili belgeleri yayımlıyoruz. Yine bunun gibi Naim Efendi tarafından yazılmış bir Hatırat'ın var olduğunu ilk defa aç-

ları hatıraları için bkz. Rita Soulahian Kuyumjian (ed.), *Exile, Trauma and Death: On the Road to Chankiri with Komitas Vartabed*, (London: Gomidas Institute and Tekeyan Cultural Association, 2010).

ğa çıkartıyor ve bu Hatırat'ın daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış bölümlerini okuyucular ile buluşturuyoruz. Yani, Orel ve Yuca tarafından 1983'te ileri sürülen üç ana iddiadan ikisinin kesinlikle çökmüş olduğunu artık rahatlıkla söyleyebiliriz. Kitapta ayrıca, Talat Paşa'nın telgraflarının sahteliği meselesine ilişkin, Osmanlı arşiv belgelerinden hareketle yeni bir genel çerçeve çiziyoruz. Belgelerin sahteliği ile ilgili ileri sürülen önemli bazı tezlerin, örneğin şifreleme teknikleri üzerine söylenenlerin tamamıyla yanlış ve spekülatif olduklarını, ilgili Osmanlı belgelerine dayanarak gösteriyoruz. Talat Paşa'ya ait belgelerin tek tek sahte olup olmadıkları ayrı bir çalışmanın konusu olacaktır.

Kitapta EK olarak yayımlanan belgeler de Türkçe okuyan okuyucu ile ilk defa buluşuyor. Naim Efendi'nin daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış anılarının yanı sıra, Andonyan tarafından Ermenice kitapta kullanılan kısımlarını da bir araya toplamış bulunuyoruz. Böylece okuyucu, Naim Efendi'nin Hatıratı'nın bütünü hakkında bir bilgi sahibi olacaktır. Diğer Ek belgeler, Andonyan'ın, Naim Efendi hakkında açıklayıcı bilgiler verdiği iki mektubu ile Avedis Nakkaşyan isimli bir doktorun Andonyan'a yazdığı bir mektuptur. Bu mektuplardan okuyucu, Naim Efendi konusunda son derece etraflı bilgiler edinecektir. Savaş yıllarında Almanya'nın Halep konsolosu Rössler'in Andonyan'ın kitabı hakkında yazdığı rapor da eklerde yer alan belgeler arasındadır.

Naim Efendi'nin Hatıratı'nı ve yayımladığımız ek belgeleri Katolik Rahip Krikor Gergeryan'ın arşivinde bulduk. Gergeryan'ın arşivinde, bunun gibi başka önemli Osmanlı belgeleri de bulunmaktadır. Bu belgelerin arasında, İstanbul İttihat ve Terakki yargılanmaları sırasında oluşturulan soruşturma komisyonu tarafından ele geçirilmiş, merkezle yerel birimler arasında yapılmış yazışmalar, telgraflar; sanıkların ve şahitlerin sorgu ve mahkeme sırasında verdikleri ya-

zılı ve sözlü ifadeler yer almaktadır. Bu çok önemli bir husustur. Çünkü İstanbul yargılanmalarının duruşma dosyalarının nerede oldukları, bugün bile hâlâ belli değildir. Krikor Gergeryan'ın arşivi bu kayıp belgelerin önemli bir kısmına sahiptir. İlgili belgeleri önümüzdeki dönem yayımlamayı planlamaktayız. Söylemeye gerek yok ki, bu belgeler, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Ermenilere yönelik tehcir ve katliamların nasıl planlandığını ve hayata geçirildiğini anlamamıza yardımcı olacak paha biçilmez öneme sahiptir ve bizlere yeni ufuklar açacaktır.

Naim Efendi ve Hatıratı konusunu ele almadan önce, bu kadar önemli ve değerli malzemeyi bir araya toplamış Krikor Gergeryan'ı tanıtmakta ve bu belgelerin onun eline nasıl geçtiğini anlatmakta fayda vardır.

Krikor Gergeryan ve Arşivi

Rahip Krikor Gergeryan (12 Mayıs 1911 - 7 Mayıs 1988), Sivas'ın Gürün kazasında doğdu. Sekiz kız, sekiz erkek, 16 kardeşin en küçüğü idi.³ Tehcir sırasında, kardeşlerden sadece altısı kurtulabildi; diğer 10 kardeş, anne ve babaları ile birlikte öldürüldü. Rahip Krikor, anne ve babasının öldürülmesini kendi gözleriyle görür. Hayatta kalan bir ağabeyi ile birlikte 1916'da Beyrut'a ulaşmayı başarır ve orada bir yetimhaneye alınır, orada büyür. 1925 yılında Zımmar (Bzemmar) Katolik Manastırı'na kayıt olur. 1930'lu yılların başında Beyrut St. Joseph Üniversitesi'nden mezun olduktan sonra, teoloji eğitimine devam etmek ve Rahip olmak amacıyla Roma'ya, Levonian Akademisi'ne gider. 1937 yılında Katolik Rahip olma hakkını kazanır. Aynı yıl, Ermeni soykırımı

3 Rahip Krikor Gergeryan'ın hayatı hakkındaki tüm bilgileri, Rahip'in arşivini hâlâ büyük bir titizlikte saklamakta olan yeğeni Dr. Edmund Gergeryan'dan aldık.

konusunda doktora yapmaya karar verir ama Gergeryan'ın doktora çalışması hiç bitmeyecek ve tüm hayatı boyunca devam edecektir. Arşiv bu hayat boyu çalışmanın ürünüdür.

Kardeşlerin en büyüğü Bedros soykırımdan önce Kahire'ye gitmiş ve orada yerleşmiştir. Gergeryan da Rahip olduktan sonra Kahire'ye yerleşir. Burada araştırmalarına devam ederken, tahminen 1952 yılında, Kürt Mustafa Paşa ile karşılaşır. Kürt veya diğer lakabıyla Nemrut Mustafa Paşa, 1919-21 yılları arasında İstanbul'da İttihat ve Terakki'ye karşı açılan davaların görüldüğü, Birinci Divani Harbi Örfi'nin (Askeri Mahkeme'nin) başkanlığını da yapacak hâkimlerinden biridir. Mustafa Paşa, mahkeme başkanı iken, 1920 Ağustosunda idam edilen Bayburt Kaymakamı (Urfa Mutasarrıfı) Nusret'in yargılanmasında belge tahrif ederek kasıtlı idam cezası verdirdiği suçlaması ile 1920 Ekimi'nde tutuklanacak; hapis cezasına çarptırılacak ve fakat daha sonra Sultan tarafından affedilecektir. İstanbul'un, 1922'de Türk miliyetçi hareketinin eline geçmesi üzerine de yeniden tutuklanmaktan korkacak ve Kahire'ye kaçacaktır.⁴

Bu karşılaşma Rahip Gergeryan'ın hayatında önemli bir dönüm noktasıdır. Kendisi hakkında yazdığı küçük bir notta, Mustafa Paşa ile defalarca görüştüğünü ve uzun tartışmalar yaptığını söyler. Mustafa Paşa, Ermenilerin tehcir ve imhaları konusunda araştırma yapan genç Gergeryan'a çok önemli bir bilgi verir ve aradığı her şeyin Kudüs Ermeni Patrikliği Arşivi'nde bulunduğunu söyler. Mustafa Paşa'nın anlattığına göre, İstanbul Ermeni Patrikliği, İttihat ve Terakki yargılanmalarında taraftı, bu sıfatı ile değişik dava dosyalarındaki evrakların bir kopyasını alma hakkına sahipti ve almıştı. İstanbul Türk Hükümetinin kontrolüne geçince Pat-

4 Kürt Mustafa Paşa davası için bkz. Vahakn Dadrian, Taner Akçam, "Tehcir ve Taktik": *Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları, İttihat ve Terakki'nin Yargılanması, 1919-1922* (İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul, 2009), s. 186-87.

riklik, ellerindeki belgeleri korumak amacıyla Manchester'a yollayacaktır. Bunun bir nedeni de Rahip Balakian'ın orada olmasıdır. Belgeler daha sonra Marsilya'ya ve oradan da son durakları olan Kudüs Ermeni Patrikliği'ne ulaşacaklardır.⁵

Krikor Gergeryan Kudüs'e gider. Hem dini kimliği ve hem de orada görev yapan Ermeni patriğini yakından tanıyor olması nedeniyle kendisine arşive girme izni verilir. Gergeryan, yıllar sonra yeğeni Dr. Edmund Gergeryan'a "*orada ne gördüysem filmi çektim*" diyecektir. Gergeryan'ın belge topladığı yer sadece Kudüs Ermeni Patrikliği Arşivi değildir. 1950 yılında Aram Andonyan'ın müdürlüğünü yaptığı, Paris Boghos Nubar Kütüphanesi'ne de gider; Naim Efendi Hatıratı ve Talat Paşa telgraflarını orada görür ve filmlerini çeker. Kütüphane ayrıca Ermenilerin tehcir ve imhaları üzerine, Aram Andonyan tarafından oluşturulmuş çok zengin bir koleksiyona sahiptir. Halep'te bulunduğu yıllarda Andonyan, sağ kalan Ermenilere başlarından geçenleri yazdırmış, bunları Ermeni yerleşim yerlerine göre tasnif ederek soykırımın deyim yerindeyse topoğrafyasını çıkartmıştır.

Gergeryan, vefat ettiği 7 Mayıs 1988'e kadar belge toplayacaktır. Alman, Fransız, İngiliz ve Amerikan arşivlerine gidecek, oralarda da bulabildiği ne varsa bir araya getirecektir. Ermenice dilinde topladığı kaynaklar da Gergeryan arşivinin diğer büyük bir zenginliğidir. Bugün artık piyasada bulunması zor olan değerli kitaplar; 19. ve 20. yüzyıl başlarında yayımlanan Ermenice dergi ve gazetelerden derlenen makale ve haberler; henüz hiçbir yerde yayımlanmamış olan hatıratlar bu kaynakların başında gelir.

Gergeryan hem elindeki malzemeyi tasnif etmeye hem de Ermeni soykırımının çeşitli veçheleri hakkında kitaplar

5 Krikor Gergeryan'ın belgelerin transferi konusunda yazdığı kısa not için bkz. Krikor Gergeryan Arşivi, 03 "19- Zaven Yeghiayan" [Arşivden verdiğimiz bu numaralar geçicidir ve değişecektir. Araştırmacıların ilgili makaleyi, hazırladığımız geniş indeks üzerinden bulmalarını tavsiye ederiz.]

yayımlamaya çalışıyordu. Yayımladığı makalelerde *Krieger* (Almanca *savaşçı* demektir) takma adını kullanıyordu. Değişik makaleleri yanında onun en bilinen çalışması, Kudüs Patrikhane Arşivi'nde bulduğu İstanbul yargılamaları belgelerine dayanarak yazdığı *Yozğadi Hayasbanutyen Vaverak-ragan Badmutyuni* [*Yozgat Ermeni Kırımının Belgesel Tarihi*] (New York: 1980) kitabıdır. Gergeryan birçok başka kitap daha yazmak istiyordu. Arşivi, başladığı ve bitiremediği çok sayıda kitap taslağı ile doludur. Bunların içinde en önemlisi, *Armenocide* adını verdiği, Ermeni soykırımının tarihi idi. Arşivinde bu tür bir çalışma için yazdığı sayısı oldukça kabarıktır.

Gergeryan arşivi bugüne kadar, deyim yerindeyse el değmemiş bir biçimde araştırmacıları bekledi. Gerçi, 1983 yılında, Washington merkezli *Armenian Assembly* adlı kuruluş tüm arşivi mikrofilme almıştı ama bu koleksiyonu fazla bilen ve kullanan olmadı.⁶ Arşivin aslı, New York'ta, Krikor Gergeryan'ın akrabalarının elinde idi. 2015 Nisan ayında kendilerini ziyaret ettiğimizde, belgelerin aslını görme isteğimizi kırmadılar ve elinizde gördüğünüz kitabın macerası böyle başladı.

Kudüs Ermeni Patrikliği Arşivi'nin araştırmacılara kapalı olduğu,⁷ Boghos Nubar Paşa Kütüphanesi'ndeki belgelerin kayıp oldukları düşünülürse, Gergeryan arşivinin Ermeni soykırımı araştırmaları açısından paha biçilmez önemi daha iyi anlaşılır. Bu nedenle arşivde saklı kalmış belgeler sadece sınırlı sayıda uzman tarafından değil, herkes tarafından bilinmeliydi. Clark Üniversitesi bünyesinde, Krikor Gerger-

6 Malzemelerin önemli bir kısmının Osmanlıca olması, Arşiv malzemelerinin tasnif edilmemiş olması, hangi kutuda ne tür bir malzeme olduğunun bilinememesi vb. gibi birçok faktör bu ilgisizliğin nedenleri arasında sayılabilir.

7 Bu satırların yazarı, yıllarca bu arşivde çalışabilmek için girişimlerde bulunmuş ama başarılı olamamıştır. Gergeryan'ın arşivinde bulunan malzemeleri orijinaleri ile kıyaslama isteğimiz dahi karşılıksız bırakılmıştır.

yan arşiv projesini bu amaçla başlattık. Tüm arşivin 2017 yılında üniversitenin sitesine konması planlanmaktadır. Oluşturulan detaylı bir indeks ile de okuyucu, arşivde kolayca arama yapma şansına sahip olacaktır.

Her kitabın, bir teşekkür bölümü vardır. Bu kitapta teşekkür bölümünü, çok uzun yer tutacağını bilmek pahasına, sadece kitapla sınırlı tutmayıp, Krikor Gergeryan Arşiv projesinin gerçekleşmesini sağlayanlara da ayırmak istiyoruz. Her şeyden önce, Krikor Gergeryan'ın yeğeni Dr. Edmund Gergeryan'a teşekkür etmek isteriz. Hem amcasının 1988'de vefatından bu yana arşivi büyük bir titizlikle koruduğu, hem de arşivin elektronik ortama aktarılması sürecinde her türlü kolaylığı gösterdiği için. Krikor Gergeryan'ın tüm arşivini tarayan ve elektronik ortama aktaran Berc Panossian'dır. Berc projeye sadece profesyonel bir iş adamı olarak yaklaşmadı, deyim yerindeyse gönlünü verdi. Elle tutulması bile zor olan veya okunamaz olan bazı belgeler, onun ustalığı sayesinde orijinallerinden daha iyi biçimde elektronik ortama aktarıldılar.

Oldukça karışık ve tasnif edilmemiş olarak duran arşivin taranması dışında, araştırmacıların hizmetine sunulabilmesi için detaylı bir şekilde indekslenmesi de gerekiyordu. Arşivdeki malzemeler, İngilizce, Fransızca, İtalyanca, Ermenice, Ermenice harflerle Türkçe, Osmanlıca ve Türkçe dilindedirler. Bu nedenle 100.000 sayfanın üzerindeki bu malzemenin indekslenmesi ve bazı malzemelerin bir dilden diğer bir dile tercüme edilmesi bu dillere vakıf birçok insanın katkısını gerektiriyordu. Böylesi devasa bir girişimi eğer bazı kişi ve kuruluşların desteği olmasaydı başaramazdık. Adının saklı tutulmasını isteyen New Yorklu bir dostumuz; Mr. ve Mrs. Nazar ve Artemis Nazarian; Mr. ve Mrs Harry ve Suzanne Toufayan, AGBU, Knights of Vartan Inc. projeye önemli destek sağladılar. Ayrıca başta Calouste Gulbenkian Vak-

fı ve vakfın Ermeni Çalışmaları bölümüne çok yeni bir çehre kazandıran Razmik Panossian olmak üzere, NAASR (Ermeni Çalışmaları ve Araştırmaları Ulusal Birliği) ve Jirair Nishanian Vakfı'nın katkıları olmasaydı proje tamamlanamazdı. Krikor Gergeryan Arşiv projesini hayata geçiren ekip adına, bu kişi ve kuruluşların hepsine katkılarından dolayı sonsuz teşekkürü bir borç biliriz.

Özel olarak kitabın hazırlanmasına ilişkin teşekkürlere gelince, burada birinci şahıs kullanmak isterim; bu süreçte çok sayıda insanın yardımını gördüm. Ömer Türkoğlu bu insanların başında gelir. Ömer, başta Naim Efendi'nin hatırası olmak üzere kitaptaki Osmanlıca belgeleri çevirmekle kalmadı, kendi çevirmediklerini de büyük bir titizlikle kontrol etti ve kitabın içeriğine ilişkin yapıcı önerilerde bulundu. Onun bu değerli katkıları olmasaydı, kitap bu haliyle okuyucu ile buluşmazdı. Krikor Gergeryan Arşiv proje ekibinde yer alan Sevan Deirmenciyan, Nazlı Temir Beyleryan ve Tabita Toparlak, indeksleme dışında, bu çalışmada kullanılan Ermenice metinleri Türkçeleştirdiler. Örneğin, Andonyan'ın mektupları, el yazması notları ve Naim Efendi'nin Hatıratı'nın bizde olmayan ve fakat Andonyan tarafından yayımlanan kısımları onların titiz kontrollerinden geçti. Yine proje ekibinde yer alan Anna Aleksanyan, Gergeryan Arşivi'nden, son derece önemli Ermenice bazı belge ve bilgilerin izini bulmakla kalmadı, bunların orijinallerinin bulunmasında yardımcı oldu. Proje ekibinin diğer iki üyesi, Emre Can Dağlıoğlu ve Ümit Kurt indeksleme çalışmalarına ek olarak tüm çalışmayı büyük bir titizlikle okudular ve yapıcı önerilerde bulundular. Burçin Gerçek Fransızca metinleri Türkçeleştirdi. Nihat Kentel, Almanca çevirileri üstlendi. Bu listeye, tüm eseri tiziz bir biçimde okuyan ve yapıcı önerilerde bulunan Rober Koptaş'ı; çalışmanın içeriğine ilişkin sorunları kendisi ile sürekli tartıştığım NAASR akademik ça-

lışmalar direkt6r6 Marc Mamigonian'ı ve Paris Boghos Nubar K6t6phanesi M6d6r6 Boris Adjemian'ı eklemek isterim. Hepsine ayrı ayrı teşekk6r6 bir bor6 bilirim.

Son bir teşekk6r de, Ankara Cumhuriyet Arşivi 6alışanlarına... Ankara Cumhuriyet Arşivi modern teknoloji ile İstanbul Osmanlı Arşivi'ne bağlanmış durumda. Bu nedenle arşiv 6alışmasını Ankara'da yaptım. Arşiv 6alışanları her konuda yardımcı oldular; sadece huzurlu ve rahat bir 6alışma ortamı sağlamakla kalmadılar, istediğim belgeleri almada da b6y6k kolaylık g6sterdiler. Kendilerinden teşekk6r etmek i6in isimlerini istediğimde, "isimler gelip ge6icidir hocam, kuruma teşekk6r edin," deme incelikleri bende hoş bir anı olarak kalacaktır.

Eklemeye gerek yok ki, eserdeki eksiklik ve olası hataların t6m sorumluluğu bana aittir.

Elinizdeki çalışma 1915-1916 yıllarında *İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti*'nin Halep *İskân Şubesi Sevkiyat Müdürlüğü*'nde kâtip olarak çalışan Naim Efendi'nin Hatıratı ve bununla ilgili bazı belgeler üzerinedir. Aslında Hatırat olarak adlandırdığımız metin klasik bir anı kitabı değildir; Naim Efendi'nin el yazısı ile çoğalttığı/kopya ettiği 52 Osmanlı belgesi¹ ve bu belgeleri açıklayan ilave notlardır. Hatırat'ın içinde yer alan Osmanlı belgelerinin çoğu Talat Paşa'ya ait-

-
- 1 52 belge sayısını ilk veren kişi, 1965 yılında Krieger takma ismiyle konuya ilişkin bir makale yayımlayan Krikor Gergeryan'dır. [Krieger, "Aram Andonyani Hradaragadz Türk Başdonagan Vaverakreru Vaveraganutyuni" [Aram Andonyan'ın Yayımladığı Resmi Türk Belgelerinin Gerçekliği], *Zartonk Gazetesi* (yay.), 1915-1965 *Huşamadyan Medz Yeğerni* [Büyük Felaket'in Albümü], (Beyrut: Atlas, 1965), s. 238-39]. Vahakn Dadrian 1986 yılında, Gergeryan'ın listesindeki bazı hataları düzelterip, ek bilgilerle yine 52 belgelik yeni bir liste hazırlamıştır. [Vahakn N. Dadrian, "The Naim-Andonian Documents on the World War I Destruction of Ottoman Armenians: The Anatomy Of a Genocide", *International Journal of Middle Eastern Studies*], 18-3 (Aug., 1986), s. 316-317.] Aslında Hatırat'ta yer alan bazı ifadelerin "belge" sayılıp sayılmayacağı tartışma konusudur. Çünkü Gergeryan ve Dadrian'ın belge saydığı bazı ifadeler, belge kopyaları olmaktan çok, Naim Efendi'nin aklında kalan bilgileri tekrar etmesinden ibarettir. Biz fazla ayrıntı olan bu teknik tartışmaya girmek yerine 52 sayısını korumayı daha uygun bulduk.

tir ve bazıları Ermenilerin öldürülmesi ile ilgili emirleri ihtiva etmektedir. Naim Efendi ayrıca, telgraflarda sözü edilen konu ve olaylarla ilgili kendi bildiklerini de aktarmaktadır. Hatırat'ın önemli bir kısmı daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış ve ilk defa gün ışığına çıkmaktadır (bkz. Ek-1).

Hatıratı, bize ilk tanıtan kişi, 24 Nisan 1915'te İstanbul'da tutuklanan ve bir tesadüf eseri ölümden kurtulan Ermeni aydın Aram Andonyan'dır.² Andonyan, elimizdeki Hatıratı Naim Efendi'den, Halep İngilizlerin eline düştükten sonra, Kasım 1918'de para karşılığında satın almıştır. İngiliz işgalinde şehri terk etmeyip Halep'te kalan Naim Efendi, Andonyan'a sadece belgelerin el yazması kopyalarını (Hatıratı) satmakla kalmamış; ayrıca, Hatırat'ta da yer alan 18 Osmanlı belgesinin ya deşifre edilmiş ya da şifreli olan (sadece rakamlardan ibaret) orijinal hallerini de satmıştır.³

Andonyan, tuttuğu özel bir notta Naim Efendi ile hangi günler buluştuklarını ve belgeleri hangi günlerde satın aldıklarını özel olarak belirtir. Buna göre, Naim Efendi ile 6, 10 ve 14 Kasım 1918 tarihlerinde Halep'te, Mazlumyan kardeşlere ait meşhur Baron Oteli'nde buluşmuş, el yazması Hatırat ve belgeler parça parça teslim almıştır (bkz. s. 20-21). 14 Kasım 1918 bir teşekkür ziyaretidir ve Naim Efendi, istenirse, yeniden belge kopyaları getirebileceğini söyler. Andonyan bunu kabul etmez ve ancak orijinal belge getirirse kendisine para verileceğini bildirir. "*Naim teşekkür etmek için şahsen otele geldi. Getirmeye söz verdiği belgeler için*

2 Aram Andonyan 24 Nisan 1915'te tutuklanma ve sonrasında başına gelenlerle ilgili hatıralarını yazmıştır; bkz. Rita Soulahian Kuyumjian (ed.), *Exile, Trauma and Death*.

3 Naim Efendi tarafından Andonyan'a satılan belge sayısı muhtemel daha fazladır. Gergeryan, Naim Efendi'nin, Ermeni Mebus Krikor Zohrab'ın öldürülmesi ile ilgili 3 ayrı orijinal telgraf daha verdiğini iddia eder. Andonyan tarafından Hatırat'ta kullanılmayan bu belgelerin orijinalleri Paris Boghos Nubar Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Krieger, "Aram Andonyani Hradaragadz Turk Başdonagan Vaverakreru", s. 236.

B [Baron Oteli sahibi Onnik Mazlumyan –TA] nezdinde tekrar arabuluculuk yapmamı istedi. Kendisine yine [el yazısı] kopyalar olduğu takdirde [ödeme] yapmayacağımı söyledim. Orijinallerini getirirse başka...”⁴ Naim Efendi yeni bazı orijinal belgeler daha getirecektir.

Andonyan, Naim Efendi’nin verdiği Hatırat ve belgele-re dayanarak 1919’da Ermenice bir kitap yazar. Kitabın Ermenice orijinalinden önce İngilizce ve Fransızca çevirile-ri 1920’de Boston’da yayımlanır; Ermenicede yayımlanma-sı ise 1921 yılını bulur.⁵ Kitabın önemi, yukarıda söylediği-miz gibi, Talat Paşa’ya ait olduğu söylenen telgrafları içeri-yor olmasıdır. Bu telgraflarda Talat, Ermenilerin imha edil-mesine yönelik emirler vermektedir. Bazı örnekler vermek gerekirse, 22 Eylül 1915 tarihli bir telgrafta Talat Paşa, “Er-meniler için Türkiye arazisinde yaşamak, çalışmak gibi haklar tamamıyla kaldırılmış ve bu bâbda hükümet bütün mesuliyeti kabul ederek beşikteki çocuklarına varıncaya kadar bırakılma-ması emrini” vermiştir, der ve bu emrin “bazı vilâyatta âsâr-ı fiiliyesini müşahade etmiş [etkin emarelerinin görülmüş]” ol-duğunu bildirir.⁶

29 Eylül 1915’te Halep Vilayeti’ne çektiği bir telgrafta, “Türkiye’de mevcut bütün Ermenilerin tamamen mahv ve imha edilmelerinin Cemiyetin emriyle Hükümetçe kararlaştırıldığı evvelce de bildirilmişti.... Kadın, çocuk, sakat diye düşünülme-

4 Bkz. s.21-22. Kelimenin altı Andonyan tarafından çizilmiştir.

5 Kitabın İngilizce baskısı çok sorunludur. Fransızca baskı ise, Ermenice kita-bın düzgün bir çevirisi olmakla birlikte, bazı bölümlerini içermemektedir. Bu çalışmada sadece Ermenice metin esas alınacaktır. Aram Andonyan, *Documents officiels concernant les massacres Arméniens*, (Paris: Imprimerie H. Tu-rabian 227, Boulevard Raspail, 1920); Andonyan, *The Memoirs of Naim Bey, Turkish Official Documents relating to the Deportations and Massacres of Arme-nians*, Compiled by Aram Andonian with an introduction by Viscount Glad-stone (London: Hodder and Stoughton); Aram Andonyan, *Medz Vocin [Büyük Cinayet]*, (Boston Bahag Printing House, 1921).

6 Bkz. Naim Efendi, Hatırat, [15]. Sayfa numaraları orijinal belgenin üstündeki numaralardır.

Naim Bey'in Kopyaladığı Belgeler:

(Baron_{xx} = Onnig Mazlumyan)

N. geri vermek kaydıyla bugün bana teslim etti

6.11.18.21.19.34

Ödeme yapmaya söz verip, geri vermedim.

8.15.20.10.11.18.24.7.12

Naim Bey'le anlaştık

(xx)

B. pazarlık etti ve parayı ödedi.

(24.8.16.14.11.18.7) (x)

Naim teşekkür etmek için şahsen otele geldi. Getirmeye söz verdiği belgeler için B. nezdinde tekrar arabuluculuk yapmamı istedi. Kendisine yine kopyalar olduğu takdirde yapmayacağımı söyledim. Orijinal-
lerini getirirse başka...

(x) altı çizili sayılar tarihi gösterir. Diğer sayıların herhangi bir anlamı yok.

(xx) B. harfi büyük baronu işaret etmekte (Onnig Mazlumyan'ı).

yerek imha önlemleri ne kadar feci olursa olsun, vicdani duygulara kapılmadan varlıklarına son verilecektir,” denir.⁷ Yine bunun gibi, tarihsiz bir başka telgrafta “...asırlardan beri devletin sağlam temellerini imha etmeyi arzulayan ve hükümet için önemli bir bela teşkil eden Ermeni unsurunun imhası niyeti önceden beri mevcut olmakla birlikte, şartlar oluşmamış ve bu kutsal niyeti gerçekleştirmek mümkün olmamıştı. Şimdi bütün engeller kalkmış ve vatani bu zararlı unsurlardan kurtarma zamanı gelmiş olduğundan, merhamet ve acıma duygularına kapılmadan, onların tümünün varlığına son vererek Türkiye’de Ermeni isminin kalmaması için, canla başla gayret gösterilmesi” gerektiğini söyler.⁸

16 Ekim 1915 tarihli bir telgrafta, halkın Ermenilere yönelik işleyecekleri cinayetlerin hükümetin amacına uyum içinde olduğu ve bu nedenle soruşturma açılmaması gerektiğini bildirir.⁹ Halep’e, 14 Aralık 1915 tarihinde çektiği bir telgrafta ise, vücutlarının ortadan kaldırılması gereken sını-

7 Aram Andonyan, *Medz Vocırı*, s. 208, 210. Belgenin şifreli görüntüsü de vardır (s. 217). Rahip Krikor Gergeryan şifreyi şu şekilde çözmüştür: “Türkiye’de mevcut bilumum Ermenilerin kâmilten ifnaları Cemiyetin emriyle hükümetçe takarrür etmiş olduğu evvelce tebliğ olunmuştu. Bu emir ve karara mümanaat edenler devletin hayat-ı resmiesiyle alakadar olamazlar. Kadın çocuk malul diye düşünülemez dahir-i imhasına ne kadar feci’ olursa olsun vicdanî hislere kapılmayarak mevcudiyetlerine son verilecektir.”

8 Hatıratdaki orijinali, “Asırlardan beri bünyân-ı rasîn-i devleti rahne-dâr etmek emeliyle çalışmış ve hükümet için bir gaile-i mühimme şeklini almış olan Ermeni unsurunun izale-i vücudu esasen mutasavverken ilcâât-ı zaman bu tasavvur-ı mukaddesin husul ve icrasına imkân bırakmamakta idi. Hal-i hazır bütün mevânii bertaraf ve vatanın bu unsur-ı muzırdan tahliyesi zaman-ı muntazırı hulul etmiş olduğundan müsamaha ve merhamet hislerine kapılmayarak bunların mevcudiyetlerine hâtime verilerek Türkiye’de Ermenilik namının bırakılmamasına son derece çalışılması ve bu bâbda istihdâm olunacak memurinin bu gayeyi istih-sâl edebilecek erbâb-ı hamiyet ve iffetten olmasına dikkat edilmesi ehemmiyetle tavsiye olunur.” (Hatırat, [20]).

9 Hatıratdaki orijinal: “Esna-yı râhda eşhas-ı malume haklarında ahalinin icra edecekleri bilumum cerâim [cürümler, cinayetler] hükümetin takip ettiği gayenin istih-sâlini temin etmiş olacağından bu bâbda takibât-ı kanuniye icrasına mahal yoktur. Zor ve Urfa Mutasarrıflıklarına tebligat-ı lazıme icra olunmuştur,” (Hatırat, [07]).

fın başında din adamlarının geldiğini ve kendilerine buna göre muamele yapılması gerektiği söyler.¹⁰

Bu ve benzeri belgeleri içeren bir kitabın resmi devlet tezleri açısından ciddi bir sorun teşkil edeceği açıktı. Nitekim, 1983 yılında Şinasi Orel ve Süreyya Yuca tarafından yayımlanan bir çalışma ile Naim Efendi adında bir kişinin varlığı sorgulandı ve gerek Hatırat ve gerekse belgelerin Andon-yan tarafından üretildiği iddia edildi.¹¹ Bu tarihten sonra da konu genel olarak “*Talat Paşa’ya ait olduğu iddia edilen sahte telgraflar*” olarak anılacaktır.

10 Hatıratdaki orijinal: “*En ziyade izale-i vücudlarına çalışılması lazım gelen eş-has-ı malume sunûf-ı ruhbanının Suriye, Kudüs gibi şüpheli mahallere gitmelerine müsaade edilmesi tecviz olunamayacak hatalardandır. Mahiyet-i şahsiyele-ri ikâ’-ı fesada müsait o gibilerin mahall-i menfaları ademdir. Ona göre muamele icrası tavsiye olunur.*” (Hatırat, [14])

11 Şinasi Orel ve Süreyya Yuca, *Ermenilerce Talat Paşa’ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983). Orel ve Yuca akademisyen değildir. Yayımladıkları başka bir esere de rastlamış değiliz. Son derece zor birtakım teknik sorunların oldukça detaylı ve profesyonelce ele alındığı bir eserin, bu konularda hiç kalem oynatmamış bu iki yazar tarafından yazılmış olması oldukça kuşkuludur. Bu nedenle konu hakkında bir araştırma yapma ihtiyacı hissettik. Elde ettiğimiz bilgileri okuyucu ile paylaşmak isteriz. Kitap, tahmin ettiğimiz gibi bu iki yazar tarafından değil, Dışişleri Bakanlığı öncülüğünde bir heyet tarafından hazırlanmış. Kamuran Gürün kitabın yayımında önemli bir rol oynamış. Başlangıçta “*Beyaz Kitap*” olarak ve yazarsız yayımlanması düşünülmüş, daha sonra Orel ve Yuca’nın ismi kullanılmıştır. İki yazar da kitabı hazırlayan komite üyesidirler. Eser, Dışişleri yetkilileri tarafından Ermeni meselesi hakkında yapılmış en önemli işlerden birisi olarak değerlendirilmektedir. Kitabın alanımızda uzun yıllardır sürdürdüğü etkinliği düşünüldüğünde, Dışişleri yetkililerinin kendi açılarından hiç de haksız olmadıkları söylenebilir.

ANDONYAN'IN YAYIMLADIĞI METİN VE ELİMİZDEKİ HATIRAT

Bugüne kadar Andonyan'ın, Naim Efendi'nin Hatıratı'nın ve belgelerin bütününe yayımladığına inanılmıştı, ama elimizdeki Hatırat'tan da anlaşılacağı üzere, Andonyan kitabında, Naim Efendi'nin anılarının tümünü yayımlamamış, sadece bir kısmını kullanmıştır.¹

Bizim elimizdeki Hatıratı ilk bulan kişi Rahip Krikor Gergeryan'dır. Gergeryan, Hatıratı ve bazı belgelerin orijinallerini 1950 yılında ziyaret ettiği Paris Boghos Nubar Kütüphanesi'nde görmüş ve fotoğraflarını çekmiştir.² Onun ver-

- 1 Bu inancın yerleşmesinin bir nedeni, yukarıdaki dipnotta zikrettiğimiz Katolik Rahip Krikor Gergeryan'ın 1965 yılında yazdığı makalenin hak ettiği ilgiyi görmemesidir. İlgili makalesinde, Gergeryan, "Aram Andonyan, yayımladığı kitabının ne Ermenice aslında, ne Fransızca, ne de İngilizce çevirilerinde Naim Sefa Efendi'nin Anılarını tümüyle vermemiştir, o anıların bir bölümü Nubaryan Kütüphanesi'nde üç defter içinde saklanmaktadır, bu defterlerde tercüme edilmiş ve yayımlanmamış detaylar da vardır" demektedir. Gergeryan bu bölümlerin "yayımlanacağını umut" etmektedir. Onun bu arzusu ancak 2016 yılında, elinizdeki kitapla gerçekleşmektedir. "Krieger, "Aram Andonyani Hradaragadz...", s. 236.
- 2 Krikor Gergeryan'ın 24 Ağustos 1984'te, Vahakn Dadrian'a yazdığı özel bir mektupta şu satırları okuyoruz; "Nubaryan Kütüphanesi'nde en azından 1950'de, Naim'in kopyaladığı belgelerden 3 defter vardı: Ben onların hepsinin ori-

diği bilgiye göre, Hatırat sırasıyla 16; 12 ve 7 sayfadan oluşmuş, her birisi bir topluığne ile birbirine tutturulmuş üç ayrı yazma müsveddeden oluşmaktadır.³ Gergeryan, Nubar Paşa Kütüphanesi'nde Hatırat'ın dışında, "*Krikor Zohrab'ın katline ait üç parça resmi belgenin hâlâ bugüne kadar basılmamış asılları(nın)*" , bulunmakta olduğunu söyler.⁴ Bugün, Krikor Zohrab'a ait belgeler hariç, diğer belgeler Boghos Nubar Paşa Kütüphanesi'nde değildir ve nerede oldukları bilinmemektedir.⁵

Andonyan, yayımladığı kısımları itibarıyla Hatırat'ın yazılım sırasına sadık kalmamıştır; önemli gördüğü pasajları, kendi metni içinde dağıtarak aktarma yoluna gitmiştir. Bazen de, aktarma yerine, Naim Efendi'nin söylediklerini özetlemeyi tercih etmiştir. Çok nadir bir-iki durumda, Naim Efendi'nin anısında yer almayan bazı cümleleri, Naim Efendi'ye aitmiş gibi aktarmıştır ama bunlar daha çok, belgelerin altındaki imzaların kime ait olduğunun yazılması gibi, anlatımı kolaylaştırıcı küçük eklerdir.

Ashında Andonyan'ın Naim Efendi'nin Hatıratı'nı yayımlamadığını; yazdığı bir kitap içinde, Hatırat'ın kendince önemli gördüğü kısımlarından geniş alıntılar yaptığını söyleyebiliriz. Zaten kitabının başında, yorum yapacağını, açıklayıcı bilgiler vereceğini söylemiştir: "*Naim Bey'in anılarını yorum yapmadan yayımlamak olanaksızdır. Bazı bölümlere gerekli açıkla-*

jinal boyutlarına göre fotoğraflarını çekttirdim." (Mektup özel koleksiyonumuzdadır.)

3 Krieger, "Aram Andonyani Hradaragadz...", s. 236.

4 A.g.e.

5 1986-2013 yılları arasında Paris Boğos Nubar Kütüphanesi Müdürlüğü yapan Raymond Kévorkian'a göre, gerek Naim Efendi'nin Hatıratı gerekse, bazı belgelerin orijinal görüntüleri Gergeryan'ın Kütüphaneyi ziyaret ettiği 1950 ile, Yves Ternon'un 1975'teki ziyareti arasındaki bir dönemde kaybolmuştur. Gerek Ternon, gerekse 1980'li yılların başında Kütüphaneyi ziyaret eden Vahagn Dadrian belgelerin orijinallerini görememiştir. Hatırat ve belgelere ne olduğu konusu Raymond Kévorkian için de tam bir muammadır.

maları eklemek gerekir, zira o bölümlerde ima edilen olaylar ve kişiler genellikle Avrupa tarafından bilinmemektedir.”⁶

Andonyan, Naim Efendi'nin Hatıratı'ndan yaptığı alıntılarını özel olarak belirttiği için, yayımladığı bölümleri elimizdeki Hatırat ile kıyaslamak gayet kolaydır. İki metni kıyasladığımızda ilk gözlemlediğimiz; sadece bizim elimizdeki Hatırat'ın önemli bir kısmının Andonyan tarafından yayımlanmamış olduğu gerçeği değildir. Bunun gibi, Andonyan tarafından yayımlanmış birçok pasaj da bizim elimizdeki Hatırat'ta yoktur (Hatırat'ın elimizde olmayan bölümlerini bir fikir vermesi bakımından bir araya topladık; bkz. Ek-2).

Naim Efendi'nin Hatıratı'nın önemli bir kısmının Andonyan tarafından kullanılmaması, yayımlanmaması anlaşılabilir bir durumdur. Sonuçta, Andonyan bu bölümleri yayımlamaya gerek görmemiştir, diyebiliriz. Önemli bir soru, Hatırat'ın, Andonyan tarafından kullanılan ve fakat Krikor Gergeryan tarafından bulunamayan kısımlarına ne olduğudur.

Konu hakkında daha ayrıntılı bilgi vermeden önce, Hatırat ile ilgili ikinci bir hususa daha değinmekte fayda vardır. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Naim Efendi'nin Hatıratı'nda yer alan toplam 52 belgeden 18 adedinin orijinal hallerinin görüntüsü mevcuttur. Bu 18 belgenin altısı sadece birtakım rakamlardan ibaret şifre telgraflardır. Andonyan Ermenice kitabında, bu 18 belge görüntüsünden 14'ünün resmini basmıştır. Bizim elimizdeki Hatırat'ta, 32 belgenin el yazması kopyası mevcuttur. Bu 32 adet belgeden sekizinin görüntüsü vardır.

Eğer belgelerin Hatırat'taki kopyaları ile belge görüntüleri karşılaştırılırsa görülecektir ki, metinler kelime kelime aynıdır.⁷ Bu bize son derece önemli bir başka gerçeği daha gös-

6 Aram Andonyan, *Medz Vociri*, 15.

7 Naim Efendi'nin belgeleri kopyalaması tamamıyla hatasız değildir. Örneğin 803 numaralı belgenin orijinali ile Naim Efendi tarafından kopyalanmış hali

دافعہ ثانیہ
نمبر ۱۰
تقریر و تفسیر

دفعہ ثانیہ
نمبر ۱۰
تقریر و تفسیر

دافعہ
ثانیہ

نمبر ۱۰
تقریر و تفسیر

ՊԱՏԿԵՐ 10.— Թալէադ փաշայի մէկ ծածկագիր
հեռագրին լուծուած պատճենը, ծանօթագրուած
Հալէայի կուսակալէն.

Andonyan Ermenice Kitap 10 numaralı belge / s. 209

(altı çizili satırlar hatırata alınmamıştır).

Dâhiliye Nezâret-i Celilesinin 3 Teşrinî evvel 331 tarihli ve 544 numaralı
şifreli telgrafnamesinin suret-i halidir.

Zor sancağının mıntıkâ-i iskân ittihâzından maksat evvelce 3 Eylül 331 tarih ve
1843 numaralı mahrem tahrîrâtla izah edilmîşti. Esna-yı râhda eşhas-ı malume
haklarında ahâlînin icra edecekleri bilumum cerâim hükûmetin takip ettiğî
gayenin istihsâlîni temin etmiş olacağından bu bâbda takibat-ı kanuniye
icrasına mahal yoktur. Zor ve Urfa mutasarrıflıklarına tebligat-ı lazîme icra
olunmuştur.

Dâhiliye Nâzırı (imza)

Muhâcirin Mûdürîyet-i Umumiyesi Muavinliğine Vali

Mustafa Abdülhalik

termektedir. Naim Efendi belgeleri aklında kaldığı kadarıyla yazmamış, orijinallerinden kopya etmiştir. Eğer aklında kaldığı kadarıyla yazmış olsaydı, bazı kelime veya cümlelerin biraz farklı olması kaçınılmaz olurdu.

Belge görüntüleri ile Hatırat'ta yer alan ifadelerin bir ve aynı olması gerçekliği, belgelerin sahteliğini iddia eden Şinasi Orel ve Süreyya Yuca'nın merkezi tezlerinden birini çürütmektedir. Orel ve Yuca Hatırat'taki belge kopyalarının İngilizce ve Fransızca çevirilerini, basılan Osmanlıca metin görüntüleri ile kıyaslamışlardır. Hem İngilizce ve Fransızca çeviriler arasındaki, hem de bu çevirilerle Osmanlıca metinler arasındaki farklara bakan ve metinler arasında ciddi farklar gören yazarlar, bu durumu belgelerin sahte olduklarının bir kanıtı olarak kullanmışlardır. *"Sahte belgeler Andonian'ın kitabının Fransızca ve İngilizce basımlarında birtakım farklılıklar göstermektedir ki, bu farklılıkları çeviri yanlışı ya da maddi hata olarak nitelemek mümkün değildir."*⁸ Yukarıda sıraladığımız hususlardan sonra, artık bu tartışmayı bitmiş sayabiliriz. Hatırat'taki el yazması kopyalar ile belge görüntülerindeki ifadeler bir ve aynıdır (bkz. s. 28-30).

Hatırat ve Belgeler Nerede?

Aram Andonyan tarafından yayımlanan ve elimizde olmayan Hatırat ve belgelere ne olmuştur? Konunun cevabını

arasında tarih farkı vardır. Orijinal belgede tarih (12 Kânuni Evvel 1331) 25 Aralık 1915; Hatırat'ta ise (12 Kânuni Sani 1332) 25 Ocak 1917'dir.

- 8 Şinasi Orel ve Süreyya Yuca, *Talat Paşa'ya Atfedilen*, s. 130. Yazarlar kıyaslamaları sırasında, *"Türkçe metne oldukça yakındır"*, (s. 31); *"nüanslara rağmen uyum olduğu görülmekte"* (s. 33); *"birbirlerini tutmaktadır"*, (s. 51); *"genel olarak uyum içindedir"* (s. 65) biçiminde gözlemlerde bulunmuş olsalar da, *"bazı nüanslar ile birtakım farklılıklar göze çarpmaktadır"* (s. 42); *"ekler ve ilaveler"* (s. 42) yapılmıştır, diyerek hatırat hakkında kuşku dile getirmişlerdir ve farkların *"çeviri yanlışı ya da maddi hata olarak"* (s. 130) nitelenemeyeceği sonucuna varmışlardır.

eklerde yayımladığımız iki ayrı mektupta okumanız mümkündür. Mektuplardan birincisi, 6 Ekim 1925 tarihinde Dr. Avedis Nakashian [Nakkaşyan]⁹ tarafından Andonyan'a yazılmıştır (bkz. Ek-3). Diğer Mektup ise Andonyan'a aittir ve 28 Temmuz 1937 tarihinde Cenevre'de yaşayan Bayan Mary Terziyan'a gönderilmiştir (bkz. Ek-4).

Bu mektuplardan elde ettiğimiz bilgileri özetlemek gerekirse; Andonyan, Hatırat ve belgelerin tümünü 1920 yılında kitabın İngilizce baskısı için Londra'ya götürür. Sonra bunlardan sadece “*fotoğraf çekimi tamamlanmış bazı orijinal belgeleri*” yanına alır. Diğerlerini “*baskı için çekim hazırlıkları sebebiyle Londra'da*” bırakır. Ağustos 1920'de, İstanbul'da doktor olarak çalışmakta olan Avedis Nakkaşyan, İstanbul Ermeni Patriği Zaven kanalıyla Andonyan'a başvurur. Başvurunun nedeni, İstanbul Divan-i Harb-i Örfi'de Abdülahad Nuri¹⁰ aleyhine açılmış olan dava için yardım istemektir. Abdülahad Nuri, savaş yıllarında Halep'te *İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyeti*'ne bağlı *İskân Şubesi'nde Sevkiyat Mü-*

9 Dr. Avedis Nakashian [Nakkaşyan] (1868(?)-1943), 24 Nisan 1915'te tutuklanan Ermeni aydınlarından. 23 Temmuz 1915'te serbest bırakılmış ve savaş boyunca Yüzbaşı rütbesi ile Osmanlı Ordusu'nda görev yapmıştır. Başarıları nedeniyle üstün hizmet madalyası almıştır. Mütareke sonrası İstanbul'a dönmüş ve 1922'de İstanbul'u terk ederek, Mısır üzerinden 1924 yılında ABD'ye geçmiştir. Ayaş'ta tutuklu olduğu döneme ilişkin hatıralarını, (*Ayashi Pandu*, Boston: Hairenik, 1925) adlı bir kitapta bir araya toplamış ve bir yıl sonra da anılarını yayımlamıştır (*Zuart Patmutiwnner*, New York: yayın evi belirsiz, 1926). Anılar İngilizce olarak da çıkmıştır: *A Man Who Found a Country* (New York: Thomas Y. Crowell Company, 1940). İngilizce kitap şu adresten indirilebilir: <http://avedis.telf.com/>

10 Abdülahad Nuri Bey, (? - 1927), 1920 ve 1933 yılları arasında İktisat, Dışişleri ve Adalet Bakanı olarak görev yapan Yusuf Kemal Tengirşenk'in ağabeyidir. 1915-16 yıllarında Sevkiyat Müdürü sıfatı ile Halep'te görev yapmıştır. Mütareke döneminde İstanbul'a geçmiş ve burada tutuklanmıştır. Daha sonra, göz altında tutulduğu hastaneden kaçmasına göz yumulmuş ve 1921 yılında Anadolu'ya geçmiştir. 1922 yılında İstanbul Seyri Sefain (Denizyolları) idaresindeki eski görevine geri dönmüştür. Hayatı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Cevdet Yakupoğlu, “Bir Sürgün Kahramanı Abdülahad Nuri Bey: Hayatı, Eserleri ve Selçuklu-Beylikler Tarihi Üzerine Çalışmaları”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 21 (2007): 169-189.

dürü olarak görev yapmıştır.¹¹ Naim Efendi bu müdürlükte kâtip olarak çalışmış ve Abdülahad Nuri'yi yakından tanımaktadır. Kaleme aldığı Hatıratıta Abdülahad Nuri ile ilgili oldukça fazla bilgi ve belgeye yer vermektedir.

Dr. Avedis Nakkaşyan, Halep civarlarında yaşayan ve ölümden kurtulan Ermenilerden Abdülahad Nuri'ye ait çok hikâye dinlemiştir ve sağ kalan Ermenilerin onu tutuklatmak için her yerde aradıklarını bilmektedir. Dr. Avedis Nakkaşyan büyük bir tesadüf eseri Abdülahad Nuri'nin İstanbul'da izini bulur ve onun tutuklanmasını sağlar. İşte bu sıralarda, Ağustos 1920'de, Andonyan'ın yayımladığı kitaplarından birini eline geçirir ve orada "*Talat ve Abdul Ahad [Abdülahad] Nuri'nin yazışmalarını*" okur. Patrik Zaven'in aracılığıyla Andonyan'dan Abdülahad Nuri hakkında yayımladığı belgeleri istemeye karar verir.

Hikâyenin gerisini, Terziyan'a yazdığı mektupta Andonyan anlatır. "... [*Abdülahad Nuri*] *Divan-ı Harb-i Örfi*'de yargılanacaktı. Bu dava için Dr. Nakkaşyan İstanbul Ermeni Patriği Kadasetli Zaven aracılığıyla Ermeni Milli Delegasyonu başkanı Boğos Nubar Paşa'yla iletişime geçmiş, ondan benimle kitabımda yayımlanan belgelerin asıllarını Patrikhane'ye göndermem(i)... istemiş." Haberi alan Andonyan, "*ellerindeki bütün asılları Patrikhane'ye göndermeleri için hemen Lond-*

11 Abdülahad Nuri, muhtemelen 1915 Ekim ayında göreve Müdür Muavini olarak atanmış daha sonra Müdür Şükrü Bey'in ayrılmasıyla onun yerine geçmiştir. Nitekim, Osmanlı belgelerinde unvanı başlangıç aylarında Müdür Muavini iken, daha sonra Müdür olarak geçer. Bu görev değişiminin, Kasım sonları olması kuvvetle muhtemeldir. Bu ayda, Halep'teki sevkiyat işlerinin sorumluluğu *Sevkiyat Dairesinden* Halep Valiliğine geçmiştir, (BOA.DH.ŞFR., 58/56 ve 66). 13 Kasım 1915'te Talat Paşa'ya bir telgraf çeken Sevkiyat Müdürü Şükrü Bey, görevlerini Halep Valisine devrettiğini bildirir (BOA.DH.ŞFR., 497/43). 18 Kasım 1915 tarihli cevabi telgrafında Talat, Şükrü Bey'den, "*Sevkiyat meselesinin Halep Valisine tevdi edilmiş olmasına binaen*" İstanbul'daki vazifesinin başına geçmek üzere ilk vasıta ile yola çıkmasını ister (BOA.DH.ŞFR., 58/60). Ancak 21 Kasım 1915 tarihli bir başka telgraftan ama Şükrü Bey'in hâlâ Halep'te olduğunu anlıyoruz (BOA.DH.ŞFR., 498/62). Şükrü Bey'in İstanbul'a dönmesiyle, ondan boşalan yeri Abdülahad Nuri alacaktır.

ra'daki Ermeni Bürosuna mektup" yazar. Ve ayrıca, kendi elinde bulunan "Abdulahad Nuri Bey'in isminin geçtiği birkaç orijinal belge ile Abdulahad Nuri Bey'e dair, Naim Efendi tarafından kurşun kalemle yazılmış, meşum şefini suçlayan uzun bir hatıratı" İstanbul'a gönderir.

Abdulahad Nuri aleyhine bir dava açıldığını ve bu belgelerin bu davada delil olarak kullanıldıklarını İstanbul basınından da öğreniyoruz. 19 Eylül 1919 tarihli Joğovurti Tzayn (Halkın Sesi) gazetesi, "Son zamanlarda Birinci Askeri Mahkemede ünlü kıyımcı Abdül Ahad [Abdulahad] Nuri'nin davası görüldü", haberini verir. Habere göre, "Dr. Nakkaşyan da davaya katılıp tanınmış katil aleyhinde çarpıcı belgeler ortaya" koymuştur. Doktor ayrıca, Andonyan tarafından yollanan bazı belgeleri duruşma sırasında okumuştur.¹²

Abdulahad Nuri davası yarıda kesilecek ve ayrıca Nuri'nin kaçmasına göz yumulacaktır. Dr. Avedis Nakkaşyan mektubunda Abdulahad Nuri davasının niçin yarıda kesildiğinin öyküsünü uzun uzun anlatır. Buna göre, davanın görülmekte olduğu günlerden bir gün, Ankara'dan tanımadığı bir rahip ziyaretine gelir, "Ben Dacad Vartabedim (Rahip Dacad)" der; "Ankara Milli Hükümet masrafiyla geldim ki, Abdul Ahad Nuri'yi kurtarayım. O canavar Ankara Dış İşleri Baka-

12 Joğovurti Tzayn, 19 Eylül 1919. Davanın başka önemli bir tarafı, Kilis Kaymakamı İhsan Bey'in şahit olarak dinlenmesidir. İhsan Bey ifadesinde, "resmi emirlerde asker ailelerinin, Protestanların, Katoliklerin ve hastaların istisna oluşturduğunu ve kendisinin de... bir sürü ailenin orada kalmasına izin" verdiğini söyler. Bunu üzerine Halep valiliği İstanbul'a bir yazı yazmış ve İhsan Bey'in görevden alınmasını istemiştir. İhsan Bey Halep'e gider ve burada Abdulahad Nuri ile görüşür. Bu görüşmede Nuri ona, "Emri ben şahsen Talat Bey'den aldım. Tehcirin amacı [Ermenileri] kökünden yok etmektir. Vatanın kazancı bunu gerektiriyor," der. İhsan Bey'in ifadesi önemlidir çünkü onun benzeri bir yazılı ifadesi, İttihat ve Terakki Yöneticilerine yönelik açılan davanın iddianamesinde delil olarak kullanılmıştır (Takvimi Vekayi 3540, 5 Mayıs 1919). İhsan Bey'in birçok Ermeninin hayatını kurtardığı Ermeni anılarında da geçer. Örneğin Apraham Kasahyan, İhsan Bey'in ailesinden 33 kişiyi ölümden kurtardığını aktarır. Apraham Kasahyan, Kaç Kişisiniz Boghos Efendi, Bir Ermeninin Hatıra Defteri, (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2015).

nı Yusuf Kemal'in kardeşidir, siz burada bir köpeği asacaksınız, biz orada 3.000 Ermeni mahvolacağız; sizden ricam bu adamı kurtarın.”¹³ Rahip Dacad, Abdülahad Nuri'nin cezalandırılması halinde Ankara ve civarında kalmış olan Ermenilerin öldürüleceği korkusuyla İstanbul'daki Ermenileri uyarmak için gelmiş, üstelik ifadesine göre, Ankara Hükümeti tarafından gönderilmiştir.

Dr. Nakkaşyan, mektubunda, “biraz uğraşıp [bazı] girişimlerde bulunana kadar Ferit Paşa'nın kabinesi düştü, milliyetçilerden oluşan bir hükümet başa geçti,” diye yazar. Nakkaşyan ayrıca, Divan-ı Harb-i Örfi Heyeti'nin de değiştirildiği ve Abdülahad Nuri'yi tutuklayan Divan-ı Örfi Reisi Kürt Mustafa Paşa'nın tutuklandığı bilgisini de verir ki, bu bilgileri günlük basından da teyit etmek mümkündür. Damat Fe-

-
- 13 Şinasi Orel ve Süreyya Yuca, olayın geçtiği aylarda, Yusuf Kemal Tengirşenk'in Dışişleri Bakanlığı görevinde bulunmuyor olmasını, Andonyan'ın aktardığı bilgilerin uydurma olduğunun bir delili olarak kullanırlar. (Şinasi Orel ve Süreyya Yuca, *Ermenilerce Talat Paşa'ya Atfedilen*, s. 20-21). Orel ve Yuca iki nedenden dolayı hatalıdır. Birincisi, konunun Andonyan ile alakası yoktur. Andonyan, sadece Dr. Avedis Nakkaşyan'ın yazdıklarını aktarmaktadır. Orel ve Yuca bu mektuptan habersiz oldukları için hatalı bir biçimde Andonyan'ı suçlamaktadırlar. İkincisi, Yusuf Kemal Tengirşenk hakkında doğru bilgi vermemektedirler. Tengirşenk sözkonusu aylarda teknik olarak Dışişleri Bakanı değildi belki, fakat Türk Hükümetinin Dışişleri görevlerini yürüten komitesinin üyesidir ve sürekli yurt dışına gidip gelerek bir Dışişleri Bakanı gibi görev yapmaktadır. Tengirşenk sırasıyla, 25 Nisan 1920 günü seçilen on beş kişilik Layiha Encümeni üyeliği, aynı gün seçilen sekiz kişilik ilk geçici kabine üyeliği yapmış ve 4 Mayıs 1920'de oluşturulan ilk icra vekilleri heyetinde ise İktisat Vekili olarak görev almıştır. Tengirşenk, 1920 Haziran ayında Moskova'ya giden resmi heyette bulunmuş ve daha sonra da Dışişleri Bakanı olarak atandığı 19 Mayıs 1921 tarihine kadar Ankara Hükümeti adına Bolşeviklerle görüşmeleri sürdürmüştür. Abdülahad Nuri olayının olduğu günlerde, bir Dışişleri Bakanı gibi sürekli yurtdışında görüşmeler yürütmektedir. Tengirşenk, Dışişleri Bakanı olmamasına rağmen, 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması'nı Türk Hükümeti adına imzalayan kişilerden biridir. (Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Akdağ, “Milli Mücadele Şahsiyetlerinden Yusuf Kemal Bey (Tengirşenk)”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt XIV, sayı 40, Mart 1998; <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-40/milli-mucadele-sahsiyetlerinden-yusuf-kemal-bey-tengirsenk>; giriş tarihi, 14 Şubat 2016.)

rit Hükümeti 17 Ekim 1920'de istifa edecek¹⁴ ve Mustafa Paşa 15 Kasım 1920'de tutuklanacaktır.¹⁵ Dr. Nakkaşyan'ın aktardığına göre, kendisi de, davanın açılmasına neden olduğu için kısa bir süre gözaltına alınmıştır.

Andonyan, 28 Temmuz 1937 tarihli mektubunda İstanbul'a yolladığı Hatırat ve belgelere ne olduğunu soran Terziyan'a, "*Patrikhaneye gerek Londra'dan iletilen, gerekse doğrudan benim gönderdiğim ve Abdülahad Nuri'ye karşı açılması planlanan dava dosyasına eklenen belgelere gelince, onlar haliyle orada kaldılar. Belgelere daha sonra ne olduğunu hiç öğrenemedim,*" diye cevap verir. Bugün de hâlâ bu belgelere ne olduğunu bilemiyoruz, ama dava dosyasına dahil edildiklerine göre, diğer tüm dava dosyaları gibi, eğer imha edilmişlerse, ya Başbakanlık İstanbul Osmanlı Arşivi'nde ya da Ankara Genelkurmay Arşivi'nde (ATASE) bir yerlerde saklanıyor olmalıdırlar.¹⁶

Belgelerin geride kalan kısımlarından bazıları da Berlin'de görülen Talat Paşa davası sırasında kaybolmuştur. Bilindiği gibi, Mart 1921'de Talat Paşa Berlin'de Tehliryan adlı bir Ermeni tarafından öldürülür. Tehliryan'ın avukatları Andonyan'ın yardımına başvururlar. Andonyan elinde kalan bazı belgelerle birlikte Berlin'e gider. Andonyan'a göre, Bahaettin Şakir'e ait olan "*iki mektup ve bazı telgrafların asılları Tehliryan davası dosyasına dahil*" edilir.¹⁷

14 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 2, Mütareke Dönemi, 1918 – 1922*, (İstanbul: İletişim Yayınları), s. 61.

15 Mustafa Paşa'nın tutuklanma haberi: *Vakit gazetesi*, no: 1056, 16 Kasım 1336/1920. Paşa'nın tutuklanma nedeni, Bayburt kaymakamı Nusret hakkında verilen cezayı, tahrif ederek idam cezasına çevirttiği suçlamasıdır. Daha sonra ise serbest bırakılacaktır.

16 Askeri arşiv malzemelerinin nasıl ihmal edildikleri, hatta satıldıkları veya yakıldıkları konusunda aydınlatıcı bir makale, Gültekin Yıldız, "Osmanlı Evrakını Önce Yaktılar sonra Depolara Kapattılar", *Derin Tarih*, (Haziran, 2014): 112-119.

17 Andonyan'ın Mary Terziyan'a yazdığı mektup (bkz. Ek-4).

Burada konudan sapmak pahasına bir hususa açıklık getirmekte fayda vardır. Andonyan'ın yukarıda verdiği bilgi doğru değildir; Berlin'e götürdüğü belgeler, dava ile doğrudan ilgili olmadığı gerekçesiyle dosyaya delil olarak dahi dahil edilmezler. Hatta Mahkeme, Berlin'de hazır bulunan Andonyan'ı dinlemeye gerek görmez. Mahkeme'ye göre, Talat Paşa'nın sorumluluğu üzerine bir tartışma yapmak gereksizdir, çünkü dava açısından Tehliryan'ın Talat Paşa'yı Ermenilerin imhasından birincil sorumlu olarak görmesi yeterlidir.¹⁸

Belgelerin davaya dahil edilmeyişi, Şinasi Orel ve Süreyya Yuca tarafından belgelerin sahte olduklarının bir kanıtı olarak kullanılır.¹⁹ Oysa hakikat, Orel ve Yuca'nın iddialarının tam aksi yöndedir. Mahkeme ne belgeleri ne de Talat Paşa'nın (Türk Hükümetinin) Ermenilerin öldürülmesindeki rolü konusunu tartışmak istemiştir. Eğer bu tartışma yapılmış olsaydı, belgelerin gerçek olduğu Mahkeme eliyle de kanıtlanmış olacak ve Almanya'nın soykırımdaki rolü gündeme gelecekti. Oysa Alman Hükümetinin engel olmak istediği en önemli konu buydu. Özellikle bu nedenle Hükümet, soykırım sırasında Halep Konsolosu olarak görev yapmış olan Walter Rössler'in mahkemede şahit olarak dinlenmesine izin vermedi.²⁰ Çünkü Rössler, Bakanlığa yazdığı bir yazıda, eğer şahit olarak ifade verirse, hem kendisine gösterilecek Andonyan belgelerinin gerçek olduğunu, hem de Talat Paşa'nın (Türk Hükümetinin) cinayetlerden birincil el-

18 Konunun davada ele alınışı ile ilgili olarak bkz. Tessa Hofmann (ed.), *Der Völkermord an den Armeniern vor Gericht, Der Prozess Talaat Pascha*, (Göttingen: Gesellschaft für bedrohte Völker, 1980), s. 68-69; 86.

19 Şinasi Orel, Süreyya Yuca, *Ermenilerce Talat Paşa'ya*, s. 17-19.

20 Walter Rössler'in mahkemede şahit olarak dinlenmesi için girişimde bulunan Johannes Lepsius'tur. Lepsius, Rössler'e Andonyan'ın kitabını yollamış ve belgelerin orijinal olup olmadığı konusundaki kanaatini sormuştur. Rössler, yayımlanmamak kaydıyla Lepsius'a uzunca bir mektup yazmıştır. (Mektup için bkz. Ek-5)

den sorumlu olduğunu söylemek zorunda olduğunu bildirmiştir.²¹

Andonyan, Paris'e döndükten sonra Berlin'de bıraktığı belgeleri almak için bazı girişimlerde bulunur ama sonuç alamaz. Normalde dava dosyaları arasında olması gereken bu belgeler bugün kayıptır. Andonyan'ın anlatımlarından anladığımız kadarıyla Hatırat'ın ve belgelerin geride kalan kısımlarının hâlâ Boghos Nubar Paşa Kütüphanesi'nde olması gerekirdi. Nitekim, 1950 yılında bu kütüphaneye giden Rahip Krikor Gergeryan, yukarıda bahsettiğimiz gibi, Naim Efendi'ye ait, topluğne ile birbirine tutturulmuş 3 el yazması müsvedde ve bazı belgeleri kütüphanede görür ve bunların fotoğrafını çeker. Daha sonra 70'li ve 80'li yıllarda Kütüphane'yi ziyaret eden Yves Ternon ve Vahakn Dadrian ise Hatıratı ve belgelerin orijinallerini göremezler. Hatırat ve belgelerin nereye gittikleri ise belli değildir. Naim Efendi'nin Hatırat ve belgelerinden elimizde kalan, ve bizim burada yayımladığımız, Gergeryan tarafından filme alınmış olanlardır.

-
- 21 Uzun olmasına rağmen, Walter Rössler'in sözlerini, kayda geçirmek için aynen aktarmakta fayda vardır, "Eğer Dışişleri Bakanlığı Talat Paşa'nın katiline karşı açılan davada şahit olarak dinlenmeme onay verirse, kamu görevimden kaynaklanan gizlilik yükümlülüğümden muaf tutulmam gerekir ve şahitlik yeminine göre mahkeme başkanının tüm sorularını cevaplamakla yükümlü olurum. Bu durumda, Talat Paşa'nın, Ermenilerin yok edilmesini isteyen ve planlı olarak hayata geçiren Türk devlet adamlarından birisi olduğu kanaatimi ifade etmekten kaçınmam mümkün olamaz. Rusların bu konuyu Türkiye'yi parçalamanın bir aracı olarak kullanmış olduğu gerekçesiyle, Ermeni Sorununun Türkiye için olağanüstü bir tehlike oluşturduğuna ilişkin yapılacak açıklamalardan ortaya çıkacak bütün hafifletici etkiler ifademim yaratacağı asıl etki karşısında arka plana düşecektir. Öyle tahmin ediyorum ki mahkeme, Aram Andonyan tarafından yayımlanmış olan ve Talat Paşa'nın, Ermenilerin sürülmesi ve yok edilmesi konusundaki emirlerini yansıtan belgeleri önüme koyacaktır. Bu durumda bu belgelerin hakikilik taşıdığına olan inancımı ifade etmek zorundayım. Ayrıca İstanbul'dan Halep'e yollanmış bir tehcir müfettişinin bana hitaben kullandığı bir ifadenin de hakiki olduğunu belirtmem gerekir. 'Ne yapmak istediğimizi anlamıyorsunuz. Biz Ermenisiz bir Ermenistan istiyoruz.'" ([http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1921-05-30-DE-001](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1921-05-30-DE-001); giriş tarihi, 15 Şubat 2016)

1983 Sonrası Hatırat ve Belgeler

Yukarıda bahsettiğimiz gibi 1983 yılında Şinasi Orel ve Süreyya Yuca, Naim Efendi adında bir kişinin varlığını sorgulayarak gerek Hatırat ve gerekse belgelerin Andonyan tarafından üretildiğini iddia ettiler. Her ne kadar Vahakn Dadrian 1986'da yayımladığı bir makalede "*Naim-Andonyan Belgelerinin*" gerçek olduğunu kanıtlamaya çalışsa da²² Orel ve Yuca'nın kitabından sonra Hatırat ve belgeler, sadece akademik dünyada değil genel olarak kamuoyunda da kuşkuyla karşılanır oldu. *Naim Efendi belgeleri* değil, *Andonyan belgeleri* olarak anıldı. Akademik çalışmalarda kullanılmadığı gibi konuyla ilgili siyasi tartışmalarda Türk Hükümetinin görüşlerini savunan çevrelerin ana argümanı oldu ve "*Ermeni çevreler sahte belgeler ürettiler*" gibi cümleler sürekli tekrar edildi. Bugün, Hatırat ve belgelerin sahte oldukları, geniş kamuoyunca benimsenmiştir, diyebiliriz.

İlginç olan, konu hakkında Şinasi Orel ve Süreyya Yuca'nın çalışması dışında herhangi yeni bir çalışmanın yapılmamış olmasıdır. Daha sonra konu hakkında yazan, "resmi devlet tezlerini" savunan Kamuran Gürün,²³ Türkkaya Ataöv,²⁴ Guenther Lewy²⁵ ve Maxime Gauin²⁶ gibi yazarlar, sadece Orel ve Yuca'nın bulgularını tekrar etmekten başka bir şey yapmamışlardır. Konu ile doğrudan uğraşmasalar bile birçok başka akademisyen de, Andonyan tarafından yayımlanan belgelerin sahteliğini doğru bir veri olarak kabul etti

22 Vahakn N. Dadrian, "The Naim-Andonian Documents on the World War I..."

23 Kamuran Gürün: *Ermeni Dosyası*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1988), s. 327-334.

24 Türkkaya Ataöv, *Talat Paşa'ya atfedilen Andonyan "Belgeleri" Sahtedir*, (Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1984).

25 Guenther Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey, A Disputed Genocide*, (Salt Lake City: University of Utah Press 2005), s. 63-73.

26 Maxime Gauin, "Aram Andonian's 'Memoirs of Naim Bey' and the Contemporary Attempts to Defend their 'Authenticity'", *Review of Armenian Studies*, 23 (2011): 233-293.

ve bu iddiayı tekrar ettiler. Erik Zürcher,²⁷ Bernard Lewis,²⁸ Andrew Mango,²⁹ Norman Stone³⁰ ve Michael Gunter³¹ verilebilecek onlarca örnekten sadece birkaçıdır.

Eleştirel tarihçiler de çalışmalarında ya konuya değinmeye ya da Hatırat ve belgeleri kullanmamaya dikkat etmişlerdir. Hatırat ve belgeler konusunda takınılabilen en uç tutum, bu belgeleri ancak aynı içerikte başka belgeler bulunca kullanmak ve konunun yeniden tartışılması gerektiğini söylemekten ibaret kaldı.³² Benim kişisel tutumum da bu doğrultuda idi. Konu hakkında henüz çalışmaya başladığım dönemde, belgelerin sahte olarak üretilmiş olabileceklerini kabul etmeye hazırdım.³³ *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu* adlı çalışmamda ise, “konunun tartışmasına girmeyeceğimi” söy-

-
- 27 “Ermeni tarafı [hükümetin] rolünü göstermeye çalışmış ama üretilen bazı belgelerin (sözde Andonyan kâğıtları) sahte oldukları gösterilmiştir.” Erik-Jan Zürcher, *Turkey: A Modern History*, (London: I. B. Tauris, 2004), s. 115–116.
- 28 “Kutlanan tarihsel tahrifatlar vardır; sözde Siyon Liderlerinin Protokolleri, Talat Paşa telgrafları bu türdendir.” Bernard Lewis, *From Babel to Dragomans: Interpreting the Middle East*, (New York: Oxford University Press, 2004), s. 388-89.
- 29 “Kuşkulu bir biçimde savaş dönemi içişleri bakanı Talat Paşa’ya atfedilen telgraflar...” Andrew Mango, *Turks and Kurds*, in *Middle Eastern Studies* 30 (1994): 985.
- 30 “Sahte kanıtlar vardır. Andonyan adlı bir gazeteci 1920 yılında İngiliz yetkililere bazı belgeler verdi. Bunların kendisine Naim isimli bir Osmanlı bürokratı tarafından verildiğini iddia etti... Fakat belgeler açıkça tahrifattı – tarihler ve imzalar esastan hatalydılar.” Norman Stone, “There is No Armenian Genocide”, *JTW News* (Saturday, 21 October 2006), URL: <http://historynews-network.org/article/31085>, giriş tarihi 23 Ocak 2016.
- 31 “Aram Andonyan tarafından Birinci Dünya Savaşı sonrası üretilmiş kötü şöhretli tahrifat...”, Michael Gunter, *Review Article, International Journal of Middle East Studies*, Vol. 21, No. 3 (Aug., 1989): 422.
- 32 Hilmar Kaiser, Andonyan belgelerinin yeniden tartışmaya açılması gerektiği kanaatini ilk dillendirenlerdendir. H. Kaiser, “The Baghdad Railway and the Armenian Genocide 1915-1916: A Case Study of German Resistance and Complicity”, Richard Hovannisian (ed.), *Remembrance and Denial* içinde (Detroit: Wayne State University Press, 1998), s. 108, n. 78.
- 33 “Hatta, belge bulmak baskısı altında kalarak, sahte oldukları iddia edilen bazı belgeleri yayımlayanlar dahi olmuştur.” Taner Akçam, *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1992), s. 118-119.

lemekle yetindim ama benzeri içerikte belgeler bulduğum durumlarda, Andonyan tarafından yayımlanan belgeleri de kullanacağımı söyledim.³⁴ *Young Turks' Crime Against Humanity* adlı çalışmamda ise artık bu tartışmanın yeniden açılması gerektiğini söylüyordum.³⁵

Naim Efendi Hatıratı Hakkındaki Kuşkuların Üç Temel Kaynağı

Şinasi Orel ve Süreyya Yuca tarafından Hatırat ve belgelerin sahte oldukları ve Aram Andonyan tarafından üretilmiş oldukları konusunda ileri sürülen iddia üç önemli teze dayanır.

1) Muhtemelen Naim Efendi diye birisi yoktur; 2) Naim Efendi'nin hatıraları diye orijinal bir metnin olup olmadığı belli değildir; 3) yayımlanan belgeler, tarih, imza, şifreleme tekniği vb. gibi birçok hataya sahiptirler; sahtedirler ve Andonyan tarafından üretilmişlerdir. Yazarlar birinci iddialarına kanıt olarak, Osmanlı Arşivi'nde yaptıkları araştırmaları gösterirler. “*Osmanlı Salnameleri... İrade-i Seniye Defterleri, Ruzname-i Ceride-i Havadisler* [ilk özel gazetedir] ve *Düsturları*” incelenmiş ve ama Naim Efendi'nin adına rastlanmamıştır. Bu nedenle, “Naim Bey'in gerçekten mevcut bir kişi olup olmadığı hakkında kesin bir hükme varmak... mümkün” değildir. Orel ve Yuca üç ihtimalden söz eder; “a- Naim Bey hayali bir şahıstır; b- Naim Bey takma bir isimdir; c- Naim Bey gerçek bir şahıstır”. Ama, “kesin olarak kaydedilebilecek tek husus, Naim Bey'in, eğer böyle biri gerçekten yaşamış ise, her halükârda önemsiz bir memur olduğu... (ve) son derece gizli ve

34 Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu* (Ankara: Imge Yayınevi, 1999), s. 33.

35 Taner Akçam, *The Young Turks' Crime against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire* (Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2012), s. XIX.

önemli olması gereken “belgelere” nüfuz edebilecek bir mevki-
de bulunmadığıdır.”³⁶

Yazarlar, Naim Efendi diye bir kişinin mevcudiyetinden kuşku duydukları için, onun Hatırat’ın yazarı olduğunu kabul etmemişlerdir. Bu nedenle, Andonyan’ın yayımladığı Hatıratı tüm eser boyunca daima tırnak içinde, “anı” olarak yazarak gerçek saymadıklarını belli etmişlerdir.³⁷ Onlar için tüm Hatırat ve belgeler Andonyan’ın eseridir, bunun için tüm konuyu, “Andonian’ın belgeleri,”; “Andonian’ın telgrafları” olarak tanımlamışlar,³⁸ “sahte belgenin düzenlemesi sırasında Andonian dikkatsiz” davrandığı ve “Andonian’ın sözde belgeleri... çalakalem uydurduğu” tezini ileri sürmüşlerdir.³⁹ Çalışmalarının amacını, Andonyan’ın belgeleri nasıl ürettiğini göstermek olarak belirlemişler ve yaptıkları çalışma ile, “sahte belgeler üstüne kurulan sistem(i) temelinden” çökttiklerini savunmuşlardır.⁴⁰ Özetle, Orel ve Yuca’ya göre, “Ermeni çevreleri bu sahte belgeleri düzen(leyerek)... cina-yet” işlemişlerdir.⁴¹

Konu hakkında en sert yargılardan birisi, Kamuran Gürün tarafından dile getirilir. “...otantik diye iddia edilen vesikaların cümlesi de sahte olunca, kitabın tamamı milletlerarası bir sahtekârlık vesikası haline dönüşmüş bulunmaktadır... Aca-ba bu sahte vesikalar ‘ahlâksız’ bir Naim Bey tarafından hazırlanıp da Ermeni örgütünce tetkik edilip, sahici sanılarak satın

36 Şinasi Orel ve Süreyya Yuca, *Ermenilerce Talat Paşa’ya Atfedilen*, s. 23-4.

37 Sadece bazı örnekler için bkz. a.g.e., s. 1, 8, 11, 24, 25

38 A.g.e., s. 26, 76.

39 A.g.e., s. 75, 60.

40 A.g.e., s. 48, 81.

41 A.g.e., s. 130. Yazarların kullandığı ifade şudur: “Kriminolojide “mükemmel cinayet yoktur” diye bir söz vardır. Bu söz doğrudur. Her cinayet arkasında mutlaka izler, ipuçları bırakır. Ermeni çevreleri de, bu sahte belgeleri düzenlerken işledikleri cinayette –ki bütün bir milleti lekelemeye çalışmak herhalde cinayettir– arkalarında pek çok ipucu bırakmışlar ve suç delilleriyle birlikte yakalanmışlardır.”

mı alındı? Bunu hiç öğrenemeyeceğiz. Ne var ki Naim Bey diye bir insanın sadece hayalde yaşatılmış olması, bu sahte vesikaların Andonyan tarafından tanzim edilmiş olması da düşünülebilecek bir husustur.”⁴²

Naim Efendi İsimli Bir Memur Var mıdır?

Hatırat ve belgelerin gerçek olup olmadıklarını aydınlatacak merkezi soru Naim Efendi isimli bir Osmanlı memurunun olup olmadığıdır. Geldiğimiz nokta itibarıyla bu soruyu artık olumlu olarak cevaplayabiliriz. Naim Efendi isminde bir Osmanlı memuru vardır ve bu bilgiyi birkaç kaynaktan teyit etmek mümkündür. Bu kaynakların başında Genelkurmay Başkanlığı'na bağlı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) tarafından yayımlanan belgeler gelir.⁴³ İkinci önemli kaynak, Naim Efendi'nin adının geçtiği 3 adet Osmanlı belgesidir. Bunlardan biri, Andonyan tarafından yayımlanan belgeler arasındadır; diğer ikisi ise orijinalleri halen Paris Boghos Nubar Kütüphanesi'nde olan Krikor Zohrab ile ilgili belgelerdir. Elbette bu listeye Naim Efendi'nin kendi hatıratını da eklemek gerekir.⁴⁴ Bu bilgiler ışığında Naim Efendi adlı bir kişinin Halep ve Meske-

42 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 333.

43 Genel Kurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*, Cilt VII (1914-1915), (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2007). Hilmar Kaiser, 2008 yılında kendisi ile yapılan bir görüşmede, Naim Efendi isimli bir memurun var olduğunu söylemiş ve fakat herhangi bir kaynak göstermemiştir. Kaiser'in verdiği bilgileri, Genel Kurmay Başkanlığı'nın yayınladığı kitaptan aldığını tahmin ediyoruz. Bkz. <http://asbarez.com/56524/is-a-long-overdue-controversy-finally-settled-aram-andonians-infamous-naim-beys-real-identity-is-now-considered-revealed/>, girişi tarihi, 24 Mayıs 2016.

44 Doğrudan Naim Efendi'nin ismi geçmese bile, görevli olduğu Meskene kampında yaşamış Krikor Ankut, Bandırmalı Simon Onbaşıyan ve Andonyan'ın aktardıkları bilgileri de bir başka önemli kaynak olarak eklemekte fayda vardır. Raymond Kévorkian, *Soykırımın İkinci Safhası, Sürgüne Gönderilen Osmanlı Ermenilerinin Suriye-Mezopotamya Toplama Kamplarında İmha Edilmeleri* (İstanbul: Belge Yayınları, 2011), s. 233-235; 243-245; 274-278.

ne'de Sevkıyat Memur olarak görev yaptığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

ATASE tarafından yayımlanan Osmanlı belgeleri, 1916 yazında Meskene ve civarında, Ermenilerden rüşvet alan asker-sivil bürokratlara yönelik soruşturmalarla ilgilidir. Soruşturma nedeni, sevkıyat görevlilerinin, Halep'ten Deyr-i Zor'a sevk edilecek Ermenilere rüşvet karşılığı, seyahat belgesi vererek başka yerlere kaçmalarına göz yummalarıdır. Haklarında soruşturma açılan görevlilerin başında, Meskene'ye Lojistik Destek Hat Komutanı (*Meskene Menzil Nokta Kumandanı*) Yarbay Galip gelmektedir. Yarbay Galip'in Menzil Kumandanı olarak atanmasının nedeni, Meskene kampı da dahil, Fırat havzasında yoğun olarak bulunan ve askeri nakliyat açısından tehlikeli addedilen Ermenileri, içlerinden zanaatkâr olanları ayırarak, daha doğuya, Deyr-i Zor istikametine sürmektir.⁴⁵ Yarbay Galip ve yanındakiler, bunu yapmak yerine, zanaatkâr olmayan yüzlerce Ermeni'den de rüşvet almış, onlara özel vesikalar vererek Deyr-i Zor yerine Halep'e kaçmalarına göz yummuşlardır.

Halep Valisi Mustafa Abdülhalik Meskene civarında yaşananlardan son derece rahatsızdır ve İstanbul'a yazdığı telgraflarda konu hakkındaki şikâyetlerini dile getirir. “Buradan [*Halep'ten*] Deyr-i Zor'a sevk edilmekte olan Ermenilerin bir kısmı, sevk memurları ve muhafızlarının göz yummaları ve kayıtsız kalmalarını suiistimal ederek firar edip tekrar dönmekte ve sevkıyat meselesini bir kısır döngü hâline çevirmektedir.” Vali'ye göre, “eline fırsat geçiren memur ve muhafızlar da görevlerini suiistimal” etmektedirler. Vali “suiistimallerin önünü almak... [*için*] düzenli ve namuslu bir şekilde sevkıyat yapılın-

45 Ermenilerin, “askeri nakliyat açısından tehlikeli” olması elbette sadece bir bahane idi. Deyr-i Zor istikametine sevkıyatların nedeni, Ermenilerin imha edilmeleri idi. Soykırımın ikinci evresi olarak adlandırdığımız bu dönemin olayları hakkında birincil bilgi için bkz. Raymond Kévorkian, *Ermeni Soykırımı* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015).

caya kadar Deyr-i Zor tarafına sevkiyata ara” vermiştir. Valinin bir diğer şikâyeti de Meskene’de Ermeni çocuklar için bir yetimhanenin açılmış olmasıdır.⁴⁶

Halep Deyr-i Zor hattında yaşananlar üzerine benzeri şikâyetleri Deyr-i Zor Mutasarrıfı Salih Zeki de yapar. Zeki 19 Temmuz 1916 tarihli bir telgrafında, Halep Polis Müdüriyeti tarafından “zararlı şahıs” oldukları için Jandarma eşliğinde Deyr-i Zor’a gönderilen yedi kişiden ancak birisinin Deyr-i Zor’a getirilmiş olduğunu bildirir. Geri kalanların yollarda firar etmelerine göz yumulmuştur. Yine bunun gibi, Halep’ten Zor’a sevk olunan yetmiş iki kişilik bir Ermeni kâfilesinden, Deyr-i Zor’a ulaşanların sayısı ancak üçtür. Kâfilenin hemen hemen tümü jandarmalar tarafından Deyr-i Zor hududuna gelmeden salıverilmiştir. Zeki, Jandarmaların bu tutumlarının Halep’e ve gerekli başka yerlere bildirilmesini istemektedir.⁴⁷

Halep Valisi ve Deyr-i Zor Mutasarrıfından şikâyet telgraflarını alan Talat, 19 Temmuz’da Halep Vilayeti’ne çektiği bir telgrafta, “*Ermeni sevkiyatında suiistimalleri görülen memurların haklarında icap eden muamele tatbik olunmak üzere esamisinin [isimlerinin]*” listesini ister ve “*bunlardan azli vilayetin salahiyetinde bulunanların derhal memuriyetlerine*” son verilmeleri emrini verir.⁴⁸ Vali Mustafa Abdülhalik cevabi telinde, “*Muhafaza altında Zor’a sevk edilen kâfileler bile yollarda dağılıyor*”, diyerek, kaçırılanlar hakkında geniş bir soruşturma yapılması ve sorumluların Divan-ı Harbe gönderilmesi talebinde bulunur. Vali, ayrıca ara verdiği “[Deyr-i] Zor’a sevkiyata tekrar başlanacağından sevkiyatı idare etmek

46 Genel Kurmay Başkanlığı, Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918), Cilt VIII (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2007), s. 115.

47 BOA.DH.ŞFR., 525/106, Deyr-i Zor Mutasarrıfı Zeki’den Dahiliye Nezareti’ne 19 Temmuz 1916 tarihli şifre tel.

48 BOA.DH.ŞFR., 66/24, Dahiliye Nazırı Talat’tan Halep Vilayeti’ne 19 Temmuz 1916 tarihli şifre telgraf.

üzere tayin edilen Hakkı Bey'in bir an önce gönderilmesini" ister.⁴⁹ Talat, 4 Ağustos tarihli telinde Hakkı Bey'in "beş on gün önce hareket ve azimet" ettiğini [yola çıktığını] bildirir.⁵⁰ Valinin istediği soruşturma kararı 8 Ağustos 1916'da alınır. Halep Sevkiyat Müdür Muavini unvanı ile göreve başlayan Hakkı Bey Meskene'ye giderek durum hakkında bir rapor hazırlayacak⁵¹ ve ayrıca Deyr-i Zor istikametine ara verilmiş olan sevkiyatı da yeniden başlatacaktır.⁵²

Rüşvet ve yolsuzluklara ilişkin soruşturma evrakı 5-6 Ekim 1916'da tamamlanır ve Kasım 1916'da konuyla ilgili kişilerin ifadelerinin alınmasına başlanır.⁵³ Bu soruşturmalar sırasında ifadesine başvurulmuş kişilerden biri de Naim Efendi'dir. Naim Efendi'nin ifadesi 14-15 Kasım 1916 tarihinde alınmış ve kimliği tutanağa, "Eski Meskene Sevk Memuru olup bugün belediye hububat ambar memuru, Silifkeli, 26 yaşında, evli, Hüseyin Nuri oğlu Naim Efendi" olarak yazılmıştır⁵⁴ (bkz. s. 47). Naim Efendi, ıslak imzasının da olduğu, sözkonusu ifadesinde, Yarbay Galip'in, "Cerablus'tan Meskene'ye Hat Komutanı sıfatıyla geldiğinin ertesi günü" Meskene kampındaki sevk memurları ile görüşüğünü ve kendilerine "Harbiye Nezareti'nden yazılan

49 BOA.DH.ŞFR., 526/60, Vali Mustafa Abdülhalik'ten Dahiliye Nezareti'ne, 26 Temmuz 1916 tarihli şifre tel; aynı telgraf, Genel Kurmay Başkanlığı, Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918) Cilt VII, s. 145.

50 BOA.DH.ŞFR., 66/136, Dahiliye Nazırı Talat'tan Halep Vilayeti'ne 4 Ağustos 1916 tarihli şifre tel. Telgrafın orijinali şöyledir: "Meskene'deki mıntika kumandanı tarafından tesis edilen eytâmthane nerenin iş'arına ibtinaen vücuda getirilmiştir. Bu cihetin ve dâr-ı mezkûr vûs'at ve derece-i ehemmiyet-i hazırasıyla masarîfâtının ne taraftan tesviye edilmekte olduğunun muvazzahan iş'arı."

51 A.g.e., s. 70; Soruşturma görevi Hakkı Bey ile Fırat Bölge Müfettişi Albay Nuri'ye verilir. Bu ikilinin konuya ilişkin yolladığı raporlardan birisi için bkz. BOA.DH.EUM.KLU., 16/28-1, Sevkiyat Müdür-i Umumî Muavini Hakkı ile, Fırat Mıntika Müfettişi Miralay Nuri'nin 20 Eylül 1916 tarihli raporları.

52 BOA.DH.ŞFR., 73/8, Dahiliye Nazırı Talat'tan Halep Vilayeti'ne 14 Şubat 1917 tarihli şifre tel.

53 Bazı sanıkların ifadeleri daha önce alınmış ve bu kişiler Kasım ayında ikinci defa ifade vermişlerdir.

54 Genel Kurmay Başkanlığı, Arşiv Belgeleriyle, Cilt VII, s. 95.

bir iki telgraf” gösterdiğini söyler. “*Bu telgraflarda Fırat bölgesinde yerleştirilen meslek sahibi Ermenilerden yararlanılması ve yetimlerin korunması gereğinden bahsediyordu*” der. Yarbay Galip bu emirler nedeniyle, “*sevkiyat merkezinde bulunan bütün meslek sahibi ve arabacıları(n)*” isimlerinin ve ayrıca “*kim-sesiz ve korumasız kalan çocuklar varsa onlar için de defterler*” düzenlenerek kendisine verilmesini ister.⁵⁵

Elimizdeki bazı Osmanlı belgelerine göre de Yarbay Galip, Naim Efendi'ye doğruyu söylemektedir. Deyr-i Zor mutasarrıflığına 7 Ağustos 1916 tarihinde bir telgraf çeken Talat Paşa, zanaat sahibi Ermenilerden yararlanılması politikasından söz eder. Ama Talat Paşa, seçilecek zanaatkârların kimler olacağına Menzil Komutanının keyfi biçimde karar veremeyeceğini bildirmektedir, [*kastedilen Yarbay Galip olsa gerekir*].⁵⁶ 29 Temmuz 1916 tarihli bir başka telgrafında ise, Ermenilerin Fırat havzası civarında toplu olarak bulunmalarının askeri nakliyat açısından tehlikeli olduğunu söyler ve sürülmelerini ister. Gerekli olan araba ve arabacı ihtiyacı, bu işi yapmakta olan Ermenilerden temin edilecektir.⁵⁷

55 A.g.e. Gerek Yarbay Galip'in, gerekse tanık olarak dinlenen Meskene Sevkiyat memuru Çerkez Hüseyin Efendi'nin ifadelerinden Naim Efendi'nin sözünü ettiği tarihin Mayıs 1916 olduğunu anlıyoruz. Örneğin, Çerkez Hüseyin Efendi, ifadesinde Yarbay Galip'e bağlı olarak çalışan Yedek Subay adayı Ahmet'in kendisine “Mayıs 1916 başlarında” geldiğini söyler. Bkz. a.g.e., s. 75, 89.

56 BOA.DH.ŞFR., 66/159, Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden (bundan sonra EUM) Zor Mutasarrıflığı'na 7 Ağustos 1916 tarihli şifre telgraf. Telgrafın tam metni: “*Ermeniler meyanından alınacak erbab-ı sanayiin menzil kumandanı tarafından hûd-be-hûd tefrik edilmeyip cihet-i mülkiye ve ahz-ı asker ile de tevhid-i hareket olunmasının temini lüzumunun Altıncı Ordu Kumandanlığına emredildiği Başkumandanlık Vekâletinden cevaben bildirilmiştir.*”

57 BOA.DH.ŞFR., 66/94, Dahiliye Nezareti, EUM'den Zor Mutasarrıflığı'na 29 Temmuz 1916 tarihli şifre telgraf. “*Ermenilerin Fırat havzasında ve güzergâh-ı askeride toplu bulunmaları nakliyat-ı askeriye için tehlikeli olacağından kendilerinin mahall-i münasibesine tevzi ve iskânı için iktiza eden tedâbirin ittihâzı bildirildiği veçhile amele taburunun mütebaki efrattan teşkili ile beraber araba ihtiyacının da Ermenilerden temini ve bu arabalara İslâmlardan arabacı tayini lüzumunun Altıncı Ordu Kumandanlığına emredildiği Başkumandanlık Vekâletinden bildirilmiştir.*”

Özetle, yapılan soruşturmalar, Talat Paşa'nın telgraflarında sözünü ettiği konularla ilgilidir.

Naim Efendi ifadesinde, hemen tüm Ermenilerin kendilerini meslek sahibi diye yazdırdıklarını ve ama kendisinin bu olaylara hiçbir biçimde karışmadığını söyler. Hatta Yarbey Galip'e "*Galip Bey bu doğru değildir. Genel sevkiyata tâbi tutulmuş kişilerin geri dönüşleri, İçişleri Bakanlığı'nın emrine bağlıdır. Bunları yapmayınız,*" dediğini iddia eder. Fakat Yarbey Galip'i korumayı da ihmal etmez ve "*bu [yer] değiştirmelerin para karşılığı yapıldığına dair bir şey duymadım,*" der.

Naim Efendi, Ermenilere vesika verilerek Halep'e kaçmalarına göz yumulduğunu inkâr eder. "*Kaçma olayı benim zamanımda olmadı. Sevkiyat geçici bir süreyle ertelenmiş ve sevk memurlukları kaldırılmıştı. O zaman bazı Ermeniler kaçarak Halep'e gelmişler. Nasıl gelmişler? Parayla mı yoksa başka bir şekilde mi gelmişler, bundan da haberim yoktur.*"⁵⁸ Naim Efendi'nin her şeyi inkâr etmesi ve hiçbir şey bilmiyormuş gibi davranması anlaşılabilir bir tutumdur, çünkü kendisi de rüşvet karşılığı vesika düzenleyerek Halep'e Ermeni kaçıran bürokratlardan bir tanesidir ve bu iş için yüklü miktarda rüşvet almıştır.

O dönemde Meskene kampında olan ve hayatta kalmayı başaran bazı Ermeniler de anılarında, Yarbey Galip ve çevresindekilerin hem Ermeni zanaatkârların seçilmesi sürecinde hem de arabacıların ayarlanmasında bol miktarda rüşvet aldıklarını yazarlar. Örneğin, o dönem Meskene'de bulunmuş olan Krikor Ankut şunları yazar: "*Meskene'den Deyr-i Zor'a giden Fırat Yolu komutanlığına... Galip Bey atandı. O işine Ermeni sürgün kâfileleri arasından zanaatkâr ve işçiler seçmeye karar vererek başladı. Ki bu da ona oldukça önemli rüşvet elde etme imkânını verdi. [Ermenilerin] tümünün kafasında Deyr-i Zor vahşeti, dehşeti olduğundan, herkes, ailece Hamam'da veya*

58 Genel Kurmay Başkanlığı, Arşiv Belgeleriyle, Cilt VII, s. 95-96.

askeri kamplardan birinde kalmak için, Galip Bey'e rüşvet verebilmek için vaatlerde bulunuyor, yarışıyorlardı: Her aile için takriben beş Osmanlı lirası veriyorlardı."⁵⁹

Tüm bu bilgiler, Andonyan ve Naim Efendi'nin 1916 yılında Meskene'de yaşananlar hakkında verdikleri bilgilerin doğru olduğunu göstermektedir. Naim Efendi'nin, bir grup zengin Ermeni'nin Halep'e kaçırılması meselesi ile ilgili olarak Andonyan ile görüşmeye başlaması da zaten bu tarihlere denk gelmektedir.

Naim Efendi'nin Adının Geçtiği Osmanlı Belgeleri

Elimizde Naim Efendi'nin isminin geçtiği üç Osmanlı belgesi bulunmaktadır. Bunlardan iki tanesi Osmanlı Meclisi mebusu Ermeni aydını Krikor Zohrab'ın öldürülmesi ile ilgilidir.⁶⁰ Belgelerin orijinalleri Paris Boghos Nubar Kütüphanesi'ndedir. Naim Efendi'nin Hatıratı'nda veya Andonyan'ın yayımladığı kitapta yer almazlar. Tarih sırasıyla, birinci belge Halep Valisi Mustafa Abdülhalik tarafından 11 Kasım 1915'te Sevkiyat Müdür Muavini Abdülahad Nuri'ye yazılmış bir yazıdır. Abdülahad Nuri belgenin altına eklediği notta, "*Naim Efendi oğlum, Eyüp Bey'e git, orada kaydı vardır. Bi'l-etraf [etraflica] tahkik et. Ayrıca bir kâğıda yazınız*", demektedir⁶¹ (bkz. s. 52).

İkinci belge Talat Paşa tarafından Halep Valiliğine yollanan 17 Kasım 1915 tarihli bir telgraftır. Telgrafta, İstanbul'da kalması sakıncalı görülerek, Altıncı Ordu Kuman-

59 Bandırmalı Simon Onbaşıyan da benzeri bilgileri aktarmaktadır. Raymond Kévorkian, *Soykırımın İkinci Safhası*, s. 274-278.

60 Zohrab'ın öldürülmesi konusunda daha ayrıntılı bilgileri için bkz. Haigazn K. Kazarian, "The Murder of 6 Armenian Members of the Ottoman Parliament", *Armenian Review* 22 (Winter 1970): 26-33; Nesim Ovadya İzrail, *1915 Bir Ölüm Yolculuğu - Krikor Zohrab* (İstanbul: Pencere Yayınları, 2011).

61 Bibliothèque Nubar, Fonds Andonyan, Matériaux pour l'histoire du génocide: "Déportations et massacres: Zohrab, Vartkès et divers."

danlığı bölgesine gönderilen Kirkor Zohrab'ın "bir kaza neticesiyle vefat ettiği" haberinin alındığı söylenmekte ve konuya ilişkin, "Urfa Mutasarrıflığı ve Fırat Menzil Kumandanlığı tarafından" bir tahkikat yapılmış olduğu bildirilmektedir. Ve ilgili tahkikat evrakı "Halep Menzil Kumandanlığına" gönderilmiş olduğu için, Halep Valisinden bir memur tayin ederek konuyu araştırmasını istemektedir.⁶² Telgrafi alan Vali Mustafa Abdülhalik, 19 Kasım'da "Geçen gün şifahen söylemiş idim. Zannederim bu evrak Kolordu Kumandanı Şevki Paşa'nın yanındadır. Oradan arayınız," notuyla durumu Abdülahad Nuri'ye aktarır. Abdülahad Nuri, aynı gün Naim Efendi'den durumu araştırmasını ister ve 22 Kasım 1915'te, ilgili tahkikat "evrakının Şevki Paşa nezdinde olmadığı" notunu ekledikten sonra, 24 Kasım 1915 tarihinde de belgenin sonuna, "saklayınız Naim Efendi" notunu düşer⁶³ (bkz. s. 52).

Üçüncü belge, 1 Aralık 1915 tarihinde Talat Paşa tarafından gönderilmiş, el yazması kopyası Naim Efendi'nin Hatıratı'nda da yer alan bir belgedir. Görüntüsü vardır ve Andonyan tarafından kitabının her üç baskısında da kullanılmıştır.⁶⁴ Talat Paşa, telgrafında, "Amerikan hükümetinin emriyle, İstanbul elçiliğinin son zamanlarda vaki müdahalelerinden, Amerikan konsoloslarının gizli yollarla bazı bilgiler edindiği anlaşılmaktadır," diyerek, şehir, kasaba ve merkezlere yakın bölgelerde bulunan Ermenilerin sevki esnasında, dikkat çekecek olayların olmamasına özen gösterilmesini ister. Hatta, "bu sebeple geçici olarak, göstermelik bile olsa, göçmenlere iyi davranılması ve bilinen tedbirlerin uygun yerlerde uygulanması çok önemlidir," der. Ayrıca, Amerikan konsoloslarına bilgi verenlerin bulunup, tutuklanarak yar-

62 A.g.e.

63 A.g.e.

64 Aram Andonyan, *Medz Vociri*, s. 136; Fransızca kitapta s. 6; İngilizce kitapta s. 52. Belgenin tam metni aşağıda, *Amerikan Konsoloslukları ve Yollarda Çekilen Fotoğraflar* bölümündedir.

gılanmalarını, ister. Vali Mustafa Abdülhalik ve Abdülahad Nuri, 3, 4 ve 5 Aralık 1915 tarihlerinde, özellikle Amerikan Konsoloslarına bilgi verenlerin kovuşturulması için yapılması gerekenler konusunda belgenin altına notlar yazmışlardır. Ve bu notlar, “Naim Efendi’ye yazın... yazıldı” ifadeleriyle son bulur.⁶⁵

Tüm bu Osmanlı belgeleri, Naim Efendi adlı bir Osmanlı memurunun varlığını bize göstermektedir.

Naim Efendi’nin Görev Yerleri ve Andonyan ile İlişkisi

Naim Efendi’nin hayatı ve görevleri konusunda maalesef elimizde fazla bir bilgi yok. Kendi yazdıkları ve Genelkurmay Başkanlığı tarafından yayımlanan belge bu konuda tek kaynak durumundadır. Elimizde olmayan ve Andonyan tarafından yayımlanan anılarında “Ben daha göçmen sevkiyatı işiyle meşgul değilken, Res-ül-Ayn’da reji kâtibiydim” der.⁶⁶ Yine anılarında, Abdülahad Nuri’nin Halep’e atanmasından birkaç gün sonra kendisinin de buraya atandığını söyler: “Halep’e geldim ve şans eseri, daha 3-4 gün önce Halep’te Göçmenler Genel Müdür Vekili görevine başlayan, Abdülahad Nuri Bey’in başkâtibi görevine atandım.”⁶⁷

Abdülahad Nuri’nin bu göreve ne zaman atandığını kesin olarak bilemiyoruz. Halep’te Halep İskân-ı Aşâir ve Muhâcirin Müdürü olarak göreve başlamış bulunan Şükrü Bey, 8 Ekim 1915 tarihli bir telgrafında, Sevkiyat Müdürlüğünde çalışmak üzere bir görevlinin atanmasını ister ve “gönderilecek zatın ya valiye muavenet [yardım] edebilecek ve yahut valiye muavin olarak sevk ve idare edebilecek sıfat ve mahiyette olma-

65 A.g.e.

66 A.g.e., s. 20.

67 A.g.e., s. 21.

sı” gerektiğini söyler.⁶⁸ Dahiliye Nazırı Talat, 13 Ekim 1915 tarihinde cevaben Şükrü Bey’den “Müdür-i umumiliğe Abdülahad Nuri Bey’in tayini hakkındaki” kanaatini sorar.⁶⁹ Demek ki atamanın bu dönemde yapılmış olması gerekir. Nuri’nin hangi tarihte atanmış olduğunu kesin olarak bilmesek de, elimizdeki belgelere dayanarak, göreve başlama tarihinin Kasım başı olduğunu söyleyebiliyoruz.

Nuri, yeni Halep Valisi Mustafa Abdülhalik ile birlikte 1 Kasım’da İstanbul’dan Halep’e yola çıkmıştır. 30 Ekim 1915’te (Cumartesi), Şükrü Bey’e bir telgraf çeken Talat, “Halep Valisi ile Abdülahad Nuri Bey Pazartesi günü hareket edecekler,” bilgisini verir.⁷⁰ Halep’ten 7 Kasım tarihinde çekilen bir başka telgrafta da, Vali’nin aynı akşam Halep’e ulaşacağı söylenir.⁷¹ Demek ki Abdülahad Nuri 7 Kasım tarihinde görev yerine ulaşmıştır.

Bu telgraflar ışığında, Naim Efendi’nin 7 Kasım’dan üç-dört gün sonra göreve başlamış olduğunu söyleyebiliriz. Naim Efendi daha sonra, Hatırat’ında belirttiği gibi, sevk memuru olarak Meskene’ye gönderilecektir. Naim, bu konuda da tarih vermez, sadece “Göçmen sevkiyat memuru olarak Meskene’ye gönderildim.... orada iki ay kaldım,” der.⁷² Genelkurmay Başkanlığı tarafından yayımlanan ifade tutanağının anladığımız kadarıyla, Yarbay Galip Mayıs başında kendisini konuşmaya çağırmıştır; demek ki Naim Efendi Mayıs ayında zaten Meskene’de bulunuyordu.⁷³ Meskene’ye gön-

68 BOA.DH.ŞFR., 429/90, Halep Muhacirin Müdürü Şükrü Bey’den, Dahiliye Nazırı Talat’a 8 Ekim 1915 tarihli şifre tel.

69 BOA.DH.ŞFR., 56/385, Dahiliye Nazırı Talat’tan Halep’de Muhâcirin Müdürü Şükrü Bey’e 13 Ekim 1915 tarihli şifre tel.

70 BOA.DH.ŞFR., 57/191, Dahiliye Nazırı Talat’tan, Şükrü Bey’e 30 Ekim 1915 tarihli telgraf.

71 BOA.DH.ŞFR. 496/53, Emniyeti Umumi Müdürü İsmail Canpolat’tan Dahiliye Nezareti’ne 7 Kasım 1915 tarihli şifre telgraf.

72 Aram Andonyan, *Medz Vocırı*, s. 102.

73 Genel Kurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle*, Cilt VII, s. 95.

derilmesinin nedeni Meskene civarından sevkiyatın düzgün yapılmıyor olmasıdır. Hatırat'ının bizde olmayan ama Andonyan tarafından yayınlanan kısmında şunları söyler: “Yola çıkmadan önce, Eyüp Bey beni yanına çağırdı: Naim Efendi, Meskene'ye gönderdiğimiz sevkiyat memurlarının hiçbirinin bize faydası olmadı, sen işin içinde bulundun, gelen emirleri de biliyorsun, bu adamları (Ermenileri) sağ bırakma, gerekirse kendi ellerinle öldür. Unutma bunları öldürmek bir eğlencedir, dedi.”⁷⁴

Naim Efendi, Kasım 1916'da Yarbay Galip soruşturması nedeniyle ifadesi alındığı sırada, artık Sevkiyat Memuru değil, Halep'te Belediyede Hububat Ambar Memurudur. Naim Efendi'nin Sevkiyat Memurluğu görevine niçin ve ne zaman son verildiğini bilemiyoruz. Görevden alınma konusunda kendi ileri sürdüğü iddiası, istenilen sevkiyatı yapmamış olmasıdır. Hatırat'ında, “Yalnız bir sefer göçmen sevkiyatı yaptım. Gönderdiğim adamların sayısı otuzu geçmedi,” der. Andonyan, Naim Efendi'nin bu iddiasını destekler ve benzeri iddiada bulunur: “Naim Bey kötü biri olmadığı için bu işin adamı değildi. Deyr-i Zor'a göstermelik birkaç sevkiyat yaptı sadece ve çok geçmeden kendisinden de ümidi kesip geri çağırdılar... Çünkü göçmen kampını boşaltamamış(tı).”⁷⁵

Yukarıda aktardığımız, Halep Valisi Mustafa Abdülhalik'e ait 11 Temmuz 1916 tarihli telgraf ve yapılan soruşturmalardan, Naim Efendi'nin, Meskene'den düzgün sevkiyat yapılmadığı konusunda söylediklerinin doğru olduğunu çıkartmak mümkündür. Almanya'nın Halep Başkonsolosu Rössler, Andonyan'ın kitabı üzerine Berlin'deki Tehliryan mahkemesi için hazırladığı raporunda benzeri yönde bilgiler verir: “[Kitapta] benim bildiğim birçok gelişme tamamen gerçekçi bir biçimde aktarılmıştır. Bilmediğim ve daha önce açıklaya-

74 Aram Andonyan, *Medz Vociri*, s. 102.

75 A.g.e., 7, s. 105.

madığım gelişmeler için ise kitap gözlemlerime uygun açıklamalar sunmaktadır. Örneğin kitapta geçen ve bir dönem Meskene'den bazı Ermenilerin Halep'e döndüğü benim de gözlemlerim arasında yer almaktadır. Bunun açıklaması yazar tarafından... inandırıcı bir biçimde verilmiştir. Yani Naim Bey ve Meskene (Nahiye) Müdürü Hüseyin Bey kendilerine verilen korkunç emirleri uygulamamışlardır.”⁷⁶

Naim Efendi'yi destekleyen bir başka ifade Halep Sevkiyat Müdür Muavini Hakkı Bey'e aittir. 8 Ağustos 1916 tarihinde, sevkiyat ve rüşvet meseleleri ile ilgili şikâyetleri kovuşturmak ve bir rapor hazırlaması için Halep'ten Meskene'ye yollanan Hakkı Bey, Yarbay Galip ve arkadaşları ile ilgili soruşturma kapsamında 23 Kasım 1916 tarihinde verdiği ifadede; “...Meskene'den ileri sevkiyatın yapılmadığı hakkında Meskene Baş Sevk Memurluğundan Valiliğe sunulan birçok raporla ilgili olarak soruşturma yapılması için bana görev verilmişti. Hemen Meskene'ye hareket edilerek konunun soruşturulmasına Baş Sevk Memurluğundan başlandı. Gerçekten sevkiyatın düzenli yapılmadığı, raporlarda pazar yeri ve arabacı-lardan rüşvet alındığı ... meslek sahibi adı altında birçok Ermeni göçmen(in)... göç ettirilmediği anlaşılmıştır,” der.⁷⁷

Hakkı Bey'in ifadesinden hareketle Naim Efendi'nin görevden alınmasının Meskene'de sevkiyatın durma noktasına gelmesi ve alınan rüşvetlerle ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Andonyan, yayımladığı kitapta değil ama Halep kampları üzerine tuttuğu notlarda, Naim Efendi'nin Meskene'den Ermeni ailelerin kaçırılması ve rüşvet alması nedeniyle sorgulandığını yazar. Ama Naim Efendi sorgusunda, Andonyan'ı ve diğer Ermenileri korumuş ve sorulmasına rağmen, hiçbirinin ismini vermemiştir; “Naim Sefa Bey Meskene'den Halep'e çağırıldı ve bu ailelerle karşılaştırıldı; ona,

76 Bkz. Ek-5.

77 Genel Kurmay Başkanlığı, Arşiv Belgeleriyle, s. 99.

onları tanıyıp tanımadığı veya Meskene’de bulunduğu zaman süresince onlara rastlayıp rastlamadığı soruldu. Naim Bey, yemin ederek (o zaten konuşmalarında çok sık “vallahi” kelimesini kullanıyordu) onları ilk defa gördüğünü ısrarla vurguladı. Olayın bu şekilde görülmesine karşın, Naim Bey kısa bir süre sonra görevlerini bırakmak zorunda kaldı.”⁷⁸

Naim Efendi’nin görevden alınması ile ilgili ayrı bir soruşturma yapıldı mı ve bu soruşturmanın, Yarbay Galip ve arkadaşları aleyhine açılan soruşturmalarla ilgisi var mıdır, bilemiyoruz. Genelkurmay belgelerinden anladığımız Yarbay Galip soruşturmaları sırasında Naim Efendi, zaten eski görevinde değildir. Bu sırada Halep’tedir ve ifadesine şahit olarak başvurulmaktadır. Bu nedenle görevden alınmasının bir başka soruşturma ile ilgili olması da mümkündür. Talat Paşa’nın 5 Temmuz 1916 tarihinde Urfa Mutasarrıfı Fethi Bey’e gönderdiği bir telden, tüm bir yaz boyunca sürekli soruşturma ve görevden almaların olduğunu anlıyoruz. Talat telgrafında, “*muhâcirînin iskân ve iaşeleri hususundaki su-i istimâl ve irtikâbâtına [rüşvet] dair icra edilmekte olan*” bir tahkikattan söz etmekte ve bu “*tahkikatın gösterdiği lüzum üzerine Rakka Kazası(nda)*” bazı görevlilere “*işten el çektirildiği(ni)*” bildirmektedir.”⁷⁹

Rakka’daki rüşvet ve yolsuzluk soruşturmaları Mart ayında başlamıştır.⁸⁰ Yukarıda da aktardığımız gibi, 19 Temmuz 1916 tarihinde Halep’e bir tel çeken Talat Paşa sevkiyatta su-i istimalleri görülen memurların görevlerine son verilmesini

78 Raymond Kévorkian, *Soykırımın İkinci Safhası*, s. 235. Görüldüğü gibi, Andonyan, hem yayımladığı kitabında, hem de yayımlanmamış notlarında Naim Efendi’nin görevden azledildiğini açık olarak söyler. Buna rağmen, V. N. Dadrian, Naim Efendi’nin görevinden el çektirilmediğini iddia eder ki, bu bir hatadır. Bak, V.N. Dadrian, “The Naim-Andonian Documents on the World War I...”, s. 346.

79 BOA.DH.EUM.6.Şb. 8/24-01, Dahiliye Nazırı Talat’tan Urfa Mutasarrıflığı’na 5 Temmuz 1916 tarihli şifre tel.

80 BOA.DH.EUM.6.Şb. 8/24. Bu dosyada tüm yazışmalar mevcuttur.

istiyyordu.⁸¹ Tüm bu yazışmalardan anlaşılan, 1916'nın bahar ve yaz aylarında çok sayıda Ermeni'nin rüşvet vererek sevk edildikleri yerlerden kaçmayı başardığı ve konu hakkında soruşturmaların açıldığı ve Naim Efendi'nin de bu süreçte Halep'e geri çağrılarak görevine son verilmiş olabileceğidir.

Andonyan, Meskene üzerine tuttuğu notlarda, Naim Efendi ile karşılaşması ve sonrasına ilişkin ayrıntılı bilgiler verir. Andonyan'ın Meskene'ye hangi ay gelmiş olduğunu tam olarak bilmiyoruz. Kendisi bir tarih vermez. Onun hayatı üzerine yapılmış bir çalışmada, varış tarihi “muhtemelen Şubat 1916” olarak verilir.⁸² Andonyan, “benim Meskene'ye varışından sonra, başka iki yardımcı” kişi Meskene'ye görevli olarak geldi, der. Bunlardan birisi Naim Efendi'dir. Andonyan'a göre Naim, “sürgünler arasında büyük ün yapmış” kişidir. “O içiyordu ve deneyimli bir oyuncu idi, her zaman paraya ihtiyacı olduğundan sonuç olarak da rüşvet [almayı] seviyordu. Parasal özveride bulunmaktan kaçınmayan aileler için Halep'e kaçmanın imkânsız olmadığını sürgünlere bildirme inisiyatifi alan kişi de oydu. Ve onun sayesinde ki birçok zengin aile, çoğunlukla Adana ve Konya kökenliler, Meskene'yi Halep'e gitmek için terk etmeyi başarabildiler.”⁸³

Andonyan kampta 5 ay kadar kalmıştır. Meskene'den Halep'e gidişi ise Haziran sonlarına doğrudur.⁸⁴ Meskene Kampı hakkında anılarını yazan Krikor Ankut, 9 Haziran 1916'da Andonyan'dan aldığı bir mektup üzerine Meskene'ye gittiğini ve Andonyan'ı orada gördüğünü söyler.⁸⁵ An-

81 BOA.DH.ŞFR., 66/24, Dahiliye Nazırı Talat'tan Halep Vilayeti'ne 19 Temmuz 1916 tarihli şifre telgraf.

82 Rita Soulahian Kuyumjian, *The Survivor: Biography of Aram Andonyan* (London: Gomidas Institute, 2010), s. 19.

83 Raymond Kévorkian, *Soykırımın İkinci Safhası*, s. 234.

84 Rita Soulahian Kuyumjian, *The Survivor*, 26 ve 86'nolu dipnot.

85 Raymond Kévorkian, *Soykırımın İkinci Safhası*, s. 269.

donyan Meskene Kampı'nda, Konyalı Boyacıyan ailesinin çadırında kalmış ve onların soy adını kullanmıştır.⁸⁶ Muhtemelen Mayıs ayında 16 kadar zengin ailenin Halep'e gitmeleri konusunda Naim Efendi ile pazarlık yapmıştır.⁸⁷

Andonyan anılarında bu tanışma ve sonrasını şöyle anlatır: Naim Efendi, "*Adana kökenli ailelerden birinin çadırında öğle yemeğine geldi ve kahve saatinde, güneye [Deyr-i Zor'a] inen bütün Ermenilerin tamamen katledileceklerini; en iyi çözümün burada biraz daha beklemek ve Halep'e kaçmak için bir fırsat, bir yol bulmak olduğunu ki bunun da ona göre hiç de imkânsız görünmediğini açıkça, kesin bir şekilde bildirdi.*"⁸⁸

Aileler ve Andonyan Naim Efendi'ye güvenmezler ama başka çareleri de yoktur.⁸⁹ Sonuçta, kaçış planını hazırlayan Naim Efendi Andonyan'dan, Halep'e gidip Nakhli (Nahli) isimli bir Arap arabacıyı görmesini ister. Yolda giderken

86 A.g.e., s. 241.

87 Andonyan, Naim Efendi'yle pazarlık yaptığı sırada, Deyr-i Zor'a Mutasarrıf olarak atanan Salih Zeki de, Halep Meskene civarlarında dolaşmaktadır. Salih Zeki'nin atanma tarihi 26 Nisan, onaylanma tarihi 29 Nisan 1916'dır. (BOA.DH.BEO., 4410-330741-01-01, Dâ'ire-i Sadâret Umûr-ı Mühimme Kalemin-den Dahiliye Nezareti'ne 29 Nisan 1916 tarihli yazı.) Bu nedenle anlatılanların Mayıs ayının ikinci yarısı veya Haziran başlarında olması son derece mantıklı gözükmektedir. Nitekim, 20 Haziran tarihinde Halep Baron Otel ile ilgili İstanbul'a bir rapor gönderen Binbaşı Azmi, Haziran başında Salih Zeki ile birlikte Baron Otel'e gittiğini söyler (BOA.DH.EUM. 2. Şube, 26/9, Halep'ten Binbaşı Azmi'nin 20 Haziran 1916 tarihli raporu). O aylarda Der Zor'da bulunan Ağazaryan tuttuğu günlükte Salih Zeki'nin Der Zor'a geliş tarihini 18 Haziran 1916 olarak verir (M. Ağazaryan, *Aksoragani Huşer [Sürgün Hatıraları]* (Adana: Hay Tzayn Matbaası, 1919), s. 13.

88 Raymond Kévorkian, *Soykırımın İkinci Safhası*, a.g.e., s. 269

89 Aslında aileler, Deyr-i Zor'a Mutasarrıf olarak atanan Salih Zeki'ye rüşvet vererek Deyr-i Zor tarafına geçmek taraftarındırlar. Zeki rüşveti kabul etmiş ve ailelerden, kendisi Deyr-i Zor'a geçtikten sonra oraya gelmelerini istemiştir. Andonyan'ın, Salih Zeki ile tanışıklığı tüm bu planları değiştirir. Çünkü Salih Zeki, Andonyan'a, "sakın Deyr-i Zor taraflarına gelme" ["inme aşağıya"] uyarısında bulunarak, deyim yerindeyse katliamın haberini vermiştir. Durumu ailelere anlatan Andonyan, onları ikna etmiş Deyr-i Zor yerine, Naim Efendi'ye rüşvet vererek Halep'e gitmeye karar vermişlerdi. Andonyan Salih Zeki karşılaşması için bkz. a.g.e., s. 239-245.

hangi hattı takip etmesi ve nelere dikkat etmesi gerektiği konusunda ayrıntılı bilgi de verir. Sonuçta 4-5 gün yürüyerek Halep'e varan Andonyan arabacıyı bulur ve kaçıışı başarılı şekilde gerçekleştirir. *"Daha sonra bu ailelerden bazı kişiler Meskene kaçakları olarak Halep'te yakalandılar. Ben de yakalandım ama arkadaşlarımdan bana temin ettiği bir belge sayesinde hemen serbest bırakıldım. Diğerleri Halep'e dönmüş bulunan Naim Bey'le yüzleştirildiler, o da onları Meskene'de hiç görmediğine dair Allah'ın adıyla yeminler ederek serbest bırakılmalarını kolaylaştırdı. Bir ihbar üzerine yakalanan arabacı Nahli de, Arapların yapmayı iyi bildiği gibi, şiddetle reddetti, onu aylarca hapiste tuttular ama kimseyi ele vermedi."*⁹⁰

Andonyan ile Naim Efendi arasındaki ilişkiler bundan sonra da devam etmiştir. Naim Efendi, kaçmalarına yardımcı olduğu Ermeni ailelerine şantaj yapmamış, sadece paraya sıkıştıkça, Andonyan aracılığı ile para istemiştir. Andonyan'a göre, *"zaten Naim Bey'in istediği miktarlar çok küçüktü."*⁹¹ Sonuç olarak Andonyan ile Naim Efendi arasında bir güven ilişkisi oluşmuş ve 1918 Kasım ayında sözünü ettiğimiz Hatırat ve belgelerin satın alınması ile sonuçlanmıştır.

Eklenmesi gereken son husus, Andonyan'ın verdiği bilgiler Genelkurmay Başkanlığı tarafından yayımlanan soruşturma evrakında yer alan bilgiler arasındaki uyumun, sadece rüşvet ve Halep'e kaçış vb. sorunları ile sınırlı olmadığıdır. Örneğin, Yarbay Galip ve arkadaşlarının sorguları sırasında, Sofyan isimli bir Ermeni'nin öldürülmesi ve mallarının bir pazar yerinde satılması geniş bir yer tutar. Döneme ilişkin tuttukları notlarında Andonyan ve Krikor Ankut da

90 Aram Andonyan'ın Mary Terziyan'a yazdığı mektup, (Ek-4). Andonyan, 1918'lerde kaleme aldığı notlarında yukarıda da aktardığımız gibi, Naim Efendi için *"Meskene'den Halep'e çağırıldı"* ifadesini kullanırken, Terziyan'a mektubunda, onun Halep'te olduğunu söylemektedir.

91 Aram Andonyan'ın Mary Terziyan'a yazdığı mektup (Ek-4).

aynı olayı ayrıntılı olarak anlatırlar.⁹² Tüm kaynakların aktardıkları bilgilerin birbirleri ile uyum içinde olmaları oldukça önemlidir.

Naim Efendi'nin Kişiliği Meselesi

Aram Andonyan gerek 1920-21'de yayımladığı kitapta, gerekse Talat Paşa'nın öldürülmesi ile ilgili görülmekte olan dava sırasında Tehliryan'ın avukatına 10 Haziran 1921 tarihinde yazdığı mektupta (bkz. Ek-6) son derece olumlu bir Naim Efendi portresi çizer. Kitabında ondan "vicdanın sesi" olarak söz eder. Gerek Meskene'den kaçmalarına yardım etmesi sırasında gerekse Halep'te kendilerinden hiç rüşvet istemediğini söyleyerek, bilerek yalan söyler. Şu satırlar kitabından: "*Sahte isimlerle Halep'te tekrar tutuklandığımızda, hükümet gerçekten Meskene kaçkınları olduğumuzu ispatlamak için boşuna uğraştı. Sadece Naim Bey'in tanıklığı bu yönde önemli olabilirdi, fakat Naim Bey bizi ele vermemekle kalmayıp, suskunluğuna karşı bir şey de talep etmedi. Aslında, özellikle zengin olan o ailelerden istediğini alabilirdi; zira ikinci bir kere daha çöle yollandıkları takdirde kaçınılmaz olan ölüme mahkûm olacaklardı.*"⁹³ Tehliryan'ın avukatlarına yazdığı mektupta da Naim Efendi'yi, "*olağanüstü iyi ve zararsız bir adam*" olarak tanımlar. Oysa, yukarıda da uzunca aktardığımız gibi, Andonyan 1918 yılındaki notlarında bile, Naim Efendi'in, içki ve kumar düşkünü birisi olduğunu ve kaçış sonrası bile Halep'te rüşvet istemeye devam ettiğini yazmaktadır.

Andonyan, Terziyan'a yazdığı 26 Temmuz 1937 tarihli özel bir mektupta, Naim Efendi hakkında kitabında ve Tehliryan'ın avukatlarına 1921'de yolladığı notta yanlış bilgiler

92 Genel Kurmay Başkanlığı, Arşiv Belgeleriyle, Cilt VII, s. 69-140. Raymond Kévorkian, *Soykırımın İkinci Safhası*, s. 257-60; 267-68.

93 Aram Andonyan, *Medz Vociri*, s. 8.

verdiğini itiraf eder; 1937 mektubunda, Naim Efendi'yi "iflah olmaz bir içici ve kumarbaz" olarak tanımladıktan sonra, kitabındaki Naim Efendi portresi için şu itirafta bulunur: "Tamamen gizli kalmak kaydıyla, sadece sizin merakınızı gidermek için yazıyorum. Kitabımda Naim Bey'e dair son derece farklı bir portre çizdim ve onu kişisel olarak alakadar eden saf hakikatin ortaya konması hiçbir işe yaramaz. Naim Bey ah-lâktan tamamen yoksun biriydi." Benzeri bir itirafı Tehliryan avukatlarına yolladığı mektup için de yapar: "Berlin'de Tehliryan'ın avukatlarına verdiğim ve bir kopyası bu mektuba eklenmiş olan notta kitabımda yer alan belgeleri temin ettiğimiz koşullardan bazılarının tasvirini bulacaksınız. Bu not her şeyi içermemektedir. Naim Bey'in pek temiz olamayan kişiliğini karalamamak için ne Tehliryan'ın avukatlarına ne de kitabımda ifşa edebileceğim şeyler vardı."⁹⁴

Andonyan niçin Naim Efendi hakkındaki gerçek düşüncelerini saklamıştı? Mektupta yazdıklarından anladığımız, Andonyan için asıl sorun, sanki Naim Efendi'nin içkici ve rüşvet düşkünü bir memur olması ve bu karakterde bir kişinin verdiği bilgilerin güvenilir olamayacağı meselesi değildir. Çünkü, Andonyan'a göre, "Halep'te o kadar çok namussuz memur vardı ki onların yanında Naim Bey aziz kabul edilebilirdi."⁹⁵

Andonyan bu konuda çok haksız değildir. 20 Haziran 1916 tarihinde Andonyan'ın da saklanmakta olduğu Halep'teki Baron Otel hakkında İstanbul'a özel bir rapor yollayan Binbaşı Azmi, Halep Osmanlı bürokratları hakkında şu bilgiyi aktarır: "Şurasına bütün imanınızla kanaat getiriniz ki Halep'te vali müstesna olmak üzere bütün 'alâka-dârân [ilgili olanlar] külliyetli para alıyorlar. İşte bunu böyle biliniz. En ziyade itimat ettiklerimizden tanımadıklarımıza varıncaya

94 Mary Terziyan'a yazdığı mektup (Ek-4).

95 A.g.e.

kadar her fert pek tabii olarak alıyor. Artık isim tasrihine lüzum yoktur.”⁹⁶

Sadece rüşvet değil, bürokratlar arasında içki ve kumar da çok yaygındır. Baron Otelı hakkında birçok duyum alan Talat Paşa, 22 Temmuz 1916’da Halep Valisine çektiğı bir telgrafta şunları yazar: “Halep’te ismiyle müsemma oteli idare eden Baron namındaki yabancı Ermeni’nin otelini bir misafirhaneden ziyade kumarhane olarak kullandığı ve merhumun [adı geçen şahsın] gerek yerli ve gerek diğer mahallerden gelen yüksekçe mevkideki memurların zevklerini tatmin etmelerine hizmet ettiği gibi kendilerine de kumar borçlarına mukabil birçok paralar ikraz eylediğı ve... bu sayede... vilayet memurlarından bazılarına da muhtelif suretlerle hulûl [nüfuz] ederek tervic-i amalına [isteklerini gerçekleştirmeye] muvaffak olduğı... haber alınmıştır.” Talat, otel sahibi tarafından, içki-kumar yoluyla etki altına alınan bu memurların isimlerinin listesini istemektedir.⁹⁷

Bu telgrafa cevap veren Halep Valisi Mustafa Abdülhalik, “Baron hakkındaki istihbarat doğrudur,” der ve ekler, “Baron yüksek mevki’ sâhibi olanlara hulûl [itimat kazanma], küçük mevki’ sâhibi olana tahakküm ile şöhret bulmuştur. Hulûl ve tahakküm için her vâsitaya kat’iyyet eden [başvuran], fırsat buldukça otelinde kumar oynar ve kumarda yüksek mevki-de bulunanların ahz-ı mevki’ etmesini temine alışıyor... Kadın ve kumara mukavemetleri olamayan her memur en nihâyet Baron’un dostu olmağı mahkûmdur.”⁹⁸

Eğer sorun Naim Efendi’nin rüşvet alan, içkici ve kumarbaz biri olması değilse, Andonyan niçin yalan söylemeyi tercih etmişti. Bunu anlamak için, onun Naim Efendi’nin kişisi-

96 BOA.DH.EUM 2. Şube, 26/9, Halep’ten Binbaşı Azmi’nin 20 Haziran 1916 tarihli raporu.

97 BOA.DH.ŞFR., 66/56, Dahiliye Nazırı Talat’tan Halep Vilayeti’ne 22 Temmuz 1916 tarihli şifre tel.

98 BOA.DH.EUM., 2.Şb. 26/9-7, Vali Mustafa Abdülhalik’ten, Dahiliye Nezareti’ne 26 Temmuz 1916 tarihli şifre tel.

liği hakkında söylediklerine daha yakından bakmak gerekir; “öyle kusurları vardı ki uğrunda pek çok şeyi satabilirdi, ama her şeyi değil. Bu dikkate değer bir farktır. Onunla sürdürdüğümüz uzun münasebetimiz boyunca hiç yalan söylemediğini unutmuyorum. Tek kelimeyle tamamen çelişkili, kötüden çok iyi unsurlardan oluşan bir fitratı vardı. Yukarıda anlattıklarımın kötü yanlarından rahatsız olmadan iyi yanlarından sağladığımız faydalara dair bir fikir edinebilirsiniz. Kendisi hep aklımdadır ve her zaman senelerin azaltamadığı bir sempati ile onu hatırlarım. Çünkü onunla münasebetlerimizde hep hayatımı tehlikeye attım –tehlikeli ama maceracı yapıma çok uygun bir egzersizdi– ve bana hiç ihanet etmedi.” İşte bu özellikleri nedeniyle Andonyan, Naim Efendi’ye güveniyordu da; “aslında iyi bir adamdı. Her şeyden öte içinde bulunduğu yıkıma rağmen tam anlamıyla güven telkin ediyordu. Ona her zaman güvenilebilirdi.”⁹⁹

Yazdıklarından anladığımız, Andonyan için asıl sorun, Naim Efendi’nin, içkici ve rüşvetçi olması değildi; asıl sorun, Naim Efendi’nin kendi deyişi ile, “bizim elimizde kendi ülkesine ihanet eden bir casus haline gelmiş” olmasıydı. “İflah olmaz bir içici ve kumarbaz” olması sadece “ihanet” etmesine yol açan “kusurlarıydı.”¹⁰⁰ Andonyan, vatanına ihanet ettiğini düşündüğü bir kişinin verdiği bilgilerin güvenilir telakki edilemeyebileceğini düşünmüş bu nedenle de Naim Efendi hakkındaki gerçek kanaatini saklamıştır.

Gerek Naim Efendi’nin içkici ve kumar düşkünü olması, gerekse Andonyan’ın onun hakkında verdiği bilgiler konusunda dürüst olmaması, Naim Efendi’nin verdiği belgelere güvenilemeyeceği tezlerinin esasını oluşturur. Orel ve Yüca ve daha sonra onu takip eden tüm yazarlar, Naim Efendi’nin kişiliğini, ilgili belgelerin sahteliğinin en önemli gös-

99 Mary Terziyan’a yazdığı mektup (Ek-4).

100 A.g.e.

tergesi olarak kullanırlar. Orel ve Yuca, Andonyan'ın niçin böyle davrandığı konusunda şu açıklamayı yaparlar: “*Akla gelebilecek ilk cevap, Naim Bey'in kişiliği, dolayısıyla “anı-ları” ve sattığı “belgeler” üzerinde kuşku uyandırmamak, bun-ların inandırıcılığını takviye etmektir. Alkolik, kumarbaz ve ah-lâksız bir insanın anılarına itibar edilmesinin beklenemeyece-ğinin Andonian da elbette farkındadır.*”¹⁰¹

Kanaatimizce, içki ve rüşvet düşkünü bir insanın Hatırat'ında aktardığı bilgilerin ve verdiği belgelerin sahte olup olmayacağı son derece spekülâtif bir tartışmadır. Bu mantık-la, o dönemde Halep'te doğru bilgi verecek memur bulmak mümkün değildi, gibi iddialarda da bulunulabilir. Çok açıktır ki, bu tür özelliklere sahip bir insanın vereceği Hatırat ve belgeler sahte olabilecekleri gibi gerçek de olabilirler veya gerçeklik, Hatırat ve belgeler *tümüyle sahtedir* ile *tümüyle doğrudur* alternatiflerinin arasında bir yerlerde de olabilir. Hatırat ve belgelerin gerçekten doğru olup olmadıklarını gösterebilmek için elimizde Naim Efendi'nin kişiliği ötesin-de çok daha fazla imkân vardır.

Hatırat Gerçek Olsa Bile Belgeler Sahte Olamaz mı?

Buraya kadar söylenenleri özetlemek gerekirse, “Talat Paşa'ya atfedilen telgraflar sahtedir” tezinin üzerine kuruldu-ğu “Naim Efendi diye bir kişi yoktur, böyle bir kişi olma-dığına göre: Hatıratı da yoktur, hepsi Andonyan tarafından üretilmiştir” biçiminde özetlenebilecek görüş yanlıştır. Na-im Efendi diye bir kişi ve onun kaleminden çıkmış bir Hatırat mevcuttur. Andonyan herhangi bir şeyi tahrif etmiş veya uydurmuş değildir, sadece kendisine verilenleri, o da tama-mını değil, bir kısmını yayımlamakla yetinmiştir.

101 Şinasi ve Süreyya Yuca, *Talat Paşa'ya Atfedilen*, s. 8, 9.

Öte yandan, bu söylediklerimiz doğru olsa bile çok önemli bir soru cevap beklemektedir: Hatırat ve belgeler, Naim Efendi tarafından uydurulmuş olamazlar mı? Paraya ihtiyacı olan Naim Efendi, Ermenilerin katliamlar konusunda belge aradıklarını bildiğinden, para kazanmak amacıyla bu belgeleri kendisi üretmiş olamaz mı?¹⁰²

Orel ve Yuca, Naim Efendi'nin verdiği belgelerin sahte oldukları konusundaki iddialarını 12 temel tezde özetlerler.¹⁰³ Bu 12 tez içinde, sahtelik sorunu ile doğrudan ilgili olanlar şunlardır: 1) Belgelerdeki imzalar sahtedir; 2-3) belgelerde ciddi tarih yanlışları vardır; 4) belgelere verilen tarih ve numaralarının gerçeklikle alakası yoktur; 5) gerçek şifre tekniği ile alakasız birtakım rakam gruplarından oluşan şifre telgraflar üretilmiştir; 6) belgelerin üzerindeki besmele işareti sahtedir; 7) belgelerde, Osmanlıcada kullanılmayan ifadeler yer verilmiştir; 8) kullanılan kâğıtlar Osmanlı bürokrasisinin kullandığı kâğıtlar değildir.

Bu iddiaların her birisi şüphesiz önemlidir ve ayrı ayrı cevaplandırılmaları gerekir, fakat 4. ve 5. maddelerde dile getirilenlerin özel bir ağırlığı olduğunu kabul etmek gerekir.

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi Gelen Giden Evrak Defteri

Yazarlar, “Naim Efendi'nin belgelerindeki tarih ve kayıt numaralarının, Osmanlı Arşivi'nde örnekleri mevcut gerçek belgelerdeki tarih ve kayıt numaraları ile uyuşmadığı(nı)” iddia eder (4. madde) ve bununla ilgili olarak Dahiliye Nezareti'nden Halep'e gönderilen şifre telgrafların kaydedildiği Gelen-Giden Evrak Defterlerinden bazı sayfaların görüntülerini

102 Naim Efendi'nin telgraflarına tek tek yakından bakmak bir başka çalışmanın konusu olacaktır; burada konuya ilişkin genel bir çerçeve çizmekle yetinilecektir.

103 Şinasi Orel ve Süreyya Yuca, *Talat Paşa'ya Atfedilen*, s. 129-130.

basarlar.¹⁰⁴ Bu sayfalarda görülen Dahiliye Nezareti evrakına ait belge tarih ve numaraları, Naim Efendi'nin verdiği belgelerdeki tarih ve belge numaralarından farklıdır. Diğer bir deyişle, Naim Efendi'nin verdiği belgelerin Gelen-Giden Evrak Defterinde kaydı yoktur. Yazarlar, buradan hareketle Naim Efendi belgelerinin sahte olduklarını ileri sürerler.

İlginç olan husus şudur ki; yazarların bahsettiği bu defterler ortada yoktur ve araştırmacılara gösterilmemektedir. Hem defterler araştırmacılardan saklı tutulmakta, hem de saklı tutulan bu defterlerdeki bazı kayıtlar, belgelerin sahteliğinin kanıtı olarak ileri sürülmektedir. Ortada tuhaf bir durum olduğunu kabul etmek zorundayız. Açıktır ki bu defterler araştırmacıların hizmetine sunulmadan, ileri sürülen iddialar inandırıcı olmayacaktır. İddialarını, Dahiliye Nezareti Şifre Telgraf Gelen-Giden Evrak Kayıt Defterlerine dayandıranlar, önce bu defterlerin tüm araştırmacılar tarafından görülmesini savunmak ve sağlamak zorundadırlar.

Bu konuda dikkate alınması gereken bir diğer husus, Halep'e telgrafların bir tek Dahiliye Nezareti'nden çekilmemiş olduğudur. Eski bir posta memuru olan Talat Paşa, pek çok kaynakta belirtildiği gibi, evine özel bir telgraf hattı döşeterek bir postane gibi kullanmış ve bölgelerle bu kanalla da haberleşmiştir. Örneğin, Dönemin Dışişleri Bakanı Halil Menteşe anılarında şunları yazar: *"Bir gün sabahleyin Yerebatan'da [Talat'ın] oturduğu eve gittim... Halinde anormal bir vaziyet gördüm. Yüzü simsiyah, gözleri kaçınağına dönmüş. 'Aman Talat'cığım ne oldun? Pek anormal bir hal içinde görüyorum' dedim. 'Sorma. Tahsin'den (Erzurum Valisi) Ermenilere dair bir takım telgraflar aldım, sinirlerim bozuldu. Sabaha kadar uyuyamadım.'*"¹⁰⁵ Benzeri bilgileri Amerikan Büyükel-

104 Şifre Telgraf Giden Defter örnekleri için bkz. a.g.e., 49, 58, 61, 62, 67-71, 75, 76.

105 Halil Menteşe, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları* (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986), s. 216.

çisi Morgenthau da aktarır. Bir gün, bir konuda yardım istemek üzere Talat Paşa'nın evine giden Morgenthau Talat'ın kendisine, "sana yardım edeceğim," dedikten sonra, masasına dönüp çalışmaya başladığını aktarır. "Bu resmi hiçbir zaman unutmayacağım, bu kocaman Türk, gri pijamaları ve kırmızı fesi ile oturmuş, çalışkan bir biçimde telgraf makinasında çalışıyordu... telgraf üzerinden aldığı bir haber neredeyse benim işimi bozacaktı..."¹⁰⁶ Morgenthau, iki saatten fazla kaldığı evde, Talat ile konuşmasının sürekli gelen telgraflar nedeniyle kesildiğini söyleyecektir.¹⁰⁷

Halil Menteşe ve Henry Morgenthau'nun aktardığı bilgileri teyit eden önemli bir şahit Talat Paşa'nın eşi Hayriye Talat Hanım'dır. 1982 yılında kendisi ile yapılan bir görüşmede, evlerinde "telgraf makinesi" olduğunu ve bu makinenin Talat Paşa tarafından kullanıldığını söyler. Soru üzerine de, "kendisi kullanırdı tabii. Bütün valilere emir verirdi," der.¹⁰⁸ Talat Paşa'nın evinden yolladığı telgraflara ne tür numaralar vermiş olduğu cevabı verilemeyecek bir soru olarak kalacaktır.

Şifre Telgraflar ve Şifreleme Teknikleri

Telgrafların sahte oldukları konusunda ileri sürülen tezlerin içinde en önemlisi, Naim Efendi'nin verdiği ve sadece rakamlardan ibaret belgelerdeki şifreleme tekniğinin yanlış olduğu iddiası gelir. Naim Efendi Andonyan'a dört adet ikili ve iki adet üçlü rakam gruplu toplam 6 adet şifreli telgraf vermiştir, bunlar tarih sırasına göre; 1) 29 Eylül 1915; üç rakam gruplu; 2) 9 Aralık 1915; iki rakam gruplu;¹⁰⁹ 3)

106 Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story* (Garden City, New York: Doubleday, Page & Co., 1918), s. 143-44.

107 A.g.e., s. 145.

108 Murat Bardakçı, *Talat Paşa'nın Evrakı Metrukesi* (İstanbul: Everest 2008), s. 211.

109 Andonyan bu şifreli telgrafın görüntüsünü kullanmamıştır. Belge Gergeryan tarafından yayımlanmıştır (Krieger, "Aram Andonyani Hradaragadz Turk

26 Aralık 1915; iki rakam gruplu; 4) 20 Mart 1916; üç rakam gruplu; 5) 20 Mart 1916; iki rakam gruplu; 6) 23 Ocak 1917; ikili rakam gruplu telgraflardır.

Orel ve Yuca'ya göre bu şifre telgraflardaki ikili ve üçlü rakam grupları tamamıyla Andonyan tarafından uydurulmuştur. “*Andonian'ın inandırıcı olabilmek amacıyla rakam gruplarından oluşan şifre telgraflar olarak takdim ettiği belgelerin o dönemlerde kullanılan gerçek şifre teknikleriyle ilgisi*” yoktur.¹¹⁰ Yazarlar bu iddialarını kanıtlamak için iki önemli tez ileri sürerler. Birincisi, her şifre sisteminin (rakam grubunun) sadece sınırlı bir süre için kullanımda kaldığıdır. Yazarlara göre bu süre altı aydan fazla değildir, çünkü “*aynı şifre sisteminin savaş içinde 6 ay süre ile hiç değişmeden kullanıl(ması)*” imkânsızdır.¹¹¹ Yazarlar, bu sürelerin başlangıç ve bitiş tarihleri konusunda herhangi bir bilgi vermezler.¹¹² Naim Efendi'nin (veya Andonyan'ın) dönemin şifre tekniklerini bilmiyor olmasının en büyük kanıtı, aynı rakam grubu ile yazılmış şifreli belgelerin aralarında altı ayı aşan tarih farkları olmasıdır.

Yazarların ikinci önemli tezi, her zaman dilimi içinde sadece tek rakam grubu ile şifreleme yapıldığı yani değişik rakam gruplarının aynı zaman dilimi içinde kullanılmadığıdır. Örneğin yazarlara göre, 26 Ağustos 1915 ile 11 Aralık 1915 ayları arasında beşli rakam grubuyla şifreleme kullanılmış, başka rakam grubu kullanılmamıştır. Dörtlü rakam grupları ile şifreleme ise 1916 Mart ve sonrası için geçerlidir. Ya-

Başdonagan Vaverakrı”). Belgenin çevirisi, rakam gruplarının altında yer almaktadır ve “*Eytamhanede dört yüz küsur çocuk mevcut olup bunların da kâfilelere terfikan menâtık-ı iskâniyeye gönderilecekleri*” yazılıdır. Telgraf, Naim Efendi'nin Andonyan tarafından yayımlanan ve bizde olmayan Haturat'ında çözülmüş olarak yer alır. Bkz. Aram Andonyan, *Medz Vociri*, s. 183, 185.

110 Şinasi Orel ve Süreyya Yuca, *Talat Paşa'ya Atfedilen*, s. 129.

111 A.g.e.

112 A.g.e., s. 76, 129.

zarların bu mantığına göre, eğer herhangi bir rakam grubunun kullanıldığı bir dönemde başka rakam grubu ile şifrelenmiş bir telgraf olursa, bu o telgrafın sahte olduğunu gösterir. Özetle, Orel ve Yuca, Naim Efendi'nin Andonyan'a verdiği şifreli telgrafların sahte olduklarını esas olarak "altı ayı geçmeyen zaman dilimlerinde sadece tek rakam grubu ile yapılmış şifreleme tekniğinin kullanılması" tezine dayanarak açıklarlar.¹¹³

Bu tezler tümüyle yanlıştır ve herhangi bir maddi temelle sahip değildirler. Fakat yazarların tezlerine daha yakından bakmadan önce, konunun anlaşılabilmesi açısından, Osmanlı Arşivi'nde mevcut şifre telgraflar konusunda bazı gözlemlerde bulunmakta fayda vardır.¹¹⁴ Biz, Osmanlıların savaş giriş yılı olan 1914 Kasım ile 1918 Mart arası, sayıları on binlerle ifade edilebilecek şifre telgrafların büyük bir kısmına tek tek bakmış bulunuyoruz. İlk dikkatimizi çeken husus, Dahiliye Nezareti'nin kendisine has bir şifreleme metodu olduğudur. Hatta Bakanlık bu şifreleme metodunun diğer bakanlıklarla paylaşılmasını da hoş karşılamamaktadır. Örneğin, Dahiliye Nezareti'nden 3 Aralık 1914'te Halep'e çekilen bir telgrafta, şifreleme tekniğinin yer aldığı Şifre Miftah [Anahtar] Defterini Bakanlığın müsaadesi olmadan kimseye verilmemesi gerekirken, Deyr-i Zor'a ait şifre defterini Cemal Paşa'ya veren Halep valisi Celal Bey uyarılmaktadır.¹¹⁵ Benzeri bir emir 1918'de de gönderilecek ve "*Nezârete ait miftahların kumandanlara itâsı mümkün değildir*" denerek Bakanlığın

113 Burada Orel ve Yuca'nın sadece şifreleme metotları konusunda söyledikleri ele alınmaktadır. Yazarların, Naim Efendi'nin belgelerinin sahte olduğu konusunda 12 ayrı teze sahip olduklarını yukarıda belirtmiş bulunuyoruz.

114 Bilebildiğimiz kadarıyla Osmanlı Hükümetlerinin kendi iç haberleşmelerinde kullandığı şifre teknikleri konusunda herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Bizim burada yaptığımız sınırlı bazı gözlemler olarak telakki edilmelidir. Konu, kendi başına ele alınmayı hak edecek önemdedir.

115 BOA.DH.ŞFR., 47/302 Dahiliye Nezareti'nden Halep Vilayeti'ne 3 Aralık 1914 tarihli şifre telgraf.

kendi iç yazışmasında kullandığı şifrelemenin, Ordu komutanları ile paylaşılmaması istenecektir.¹¹⁶ Elbette bazı durumlarda diğer kurumların Dahiliye Nezareti şifresi ile haberleşmelerine müsaade edildiği olmaktadır. Örneğin, Süleymaniye’de Osmanlı Konsolosu Mahmut Bey’e 10 Mart 1918’de çekilen bir telgrafta, “*Nezdinizdeki miftah iptal edilmiş olduğundan muhâbereye Dâhiliye Nezâret-i Celilesi şifre miftahıyla devam eylemeniz muktezîdir [gereklidir],*” denilir.¹¹⁷

Bakanlık, yerel mülki amirlerin diğer kurumlarla özellikle de Ordu ile haberleşmesi için değişik şifre metotları kullanmıştır. Örneğin, 6 Aralık 1914’te tüm bölgelere gönderilen bir yazıda, Harbiye Nezareti ile Mülkiye Memurları arasındaki “*muhaberât-ı mahremanenin [gizli haberleşmenin] koldu kumandanlıklarıyla muhâbereye mahsus şifre miftahıyla cereyan etmesinin*” uygun görüldüğü bildirilmiş ve ilgili Şifre Miftah Defterlerinin gönderildiği söylenmiştir.¹¹⁸ Mevcut şifreleme metotlarından birisinin kullanılmadığı durumlarda, sadece bu tür haberleşmeler için özel şifre anahtarı yaratılmıştır. Örneğin, 11 Mayıs 1915’te tüm bölgelere gönderilen bir yazıda, “*Harbiye Nezâretiyle vilâyât ve müstakil livalar beyninde muhâbereye mahsus olarak nezâret-i müşârünileyhaca yeni bir şifre miftahı tertip ve tevzi edilmiş*” olduğu söylenir. Ve “*Harbiye Nezâretine ve Levazımât-ı Umumiye Riyâsetine [makamına] yazılacak şifrelerin o miftahla [anahtarla] tertibi*” istenir. Bu tür haberleşmelerde, “*nezâret mif-*

116 BOA.DH.ŞFR., 92/71, Dahiliye Nezareti’nden Mamuretülaziz Vilayeti’ne 7 Ekim 1918 tarihli şifre.

117 BOA.DH.ŞFR., DH.ŞFR. 85/62, Hariciye Nezâreti’nden Konsolos Mahmut Bey’e 10 Mart 1918 tarihli şifre tel.

118 BOA.DH.ŞFR., 47/355, Dahiliye Nezareti’nden Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Basra, Bağdat, Beyrut, Hicaz, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Ma’muretül-aziz, Musul, Van, Yemen Vilâyetleriyle Urfa, İzmit, Bolu, Canik, Çatalca, Zor, Asir, Karesi, Kudüs-i Şerif, Kale-i Sultaniye, Menteşe, Teke, Kayseri, Karahisar-ı Sâhib Mutasarrıflıkları ve Medine-i Münnevve Muhafızlığına 6 Aralık 1914 tarihli şifre tel.

tahinin istimâl edilmemesi [kullanılmaması]” özel olarak hatırlatılır.¹¹⁹

Bazı bölgelerdeki Ordu komutanlarının yerel yöneticilerle haberleşmelerinde Nezaret’in kullandığı şifreleme metotlarından bir tanesi özel olarak bu amaç için ayrılmıştır. Üçüncü Ordu Kumandanlığına atanan Vehip Paşa’ya, “*bazı vilâyât ve elviye ile muhâbere edilmek üzere altıncı nev’den [sınıf-çeşit] bir kıta şifre miftahının tevdi [verilmesi]*” bu duruma verilebilecek bir örnek teşkil eder.¹²⁰ Benzeri bir uygulamaya 1918 yılında da rastlıyoruz. 9 Ekim 1918 tarihinde tüm yörelere yollanan bir telgraf emrinde, “*iaşe Nezâretiy-le muhâberede münhasıran altıncı nev’ şifre miftahının istimâli [kullanılması]*” istenir.¹²¹

Yine eldeki şifre belgelerden anladığımız, özel görevlerle belli bölgelere gönderilen veya yurtdışına görevli olarak giden görevliler için özel şifre metotları geliştirilmiş olduğudur. Teşkilat-ı Mahsusa görevlisi olarak Bağdat’a giden Süleyman Askeri¹²² ve resmi bir ziyaret için Almanya’ya giden

119 BOA.DH.ŞFR., 52/228, Dahiliye Nezareti’nden Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Basra, Bağdat, Beyrut, Hicaz, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Ma’muretü’l-aziz, Musul, Van, Yemen Vilâyetleriyle Urfa, İzmit, Bolu, Canik, Çatalca, Zor, Asîr, Karesi, Kudüs-i Şerif, Kale-i Sultaniye, Menteşe, Teke, Kayseri, Karahisar-ı Sâhib, Eskişehir, İçel, Kütahya, Maraş, Niğde Mutasarrıflıklarına ve Medine-i Münevvere Muhafızlığına 11 Mayıs 1915 tarihli şifre.

120 BOA.DH.ŞFR., 61/280, Dahiliye Şifre Kaleminin 1 Mart 1916 tarihli yazısı.

121 BOA.DH.ŞFR., 92/82, Dahiliye Nezareti’nden, Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Halep, Hüdâvendigâr, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Ma’muretü’l-aziz, Musul, Van Vilâyeti ile Urfa, İzmit, Bolu, Canik, Çatalca, Zor, Karesi, Kale-i Sultaniye, Menteşe, Teke, Kayseri, Kütahya, Karahisar-ı Sahib, İçel, Maraş, Niğde, Eskişehir Mutasarrıflıklarına 9 Ekim 1918 tarihli şifre tel.

122 BOA.DH.ŞFR., 48/199, Dahiliye Nezareti’nden Süleyman Askeri Bey’e 29 Aralık 1914 tarihli şifre tel. Telgrafta, Süleyman Askeri’nin yanındaki özel şifreyi kullanmaması istenmektedir. “*Cavit Paşa’nın nezdinde bulunan cedid [yeni] şifre miftahının ahzıyla [kabulüyle] bademâ [bundan sonra] onunla muhâbere olunması ve nezdinizdeki hususi miftahın herkes tarafından halli kabil olmakla katiyen istimâl olunmaması [kullanılmaması].*”

Halil Menteşe¹²³ için yaratılmış olan özel şifre metotları bu konuda verilebilecek örneklerdir.

Dahiliye Nezareti kendi bünyesinde farklı şifreleme teknikleri kullanmıştır. Örneğin bir vilayet veya sancağın kendisine bağlı yerlerle haberleşmede kullandığı şifre ile İstanbul'la haberleşmede kullandığı şifre birbirinden farklıdır. Dahiliye Nezareti 9 Mart 1915'te İzmit ve Menteşe'ye yolladığı bir telgrafta konuya ilişkin şu açıklayıcı bilgiyi verir: “Evvelce gönderilen [ve] bugün kullanılan şifre anahtarı mülhak livâlar [çevre kazalar-sancaklar] ile muhâbereye mahsûsdur şimdi gönderilecek miftâh ise vilâyât ve elviye-i müstakille [müstakil sancaklar] ile Bâb-ı ‘Âlî beyinde muhâbere içündür. Binâ'en-'aleyh mülhak bir livâ ile muhâberede diğerini istîmâl edeceksiniz [kullanacaksınız]. Bu bâbdaki tahrîrâtta sarahat vardır.”¹²⁴

Bakanlık esas olarak iki ayrı tür şifre tekniği kullanmaktadır. Birincisi, çeşitli rakam gruplarından oluşan şifreleme tekniğidir; diğeri “huruf-ı mukattaa” olarak adlandırılan, harflerden oluşan bir şifreleme tekniğidir. Elimizdeki belgelerden anladığımız, “huruf-ı mukattaa” daha çok livaların bağlı bulundukları vilayet ve İstanbul ile haberleşmelerinde kullanılmıştır. Huruf-ı mukattaa kırılması kolay bir şifre tarzı olduğundan, 25 Nisan 1915 tarihinde tüm vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen bir emirle bu şifrenin kullanılmaması istenir. “Bazı mahallerce mülhak kaza ve nahiyelerle hurufâtta mürekkeb şifre miftahıyla muhâbere edildiği anlaşıldığından bu nev’[sınıf-çeşit] şifrelerin kolay-

123 BOA.DH.ŞFR., 50/262, Dahiliye Nezareti Kalemi Mahsusadan Dahiliye Nazırına 21 Mart 1915 tarihli şifre tel. Telgrafta, Nazır'ın “memuren Avrupa'da bulunan Halil Beyefendi'yle şifre” ile haberleşebilmesi için, “bir nüsha şifre miftahının i'tası tensip [yapılmasının uygun görüldüğü]” haber verilmektedir.

124 BOA.DH.KMS., 24-2-05-03, Dahiliye Nezareti'nden, İzmit ve Menteşe Mutasarrıflıklarına 9 Mart 1915 tarihli şifre tel. Aynı belge için bkz. BOA.DH.ŞFR., 50/219.

ca halli mümkün bulunduğundan muhâfaza-i mahremiyet için hurufâtta mürekkebe miftahların katiyen istimâl edilmemesi [kullanılmaması].”¹²⁵ 2 Ağustos 1915 tarihinde tüm vilayet ve sancaklara yollanan bir başka yazıda ise bu şifrelemeye mahsus şifre defterlerinin yakılması emredilir; “elviyenin [livaların] Bâb-ı Âlî ve vilâyâtla muhâberesine mahsus ve huruf-ı mukattaadan mürekkebe miftahların nezâretiniz altında ihrâkıyla [yakılmasıyla] keyfiyetin iş’arı [bildirilmesi].”¹²⁶

Rakam grupları ile yapılan şifreleme tekniği hususuna gelince, sözkonusu dönem boyunca belge şifrelemede, ikili rakam grubundan dokuzlu rakam grubuna kadar tüm rakam grupları ile şifreleme tekniği kullanılmıştır. Arşiv taramalarımızda bolca altılı, yedili, sekizli ve dokuzlu nev’ [sınıf-çeşit] ifadelerine rastlamış olsak bile, bu rakam grupları ile yazılmış herhangi bir telgrafa rastlamadık. Burada akla gelen ihtimal, şifrelerin hangi rakam grubu ile yazıldıkları ile hangi rakam grubu esas alınarak çözüldüklerinin iki ayrı husus olmasıdır. Aşağıda örneklerini vereceğimiz gibi, bir belge hangi rakam grubu ile yazılmış olursa olsun, çözümünün hangi rakam grubu ile yapılacağı da ayrıca özel olarak belirtilmemektedir. Bu durumda altılı, yedili, sekizli ve dokuzlu rakam gruplarının daha çok şifrenin nasıl yazılacağı ile değil, nasıl çözüleceği ile ilgili olması gerekir. Konu hakkında kesin bir bilgi ancak ve ancak belge şifreleme anahtarlarını ihtiva eden ve Şifre Miftahı [Anahtar] Defteri olarak adlandırılan defterlerin yayınlanması ile elde edilebilir. Savaş yıllarına ait bu defterler maalesef araştırmacılara kapalı tutulmaktadır.

125 BOA.DH.ŞFR. 52/107, Dahiliye Nezareti’nden, İstanbul, Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Basra, Bağdat, Beyrut, Hicaz, Halep, Hüdâvendigâr, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Ma’muretü’l-aziz, Musul, Van, Yemen Vilâyeti ile Urfa, İzmit, Bolu, Canik, Çatalca, Zor, Asir, Karesi, Kudüs-i Şerif, Kale-i Sultaniye, Menteşe, Teke, Kayseri, Kütahya, Karahisar-ı Sahib, İçel, Maraş, Niğde Mutasarrıflıklarına, Medine-i Münevvere Muhâfızlığına 25 Nisan 1915 tarihli şifre tel.

126 BOA.DH.KMS., 24-2-44.

Arşivde sadece ikili, üçlü, dörtlü ve beşli rakam grupları ile şifrelenmiş belgeler görmüş olmamıza rağmen, diğer rakam gruplarının da kullanılmış olduğuna ilişkin bazı örnekler vermek gerekirse; Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyetinden 10 Nisan 1915'te yazılan, “Niğde Sancağıyla Eskişehir Kazasının müstakil mutasarrıflığa ifrâğ ve tahvili [dönüştürülmesi] hasebiyle umum vilâyât ve elviye-i müstakile ile muhâberek mahsus altıncı ve yedinci ve sekizinci nev’ [sınıf-çeşit] şifre miftahından birer ve ikişer nüshalarının da mezkûr [sözü geçen] livalar mutasarrıflarına irsâli [gönderilmesi]” biçimindeki telgraf iyi bir örnek teşkil eder.¹²⁷ Erzurum’dan 6 Eylül 1916’da Dahiliye Nezareti’ne çekilen, “yedinci nev’ şifre miftahı vâsıl olmuş idüğü maruzdur” biçimindeki telgraf verilebilecek bir diğer örnektir.¹²⁸ Dokuzuncu nev’ şifre miftahı için, Deyr-i Zor’dan Dahiliye Nezareti’ne 29 Temmuz 1918’de çekilen ve daha önce gelmiş olan şifre telgrafların “Muhâcirîn ifadesiyle ve dokuzuncu nev’ [sınıf-çeşit] şifre grubuyla yazıldığı bi’t-tahkik [tahkikat sonucu] anlaşıldığı(nı)” bildiren telgraf örnek olarak verilebilir.¹²⁹

Bakanlık bünyesindeki farklı daireler şifrelemede farklı rakam grupları kullanmışlardır. Örneğin, Naim Efendi’nin Andonyan’a verdiği telgrafların çoğu ikili rakam grubu ile yazılmıştır. Bu çok şaşırtıcı değildir çünkü belgelerin bize gösterdiği gibi, ikili rakam grubu ile şifreleme esas olarak Sevkiyat Müdürlükleri ve Emvali Metruke Komisyonları tarafından kullanılmıştır. Bu durum, Naim Efendi belgelerinin orijinal olduklarının önemli bir gösterge-

127 BOA.DH.ŞFR., 50/262-2 Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyetinin 10 Nisan 1915 tarihli yazısı.

128 BOA.DH.ŞFR., 531/35, Erzurum Valisi Midhat’tan Dahiliye Nezareti’ne 6 Eylül 1916 tarihli şifre.

129 BOA.DH.ŞFR., 591/3 Zor Mutasarrıf Vekili Ömer Zeki’den Dahiliye Nezareti’ne 29 Temmuz 1918 tarihli şifre tel.

si sayılmalıdır. Birçok durumda, bu rakam grubu ile şifreleme ilgili dairenin ismiyle anılmıştır. 2 Eylül ve 21 Kasım 1915'te Muhâcirîn Müdürü Şükrü imzasıyla İstanbul'a gönderilen telgrafların başında, "*Muhâcirîn Müdüriyeti Şifresiyle Hallolunacaktır*"¹³⁰ ifadesi yer alır. Trabzon'dan yollanan telgrafa, "*muhacirin on beş numaralı şifresiyle*"¹³¹ biçiminde not düşülmüştür. Bu iki telgraf da ikili rakam grubuyla şifrelenmiştir.¹³²

Bazı bölgelerdeki Emvali Metruke komisyonlarına gönderilen yazılarda, yazışmaların "*Nezâret miftahı*" ile yapılmaması ve "*mevcut Muhâcirîn Müdüriyeti şifresiyle muhâbere edilmesi*" istenmiştir.¹³³ Komisyonlara has şifreler bölgelere ayrı ve özel olarak yollanmıştır. 22 Eylül 1915'te, Niğde'de görev yapan "*Emvâl-i Metruke Komisyonu Riyâsetine [başkanlığına]*" gönderilen "*şifre miftahı postadadır*" yollu telgraf bu konuda iyi bir örnek teşkil eder.¹³⁴ İlgili şifre miftahlarının ulaşmadığı yer ve durumlarda ise komisyonların, vilayetin genel şifresinin kullanılmasına izin verilmiştir; "*Emvâl-i*

130 BOA.DH.ŞFR., 486/139 ve 498/62, Muhacirin Müdürü Şükrü Bey'den Dahiliye Nezareti'ne 2 Eylül ve 21 Kasım 1915 tarihli şifre telgraflar.

131 BOA.DH.ŞFR., 499/87, Trabzon Canik Emval-i Metruke Tasfiye Komisyonu reisi Nazım Bey'den Dahiliye Nezareti'ne 2 Aralık 1915 tarihli şifre tel.

132 İkili rakam gruplu şifrelerin 1916 Eylülü sonrası, Ordu ile Dahiliye Nezareti arasındaki haberleşmelerde de kullanıldığı anlaşılmaktadır. İkinci Ordu Kumandanı Ahmet İzzet'in 5 Eylül 1916'da, "gayet müstaceldir, bizzat hallolunacaktır" ibaresi ve "vilayet şifresiyle" Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği, "İkinci Ordu'nun iâşe işleri ile idaresinin endişe verici bir halde olduğu ve umumun çalışmasını temin için fevkalade tedbirlere ihtiyaç duyulduğunu" bildiren telgrafı (DH.ŞFR. 531/61); Vali Sabit'in 8 Eylül 1916'da Mamuretülaziz'den "Hozat'ta bulunan yüz elli mevcutlu süvari bölüğünün Mazgird'de bulunmasına müsaade edilmesi talebi" ile ilgili telgrafı (DH.ŞFR., 531/61) ve Mustafa Kemal'in 7 Ekim 1917 tarihinde çektiği "Resûlayn Kaymakamı Refi Bey'in yerine başka birinin tayini talebini havi Yedinci Ordu Kumandanlığı" telgrafı (DH.ŞFR., 568/3) bu konuda örnek olarak verilebilirler (bkz. s. 77).

133 BOA.DH.ŞFR., 59/155, Dahiliye Nezareti'nden Kayseri Tasfiye Komiyonu Başkanlığına 30 Aralık 1915 tarihli şifre tel.

134 BOA.DH.ŞFR., 56/125, Dahiliye Nezareti'nden Niğde Emvâl-i Metruke Komisyonu Riyâsetine 22 Eylül 1915 tarihli şifre tel.

metruke komisyon riyâsetlerine henüz şifre miftahı gönderilmediğine binaen merbut şifrenin vilâyâta ait şifre ile keşidesi zaruridir.” Gönderilen özel bir emirle de ilgili vilayet durumdan haberdar edilmiş ve vilayet şifresinin komisyona verilmesi istenmiştir; “Mezkûr [sözü edilen] şifrenin bir suretinin emvâl-i metruke komisyonları riyâsetlerine i’tâsı [verilmesi] vilâyâta telgrafla tebliğ edilmiştir.”¹³⁵

Her telgrafın başında, sözkonusu telgrafın hangi şifre grubu ile çözüleceği özel olarak belirtilmiştir. Örneğin, 25 Aralık 1915 tarihinde İstanbul’a beşli rakam grubu ile bir şifre telgraf gönderen Halep Valisi, “Numara beş. Vilâyetin cenub-ı garbî ve garp kısmını devir için bugün hareket ediyorum” dedikten sonra kendisine gönderilecek şifrelerin, “altıncı nev’ [sınıf-çeşit] şifre ile tertibi [düzenlenmesi]” talimatını verir.¹³⁶ Vali’nin telgrafı beşli rakam grubu ile şifrelenmiştir.

Bazı belgelerin başında ise “numara iki”, “numara üç” ifadeleri olmasına rağmen, belgelerin dörtlü, beşli gibi diğer rakam gruplarıyla şifrelendikleri görülmektedir.¹³⁷ Bizim bundan anladığımız, telgraf hangi rakam grubu ile yazılmış olursa olsun, çözümünün özel olarak bildirilen rakam grubuna göre yapılması gerektiğidir. Telgrafın hangi rakam grubu ile çözüleceğinin belirtilmediği durumlarda telgraftaki ilk rakam esas alınmaktadır. Dönemin Maliye Bakanı Cavit’in 27 Mayıs 1915’te Berlin’den gönderdiği şifre telgraf bu konuda ilginç bir örnek olarak verilebilir. Telgraf beşli rakam grubu ile şifrelenmiştir. Telgrafın ilk rakam grubu 41314’tür. Bu nedenle İstanbul’da telgrafı çözen memur,

135 BOA.DH.ŞFR., 55/185, Dahiliye Nazırı Talar’tan tüm bölgelere 26 Ağustos 1915 tarihli şifre tel.

136 BOA.DH.ŞFR., 502/80, Vali Mustafa Abdülhalik’ten Dahiliye Nezaretî’ne 25 Aralık 1915 tarihli şifre tel.

137 Telgrafın başında “numara iki” diye yazılıp, beşli rakam grubu ile şifrelenmiş iki belge için bkz. BOA.DH.ŞFR., 482/30 ve 493/31. Telgrafın başında “numara üç” diye yazılmasına rağmen, dörtlü rakam grubu ile şifrelenmiş iki belge için bkz. BOA.DH.ŞFR., 453/13; 461/84.

dört ve beş rakamlı gruplardan oluşan şifreler kullanılmış, üçlü rakam grupları kullanılmamıştır,”¹³⁹ tespitinde bulunurlar. Aşağıda tekrar tekrar göstereceğimiz gibi, yazarların üçlü rakam grubunun kullanılmadığı yolundaki iddiaları yanlıştır. Çok nadir de olsa 1915 boyunca üçlü rakam grubu ile şifreleme tekniği kullanılmıştır. Bu konuyu şimdilik bir kenara bırakırsak, yukarıda aktardığımız gibi yazarlar Naim Efendi’nin Andonyan’a verdiği şifreli telgrafların sahte olduklarını esas olarak, “altı ayı geçmeyen zaman dilimlerinde sadece tek rakam grubu ile yapılmış şifreleme tekniğinin kullanılması” tezine dayanarak açıklarlar.

Biz arşivdeki taramalarımızda, bir rakam grubunun kullanımının en fazla altı ay yürürlükte kalacağını bildirir herhangi bir belgeye rastlamadık. Ayrıca hangi rakam grubunun hangi tarihler arasında geçerli olacağına ilişkin de bir bilgi bulamadık.¹⁴⁰ Elimizdeki, 1914 yılına ait üçlü rakam gruplu Şifre Miftahı Defterinden anladığımız şifrelemelelerin yıllık bazda düzenlendikleridir. Defterin birinci sayfasında, “*Bilumum Vilâyetlerle Muhâbereye Mahsus Şifre miftahıdır. Bâb-ı Âlî’ye Mahsus Şifre Miftahıdır*” ifadeleri yer alır ve “*Miftahın Eyâdî-i Gayr-ı Mü’temineye Geçmemesi İçin Vülât-ı azâm vesair Memurin-i kirâmın Muhâfazasına Bizzat İhtimam Eylemeleri Elzemdir,*” denir. Defterin kaç rakam grubu ile düzenlenmiş olduğu özel olarak belirtilir. Elimizdeki defter 1330 (1914) yılı içindir¹⁴¹ (bkz. s. 81).

Gerçi bölgelere değişik tarihlerde Miftah Defteri yollanmasından, yıl içinde de bazı değişiklikler yapıldığını kolayca çıkartmak mümkündür ama biz bu değişikliklerde kesin bir düzen gözlemekte zorlandık. Bazı telgraflardan, bazı şif-

139 Şinasi Orel ve Süreyya Yuca, *Talat Paşa’ya Atfedilen*, s. 66.

140 Burada söylediğimiz kesin bir hüküm olarak anlaşılmamalıdır; sadece araştırmalarımızın bugünkü boyutu itibarıyla arşivde bu tür bilgilere rastlamadığımızı söylüyoruz.

141 BOA.A.}d, Sadaret Defteri, 01520.001.

re miftahlarının yukarıdaki örnekte olduğu gibi, yıllık bazda düzenlendikleri, en azından böyle adlandırıldıkları sonucunu çıkartmak mümkündür. Örneğin, 4 Mayıs 1915 tarihinde Van Vilayeti'ne çekilen bir telgraf bu hususta ilginç bir örnek teşkil eder. Telgrafta “28 Şubat 330'da gönderilen yeni şifre miftahının vusûlü bildirilmediği için [okunamadı] olan miftah geçen seneye ait olan mıdır, bu seneninki midir, anlaşıl-madı,” denmektedir.¹⁴² Her ne kadar belgedeki ifade ve tarihten, şifrelerin değiştirilmesinin, Osmanlı'da yeni yıl başlangıcı olan Mart ayı ile olduğu gibi bir sonuç çıkıyor olsa bile bu konuda kesin bir hükme varmak aşağıda sayacağımız nedenlerden dolayı zordur.

Bizim, 1914 Kasım ile 1918 Mart ayı arasındaki şifre telgraflardan çıkarttığımız şudur ki, ikili, dördlü ve beşli rakam gruplu şifrelemeler, herhangi bir zaman dilimine bağlı olmaksızın, tüm bir dönem boyunca aynı anda iç içe ve sürekli kullanılmışlardır. Fakat belli dönemlerde özellikle dördlü ve beşli rakam gruplarının kullanım ağırlıklarında değişiklikler olmuştur. 1914 Kasım ile başlayan dönemde önce beşli rakam grubu şifreler ağırlıktadır. İkinci sırada dördlü rakam grupları ile yazılmış şifreler gelir. Çok sık olmamakla birlikte üçlü ve ikili rakam grubu ile gönderilmiş şifreler de vardır. Ocak 1915 ortası ile birlikte dördlü rakam grupları gide-rek artar ve 1915 Şubat sonu ile birlikte dördlü rakam ağırlıklı şifre grubu haline gelir.

1915 Haziran ile yeniden beşli rakam gruplarında artış gözlenir ve Temmuz 1915 ortası ile birlikte beş rakamlı şifreler ağırlıklı hale gelir. Bu durum Şubat 1916'ya kadar devam eder. Mart-Nisan 1916 ile birlikte yeniden dördlülerde artışlar görülmeye başlar. Mayıs 1916'da artık dördlü rakam gruplu şifreler ağırlıktadır. Dördlü rakam gruplarının belir-

142 BOA.DH.ŞFR., 52/209, Dahiliye Nezareti'nden Van İstinâf Müddei-i umumîliğine 4 Mayıs 1915 tarihli şifre tel.

leyiciliği taramayı bıraktığımız 1918 Mart sonuna kadar, iki yıl boyunca devam edecektir. Özetle, özellikle dörtlü ve beşli rakam grupları sürekli olarak birlikte kullanılmış ama kullanım ağırlıklarında değişiklikler olmuştur. Ve fakat bu değişiklikler ani olmamış, zamana yayılmıştır ve ayrıca bu değişimlerde kesin olarak tanımlanabilecek herhangi bir zaman dilimi mevcut değildir.

Dörtlü ve beşli rakam gruplu telgrafların kullanım ağırlıklarında değişiklikler olmakla birlikte iç içe kullanılmış olmasının en önemli nedeni, yeni Şifre Miftah Defterlerinin bölgelere yollanmasında yaşanan gecikmeler ve düzensizliklerdir. Bu gecikme ve düzensizliklere sayısız örnek vermek mümkündür. Örneğin, 16 Aralık 1914'te tüm bölgelere yollanan bir yazıdan, vilayet haberleşmelerine ilişkin yeni bir Şifre Miftahı [anahtar] Defterinin bu tarihten epey önce yollanmış olduğunu anlıyoruz. İlgili telgrafta vali ve mutasarrıflardan, “*yeni şifre miftahlarının muhafazasına fevkalade itina olunması*” istenmektedir.¹⁴³ Fakat tüm Aralık ve Ocak aylarında bölgelere hâlâ ilgili şifre defterinin ulaşip ulaşmadığı sorulmaktadır. Örneğin 29 Aralık 1915'te Bağdat Valisi Süleyman Nazif'e çekilen bir telde, “*Reşit Bey'in nezdindeki cedid [yeni] şifre miftahı alınarak bademâ [bundan böyle] onunla muhâbere olunması [haberleşilmesi] ve eski miftahın katiyen istimâl olunmaması [kullanılmaması]*”, istenir.¹⁴⁴ 4 Ocak 1915'te Bolu, Ankara ve Diyarbakır'a yazılan farklı telgraflarda, gönderilmiş olan Miftah Defterlerinin hâlâ alınmamış ve yerlerine ulaşmamış olduğu söylenerek bir an önce aldırılmaları istenir.¹⁴⁵

143 BOA.DH.ŞFR., 48/9, Dahiliye Nezareti'nden, Edirne, Erzurum, Adana, Aydın, Basra Vekâletine, Bağdat Vekâletine, Beyrut, Hicaz, Trabzon, Kastamonu, Musul, Van, Yemen Vilâyetleriyle Canik, Kale-i Sultaniye, Antalya Mutasarrıflıklarına.

144 BOA.DH.ŞFR., 48/195, Dahiliye Nazırı Talat'tan Bağdat Valisine 29 Aralık 1915 tarihli şifre tel.

145 BOA.DH.ŞFR., 48/268 ve 274, Dahiliye Nezareti'nden Bolu Mutasarrıflığı'na; Ankara ve Diyarbakır vilayetlerine 4 Ocak 1915 tarihli şifre telgraflar.

Mart 1915 içinde, vilayetlerin civarlarındaki mutasarrıflıklarla haberleşmelerini sağlamak amacıyla yollanan yeni Şifre Miftah Defteri için de benzeri bir durum sözkonusudur. Konya, Adana ve Antalya'ya 31 Mart 1915'te çekilen bir telde Miftah Defterinin yolda olduğu söylenir.¹⁴⁶ Sivas, Ma'muretülaziz, Bitlis, Van ve Kayseri'ye ait "*Vilâyete/linvaya mahsus yeni şifre miftahı*" ancak 7 Nisan'da gönderilebilmiştir ve bu illerden defterler ulaşınca haber verilmesi istenmektedir.¹⁴⁷ Defterin, Halep Vilayeti ve civarındaki mutasarrıflıklara gönderilme tarihi ise 17 Nisan 1915'tir.¹⁴⁸ İstanbul'dan çok uzak olmayan Kütahya ilgili defteri ancak 28 Nisan 1915'te alabilmiştir.¹⁴⁹ 1 Mayıs 1915'te hâlâ birçok yerleşim yerinden, Şifre Miftah Defterlerinin kendilerine ulaşip ulaşmadığı sorulmaktadır;¹⁵⁰ aynı soru 26 Mayıs 1915 tarihinde Van ve Bitlis Vilayetleri'ne sorulur.¹⁵¹ Defterler, 2 Haziran 1915 tarihinde Diyarbakır, Siverek, Deyr-i Zor, Bağdat ve Basra'ya hâlâ gitmemiştir.¹⁵² 8 Temmuz 1915'te ise yeni şifre miftahları gönderilmeye başlanmıştır.¹⁵³

Bu konuda verilebilecek en ilginç örnek, altı, yedi ve sekizinci nev' şifreyi içeren Miftah Defterlerinin bölgelere ne

146 BOA.DH.ŞFR., 51/182, Dahiliye Nezareti'nden Konya, Adana Vilayeti ile Antalya Mutasarrıflığı'na 31 Mart 1915 tarihli şifre tel.

147 BOA.DH.ŞFR., 51/227, Dahiliye Nazırı Talat'ın Sivas, Van, Bitlis ve Mamuretülaziz vilayetleri ile Kayseri Mutasarrıflığı'na 7 Nisan 1915 tarihli şifre tel.

148 BOA.DH.ŞFR., 52/24, Dahiliye Nezareti'nden Halep Vilayeti ile Urfa ve Maraş Mutasarrıflıklarına 17 Nisan 1915 tarihli şifre tel.

149 BOA.DH.ŞFR., 52/140, Dahiliye Nezareti'nden Kütahya Mutasarrıflığı'na 28 Nisan 1915 tarihli şifre tel.

150 BOA.DH.ŞFR., 52/174, Dahiliye Nezareti'nden, Mamuretülaziz, Hicaz vilayeti ile Kayseri Mutasarrıflığı'na 1 Mayıs 1915 tarihli şifre tel.

151 BOA.DH.ŞFR., 53/125, Dahiliye Nezareti'nden Van ve Bitlis vilayetlerine 26 Mayıs 1916 tarihli şifre tel.

152 BOA.DH.ŞFR., 53/210, Dahiliye Nezareti'nden, Diyarbakır, Bağdat ve Basra vilayetleri ile Siverek ve Deyr-i Zor mutasarrıflıklarına 2 Haziran 1915 tarihli şifre tel.

153 BOA.DH.ŞFR., 54/357, Dahiliye Nezareti'nden Ankara ve Kastamonu vilayetlerine 8 Temmuz 1915 tarihli şifre tel.

zaman yollanmış olduğuna ilişkin bulduğumuz bir belgedir. Dahiliye Nezareti'nin hazırladığı bir listeye göre, göndermeler 11 Mart 1915 ile 21 Ağustos 1915 arasındaki geniş zaman diliminde gerçekleşmiştir. Defterin ilk gönderildiği yer Bursa'dır ve gönderilme tarihi 11 Mart 1915'tir. Bunu 13 Mart ile Balıkesir takip etmiştir. Eğer birkaç başka örnek vermek gerekirse, defterler Edirne'ye 20 Mart, Aydın'a 12 Nisan, Urfa'ya 15 Nisan, Deyr-i Zor'a (6 ve 7 nev') 12 Mayıs ve (8 nev') 31 Mayıs, Trabzon'a 3 Haziran, Kastamonu'ya 8 Temmuz, Hicaz ve Yemen'e 21 Ağustos 1915 tarihlerinde gönderilmiştir.¹⁵⁴

Bu nedenle, arşivde, “*tanzim olunan yeni şifre miftahı gönderilene kadar eskisiyle muhabere olunması*” gerektiğini bildirir çok sayıda belge bulunmaktadır.¹⁵⁵ Bazı durumlarda, bu gecikmelerden dolayı Vilayetler'in istedikleri şifre grubu ile yazışabilecekleri söylenmiştir. 30 Kasım 1914'te Bursa'ya gönderilen ve dilinden başka bölgelere de gönderildiğini anladığımız bir emirde, “*eski şifre miftahlarının iadesi için iş'âr-ı [haber verme] vâki olmamıştır. Vali ve mutasarrıflar kendi kazalarıyla istedikleri şifre ile muhâbere edebilirler*” denmiştir.¹⁵⁶ Özetle bizim gözlemleyebildiğimiz bir sistematiikten çok düzensizliktir.

Naim Efendi'nin Şifreli Telgraflarının Sahteliğine Yönelik İleri Sürülen Kanıtlar

Arşivde mevcut şifre belgelerini tek tek inceleyerek elde ettiğimiz bu bilgiler ışığında, Naim Efendi'nin verdiği şifreli (rakam gruplu) belgelerin niçin sahte olduklarına ilişkin

154 BOA.DH.ŞFR., 45/214.

155 BOA.BEO, 4461-327029, 13 Haziran 1915.

156 BOA.DH.ŞFR., 47/254, Dahiliye Nezareti'nden Hüdavendigâr Vilayeti'ne 30 Kasım 1914 tarihli şifre tel.

yazarların ileri sürdükleri tezlere tek tek daha yakından bakabiliriz.

Andonyan tarafından görüntüsü yayımlanan üçlü rakam grubu ile şifrelenmiş iki belge 29 Eylül 1915 ve 20 Mart 1916 tarihlidirler. Yazarlar, bu iki belge arasındaki tarih farkının çok uzun olduğunu iddia eder ve şunu söylerler: “Bu durum [29 Eylül 1915 ve 20 Mart 1916 tarihleri] aynı şifre anahtarının 6 ay kadar yürürlükte kaldığı anlamına gelmektedir ki, savaş içindeki ülkede bir şifre anahtarının değiştirilmeden bu kadar uzun süre muhafaza edilmesi mümkün değildir.”¹⁵⁷

Yazarların, bu iki belgenin sahte olduğunu aralarındaki zaman süresine dayanarak ileri sürmeleri çok ciddi bir hatadır. Osmanlı Arşivi’nde, Naim Efendi’nin telgraflarından çok daha uzun aralıklarla gönderilmiş üçlü rakam grubu ile yazılmış telgraflar mevcuttur. Eğer bazı örnekler vermek gerekirse, 8 Nisan 1914 tarihinde Dersim Mutasarrıfı Sabit’in telgrafı (DH.ŞFR., 423/27) ile 5 Kasım 1914 tarihli Van Vali Vekili Cevdet’in telgrafları (DH.ŞFR., 451/134) verilebilecek bir örnektir. Aradaki fark yedi ay civarındadır ve yazarların mantığına göre sahte olmaları gerekir.

Eğer birinci telgrafa “Osmanlılar savaşa girmeden önceki döneme aittir” itirazı yapılacak olursa, Necef Mutasarrıfı sabıkı Sami’nin 17 Nisan 1915 tarihli telgrafı (DH.ŞFR., 467/114) ile Hüdavendigâr Mülkiye Müfettişi Fuat’ın 7 Aralık 1915 tarihli telgrafları (DH.ŞFR., 500/53) verebileceğimiz bir başka örnektir. İki telgraf arasındaki fark sekiz ay civarındadır ve yazarların mantığına göre bu belgelerin sahte olmaları gerekir.

Yazarların “aynı şifre anahtarının 6 ay kadar yürürlükte kalması mümkün değildir” mantığının sadece üçlü değil, ikili rakam gruplu telgraflar için de geçerli olması gerekir.

157 Şinasi Orel ve Süreyya Yuca, *Talat Paşa’ya Atfedilen*, s. 76.

Eğer Naim Efendi'nin verdiği üç rakam gruplu telgraflarla hemen hemen aynı günlere denk düşen ikili rakam gruplu telgraflar varsa, bu mantığa göre, bunlar da sahte sayılmalıdır. Örneğin Halep'ten Muhacirin Müdürü Şükrü'nün 28 Eylül 1915'te yolladığı telgraf (DH.ŞFR., 491/24) ile 26 Mart 1916'da Ordu Tasfiye Komisyonu'nca gönderilen telgraf (DH.ŞFR., 514/82) arasında 6 ay kadar fark vardır. Şimdi yazarların mantığına göre, aralarındaki bu tarih farkı nedeniyle bu iki belgeyi sahte saymamız gerekir. Aslında bu tür bir çabaya girmemiz bile gereksizdir. Çünkü yukarıda söylediğimiz gibi, Osmanlı Arşivi'nde, tüm bir savaş boyunca hiçbir zaman sınırlamasına tabi olmadan gönderilmiş ikili, üçlü ve özellikle de dörtlü ve beşli rakam gruplu onbinlerce telgraf vardır.

Orel ve Yuca, 29 Eylül 1915 tarihli ve üçlü rakam grubu ile yazılmış telgrafın sahte olduğunu bir başka yöntemle daha ispatlamaya çalışırlar; *“sahte telgrafın gönderildiği ileri sürülen 16 Eylül 1331 [29 Eylül 1915] tarihinde kullanılan gerçek şifre sisteminin Andonian'ın kullandığı sistemle bir ilgisi yoktur, zira o dönemde üçlü değil, beşli rakam grupları yürürlükteydi.”*¹⁵⁸ Yazarlar bu tezlerini ispat etmek için, Talat Paşa tarafından 26 Ağustos 1915 ve 11 Aralık 1915 tarihlerinde gönderilmiş iki şifre telgraf yayımlarlar; ve Naim Efendi'nin 29 Eylül 1915 tarihli telgrafı, *“bu iki şifre telgrafın tarihleri arasında yer aldığından, Andonian'ın telgraflarının sahteliği aşîkârdır,”* derler.¹⁵⁹

Yazarların, Genelkurmay arşivinde buldukları iki telgraftan kalkarak 26 Ağustos ve 11 Aralık 1915 tarihlerini zaman dilimi olarak kabul etmeleri tuhaflığını burada bir kenara bırakıyoruz. Çünkü, yukarıda gösterdiğimiz gibi, böyle bir zaman dilimi yoktur ve bu tamamıyla yazarların uydurma-

158 Şinasi Orel ve Süreyya Yuca, *Talat Paşa'ya Atfedilen*, s. 75.

159 A.g.e.

sıdır. Ayrıca Osmanlı Arşivi, 26 Ağustos ile 11 Aralık 1915 arasında gönderilmiş yüzlerce ikili, üçlü, dördlü ve beşli rakam gruplu telgraf örnekleri ile doludur. Eğer yazarların iddiasını bir an için kabul edecek olursak bütün bu telgrafların sahte olması gerekir. Örneğin, 7 Aralık 1915 tarihinde, Bursa'dan, “şimdi Bursa'ya vâsıl oldum. Yarından sonra Gemlik'e gideceğim” biçiminde üçlü rakam grubuyla şifrelenmiş bir telgraf çeken, Hüdâvendigâr Mülkiye Müfettişi Fuat'ın telgrafı sahtedir¹⁶⁰ (bkz. s. 89).

Aynı durum ikili rakam gruplu telgraflar için de geçerlidir. Örneğin, Halep Sevkıyat Müdürü Şükrü Bey'in 12 Ekim 1915 tarihinde, tehcir boyunca Halep'e gelmiş Ermenilerin buradan boşaltılmasına ilişkin yolladığı telgraf ile¹⁶¹ yine Şükrü Bey tarafından 21 Kasım 1915 tarihinde gönderilen, muhacirlerin istasyon ve merkezlerde birikmesine müsaade edilmemesi ve dağıtımına başlanması ile ilgili telgrafın sahte olması gerekir.¹⁶² Bu iki telgraf onlarca benzeri arasından seçilmiş sadece iki örnektir¹⁶³ (bkz. s. 90-91).

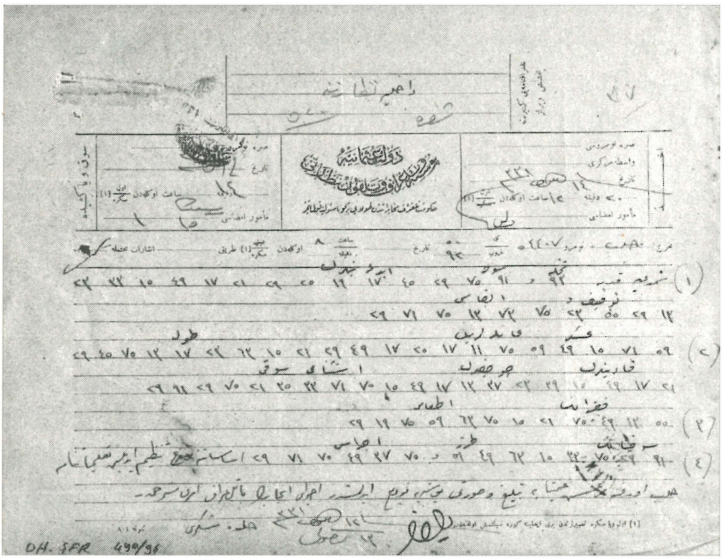
26 Ağustos ile 11 Aralık 1915 arasında dördlü rakam gruplarıyla şifrelenmiş telgraflara da yüzlerce örnek vermek mümkündür. Burada sadece her ay için iki belge örneği vermekle yetinelim. 28 Ağustos 1915 Yemen (DH.ŞFR., 485/116); 30 Ağustos 1915 Urfa Mutasarrıfı Haydar (DH.ŞFR., 486/4); 3 Eylül 1915 Yemen (DH.ŞFR., 487/51); 30 Eylül 1915 Adana (DH.ŞFR., 491/97); 19 Ekim 1915 Si-

160 BOA.DH.ŞFR., 500/53, Mülkiye Müfettişi Fuat'tan Dahiliye Nezareti'ne 7 Aralık 1915 tarihli şifre tel.

161 BOA.DH.ŞFR., 490/96, Muhacirin Müdürü Şükrü'den Dahiliye Nezareti'ne 25 Eylül 1915 tarihli şifre tel.

162 BOA.DH.ŞFR., 498/62, Muhacirin Müdürü Şükrü'den Dahiliye Nezareti'ne 21 Kasım 1915 tarihli şifre tel.

163 Burada birkaç başka örnek daha verelim; 2 ve 3 Eylül 1915 Eskişehir (DH.ŞFR., 486/139 ve 487/14); 26 Eylül 1915 (Bursa 490/16); 8 Ekim 1915, Halep (DH.ŞFR., 492/90) ve Ankara (DH.ŞFR., 492/97); 2 Aralık 1915 Ordu (DH.ŞFR., 499/87).

BOA.DH.ŞFR., 490/96, Şükrü Bey'in Halep'ten çektiği ikili rakam gruplu telgraf. Şinasi Orel ve Süreyya Yuca'ya göre bu belgenin sahte olması gerekir!

dir" tezi doğru değildir ve bu temelde ileri sürülen "Andonian'ın telgraflarının sahteliği aşikârdır"¹⁶⁴ iddiasının hiçbir temeli yoktur.

Yazarlar aynı mantıkla, Naim Efendi tarafından verilen 20 Mart 1916 tarihli üç rakam gruplu telgrafa ilişkin de benzeri bir iddiada bulunurlar; çünkü ilgili tarihte, "yürürlükteki şifre sistemi dört rakamlı gruplar sistemidir", derler ve buna kanıt olarak da şu bilgiyi verirler: "Genelkurmay Başkanlığı Arşivinde I. Dünya Savaşı Arşivi, 139. Dolap, 1762. Klasör ve 187. Dosyada mevcut otantik belgeler bunu kanıtlamaktadır. Andonian ise, o tarihte gerçekten kullanılan şifre sistemini bilmesine olanak bulunmadığından, sahte telgrafı üçlü rakam gruplarıyla düzenlemiş veya düzenlettirmiştir."¹⁶⁵

164 Şinasi Orel ve Süreyya Yuca, Talat Paşa'ya Atfedilen, s. 75.

165 A.g.e., s. 66.

Bu son derece tuhaf bir iddiadır. Kimsenin görmediği, araştırmacılara açılmayan klasör ve dosyaları kaynak olarak göstermek, ve buna dayanarak başka belgeleri çürütme-ye kalkmak akademik ciddiyetten uzak bir tutumdur. Ayrıca, 1916 Mart ayında “yürürlükteki şifre sistemi dört rakam-*lı gruplar sistemidir*” tezi tamamıyla uydurmadır. Arşivde, 1916 Mart (1 Mart ile 31 Mart 1332) ayına ait toplam 216 şifre telgraf vardır. Bu telgrafların ezici bir çoğunluğu (179 kadarı) dört değil, beş rakam grupludur. Ayrıca dört adet ikili rakam gruplu telgraf sözkonusudur.¹⁶⁶ Arşivde, Naim Efendi belgesinin tarihi olan 20 Mart 1916’da gelmiş 10 kadar şifre telgraf örneği mevcuttur ve bunun dört adedi beşli rakam gruplu altı adedi dörtlü rakam gruplu telgraftır.¹⁶⁷ Yazarların mantığına göre, Mart 1916’ya ait tüm beşli ve ikili belgeler sahte olmalıdır (bkz. s. 93).

Ayrıca özel olarak eklemek isteriz ki, ikili, üçlü, dörtlü ve beşli rakam gruplu telgraflar son derece iç içe yollandıkları için, birçok durumda, aynı gün bu değişik rakam grupları ile şifrelenmiş telgraflar gelmiştir. Farklı rakam gruplarına ait aynı gün gelen telgrafların varlığı yazarların tüm tezlerinin asılsızlığını göstermeye kâfidir. Onlarcasının içinden sadece her yıl için bir örnek vermekle yetinelim; 26 Aralık 1914 tarihinde üçlü (450/86), dörtlü (450/69) ve beşli (450/71) rakam gruplu telgraflar; 18 ve 20 Mart 1915 tarihlerinde, Van’da üçlü (DH.ŞFR., 464/16); İzmit ve Muğla’dan dörtlü (DH.ŞFR., 464/25) ve /27 Sivas’tan 5’li (DH.ŞFR., 464/40) telgraflar ve 6 Mayıs 1916 tarihinde Maraş’tan beşli (518/79); Canik’ten ikili (DH.ŞFR., 518/90) ve Kastamonu’dan dörtlü rakam gruplu (518/94) şifre telgraflar!

Tüm bu örneklerin gösterdiği tek gerçek vardır; yazarlar şifreleme teknikleri konusunda ileri sürdükleri tezlerin tü-

166 BOA.DH.ŞFR., 513/73; 514/82 ve 103; 515/79.

167 BOA.DH.ŞFR., 513/98 ile 514/001 arasındaki şifre belgeler.

توجه شد

154.

بسم الله الرحمن الرحيم

حکومت سلاطین و محاربتین خود را بی پرک و نامرئی بنمایان

حرمه نوروزی
 واسطه سرکری
 تاریخ
 دقیقه
 ماه و روز
 ساعت و دقیقه
 مکان

وقت و باقی‌مانده

خرج از و علی ۸۵۰
فایزج ۸۵۰
میان ۸۵۰
از و علی ۸۵۰
اشاران به ۸۵۰

١٠١
 ١٠٢
 ١٠٣
 ١٠٤
 ١٠٥
 ١٠٦
 ١٠٧
 ١٠٨
 ١٠٩
 ١١٠
 ١١١
 ١١٢
 ١١٣
 ١١٤
 ١١٥
 ١١٦
 ١١٧
 ١١٨
 ١١٩
 ١٢٠
 ١٢١
 ١٢٢
 ١٢٣
 ١٢٤
 ١٢٥
 ١٢٦
 ١٢٧
 ١٢٨
 ١٢٩
 ١٣٠
 ١٣١
 ١٣٢
 ١٣٣
 ١٣٤
 ١٣٥
 ١٣٦
 ١٣٧
 ١٣٨
 ١٣٩
 ١٤٠
 ١٤١
 ١٤٢
 ١٤٣
 ١٤٤
 ١٤٥
 ١٤٦
 ١٤٧
 ١٤٨
 ١٤٩
 ١٥٠
 ١٥١
 ١٥٢
 ١٥٣
 ١٥٤
 ١٥٥
 ١٥٦
 ١٥٧
 ١٥٨
 ١٥٩
 ١٦٠
 ١٦١
 ١٦٢
 ١٦٣
 ١٦٤
 ١٦٥
 ١٦٦
 ١٦٧
 ١٦٨
 ١٦٩
 ١٧٠
 ١٧١
 ١٧٢
 ١٧٣
 ١٧٤
 ١٧٥
 ١٧٦
 ١٧٧
 ١٧٨
 ١٧٩
 ١٨٠
 ١٨١
 ١٨٢
 ١٨٣
 ١٨٤
 ١٨٥
 ١٨٦
 ١٨٧
 ١٨٨
 ١٨٩
 ١٩٠
 ١٩١
 ١٩٢
 ١٩٣
 ١٩٤
 ١٩٥
 ١٩٦
 ١٩٧
 ١٩٨
 ١٩٩
 ٢٠٠
 ٢٠١
 ٢٠٢
 ٢٠٣
 ٢٠٤
 ٢٠٥
 ٢٠٦
 ٢٠٧
 ٢٠٨
 ٢٠٩
 ٢١٠
 ٢١١
 ٢١٢
 ٢١٣
 ٢١٤
 ٢١٥
 ٢١٦
 ٢١٧
 ٢١٨
 ٢١٩
 ٢٢٠
 ٢٢١
 ٢٢٢
 ٢٢٣
 ٢٢٤
 ٢٢٥
 ٢٢٦
 ٢٢٧
 ٢٢٨
 ٢٢٩
 ٢٣٠
 ٢٣١
 ٢٣٢
 ٢٣٣
 ٢٣٤
 ٢٣٥
 ٢٣٦
 ٢٣٧
 ٢٣٨
 ٢٣٩
 ٢٤٠
 ٢٤١
 ٢٤٢
 ٢٤٣
 ٢٤٤
 ٢٤٥
 ٢٤٦
 ٢٤٧
 ٢٤٨
 ٢٤٩
 ٢٥٠
 ٢٥١
 ٢٥٢
 ٢٥٣
 ٢٥٤
 ٢٥٥
 ٢٥٦
 ٢٥٧
 ٢٥٨
 ٢٥٩
 ٢٦٠
 ٢٦١
 ٢٦٢
 ٢٦٣
 ٢٦٤
 ٢٦٥
 ٢٦٦
 ٢٦٧
 ٢٦٨
 ٢٦٩
 ٢٧٠
 ٢٧١
 ٢٧٢
 ٢٧٣
 ٢٧٤
 ٢٧٥
 ٢٧٦
 ٢٧٧
 ٢٧٨
 ٢٧٩
 ٢٨٠
 ٢٨١
 ٢٨٢
 ٢٨٣
 ٢٨٤
 ٢٨٥
 ٢٨٦
 ٢٨٧
 ٢٨٨
 ٢٨٩
 ٢٩٠
 ٢٩١
 ٢٩٢
 ٢٩٣
 ٢٩٤
 ٢٩٥
 ٢٩٦
 ٢٩٧
 ٢٩٨
 ٢٩٩
 ٣٠٠
 ٣٠١
 ٣٠٢
 ٣٠٣
 ٣٠٤
 ٣٠٥
 ٣٠٦
 ٣٠٧
 ٣٠٨
 ٣٠٩
 ٣١٠
 ٣١١
 ٣١٢
 ٣١٣
 ٣١٤
 ٣١٥
 ٣١٦
 ٣١٧
 ٣١٨
 ٣١٩
 ٣٢٠
 ٣٢١
 ٣٢٢
 ٣٢٣
 ٣٢٤
 ٣٢٥
 ٣٢٦
 ٣٢٧
 ٣٢٨
 ٣٢٩
 ٣٣٠
 ٣٣١
 ٣٣٢
 ٣٣٣
 ٣٣٤
 ٣٣٥
 ٣٣٦
 ٣٣٧
 ٣٣٨
 ٣٣٩
 ٣٤٠
 ٣٤١
 ٣٤٢
 ٣٤٣
 ٣٤٤
 ٣٤٥
 ٣٤٦
 ٣٤٧
 ٣٤٨
 ٣٤٩
 ٣٥٠
 ٣٥١
 ٣٥٢
 ٣٥٣
 ٣٥٤
 ٣٥٥
 ٣٥٦
 ٣٥٧
 ٣٥٨
 ٣٥٩
 ٣٦٠
 ٣٦١
 ٣٦٢
 ٣٦٣
 ٣٦٤
 ٣٦٥
 ٣٦٦
 ٣٦٧
 ٣٦٨
 ٣٦٩
 ٣٧٠
 ٣٧١
 ٣٧٢
 ٣٧٣
 ٣٧٤
 ٣٧٥
 ٣٧٦
 ٣٧٧
 ٣٧٨
 ٣٧٩
 ٣٨٠
 ٣٨١
 ٣٨٢
 ٣٨٣
 ٣٨٤
 ٣٨٥
 ٣٨٦
 ٣٨٧
 ٣٨٨
 ٣٨٩
 ٣٩٠
 ٣٩١
 ٣٩٢
 ٣٩٣
 ٣٩٤
 ٣٩٥
 ٣٩٦
 ٣٩٧
 ٣٩٨
 ٣٩٩
 ٤٠٠
 ٤٠١
 ٤٠٢
 ٤٠٣
 ٤٠٤
 ٤٠٥
 ٤٠٦
 ٤٠٧
 ٤٠٨
 ٤٠٩
 ٤١٠
 ٤١١
 ٤١٢
 ٤١٣
 ٤١٤
 ٤١٥
 ٤١٦
 ٤١٧
 ٤١٨
 ٤١٩
 ٤٢٠
 ٤٢١
 ٤٢٢
 ٤٢٣
 ٤٢٤
 ٤٢٥
 ٤٢٦
 ٤٢٧
 ٤٢٨
 ٤٢٩
 ٤٣٠
 ٤٣١
 ٤٣٢
 ٤٣٣
 ٤٣٤
 ٤٣٥
 ٤٣٦
 ٤٣٧
 ٤٣٨
 ٤٣٩
 ٤٤٠
 ٤٤١
 ٤٤٢
 ٤٤٣
 ٤٤٤
 ٤٤٥
 ٤٤٦
 ٤٤٧
 ٤٤٨
 ٤٤٩
 ٤٥٠
 ٤٥١
 ٤٥٢
 ٤٥٣
 ٤٥٤
 ٤٥٥
 ٤٥٦
 ٤٥٧
 ٤٥٨
 ٤٥٩
 ٤٦٠
 ٤٦١
 ٤٦٢
 ٤٦٣
 ٤٦٤
 ٤٦٥
 ٤٦٦
 ٤٦٧
 ٤٦٨
 ٤٦٩
 ٤٧٠
 ٤٧١
 ٤٧٢

(۱) اول ویا مکره تعبیر شدن بری اینجاچه کرده سبقتش اول بقدر

تلفظ افنامه بی کتب
مجلس و رول

رحله ششم

دولت عثمانیه

کونستانتینوفلہ کے باشندوں نے اس کو مسموم کیا اور اس کو مار ڈالا۔

صبره نورانی
 واسطه مرکزی
 تاریخ
 دوره
 ساعت اول
 شماره

مرد و مراد	مرد و مراد
تاریخ	تاریخ
دلیق	دلیق
سایت اوکلند	سایت اوکلند
(1)	(1)

مخرج : تاريخ : رقم : $\frac{4}{1}$ تاريخ : $\frac{4}{1}$ اول : $\frac{4}{1}$ اشارات متصلة

۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰
 ۲۰۱
 ۲۰۲
 ۲۰۳
 ۲۰۴
 ۲۰۵
 ۲۰۶
 ۲۰۷
 ۲۰۸
 ۲۰۹
 ۲۱۰
 ۲۱۱
 ۲۱۲
 ۲۱۳
 ۲۱۴
 ۲۱۵
 ۲۱۶
 ۲۱۷
 ۲۱۸
 ۲۱۹
 ۲۲۰
 ۲۲۱
 ۲۲۲
 ۲۲۳
 ۲۲۴
 ۲۲۵
 ۲۲۶
 ۲۲۷
 ۲۲۸
 ۲۲۹
 ۲۳۰
 ۲۳۱
 ۲۳۲
 ۲۳۳
 ۲۳۴
 ۲۳۵
 ۲۳۶
 ۲۳۷
 ۲۳۸
 ۲۳۹
 ۲۴۰
 ۲۴۱
 ۲۴۲
 ۲۴۳
 ۲۴۴
 ۲۴۵
 ۲۴۶
 ۲۴۷
 ۲۴۸
 ۲۴۹
 ۲۵۰
 ۲۵۱
 ۲۵۲
 ۲۵۳
 ۲۵۴
 ۲۵۵
 ۲۵۶
 ۲۵۷
 ۲۵۸
 ۲۵۹
 ۲۶۰
 ۲۶۱
 ۲۶۲
 ۲۶۳
 ۲۶۴
 ۲۶۵
 ۲۶۶
 ۲۶۷
 ۲۶۸
 ۲۶۹
 ۲۷۰
 ۲۷۱
 ۲۷۲
 ۲۷۳
 ۲۷۴
 ۲۷۵
 ۲۷۶
 ۲۷۷
 ۲۷۸
 ۲۷۹
 ۲۸۰
 ۲۸۱
 ۲۸۲
 ۲۸۳
 ۲۸۴
 ۲۸۵
 ۲۸۶
 ۲۸۷
 ۲۸۸
 ۲۸۹
 ۲۹۰
 ۲۹۱
 ۲۹۲
 ۲۹۳
 ۲۹۴
 ۲۹۵
 ۲۹۶
 ۲۹۷
 ۲۹۸
 ۲۹۹
 ۳۰۰
 ۳۰۱
 ۳۰۲
 ۳۰۳
 ۳۰۴
 ۳۰۵
 ۳۰۶
 ۳۰۷
 ۳۰۸
 ۳۰۹
 ۳۱۰
 ۳۱۱
 ۳۱۲
 ۳۱۳
 ۳۱۴
 ۳۱۵
 ۳۱۶
 ۳۱۷
 ۳۱۸
 ۳۱۹
 ۳۲۰
 ۳۲۱
 ۳۲۲
 ۳۲۳
 ۳۲۴
 ۳۲۵
 ۳۲۶
 ۳۲۷
 ۳۲۸
 ۳۲۹
 ۳۳۰
 ۳۳۱
 ۳۳۲
 ۳۳۳
 ۳۳۴
 ۳۳۵
 ۳۳۶
 ۳۳۷
 ۳۳۸
 ۳۳۹
 ۳۴۰
 ۳۴۱
 ۳۴۲
 ۳۴۳
 ۳۴۴
 ۳۴۵
 ۳۴۶
 ۳۴۷
 ۳۴۸
 ۳۴۹
 ۳۵۰
 ۳۵۱
 ۳۵۲
 ۳۵۳
 ۳۵۴
 ۳۵۵
 ۳۵۶
 ۳۵۷
 ۳۵۸
 ۳۵۹
 ۳۶۰
 ۳۶۱
 ۳۶۲
 ۳۶۳
 ۳۶۴
 ۳۶۵
 ۳۶۶
 ۳۶۷
 ۳۶۸
 ۳۶۹
 ۳۷۰
 ۳۷۱
 ۳۷۲
 ۳۷۳
 ۳۷۴
 ۳۷۵
 ۳۷۶
 ۳۷۷
 ۳۷۸
 ۳۷۹
 ۳۸۰
 ۳۸۱
 ۳۸۲
 ۳۸۳
 ۳۸۴
 ۳۸۵
 ۳۸۶
 ۳۸۷
 ۳۸۸
 ۳۸۹
 ۳۹۰
 ۳۹۱
 ۳۹۲
 ۳۹۳
 ۳۹۴
 ۳۹۵
 ۳۹۶
 ۳۹۷
 ۳۹۸
 ۳۹۹
 ۴۰۰
 ۴۰۱
 ۴۰۲
 ۴۰۳
 ۴۰۴
 ۴۰۵
 ۴۰۶
 ۴۰۷
 ۴۰۸
 ۴۰۹
 ۴۱۰
 ۴۱۱
 ۴۱۲
 ۴۱۳
 ۴۱۴
 ۴۱۵
 ۴۱۶
 ۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱
 ۴۷۲
 ۴۷۳
 ۴۷۴
 ۴۷۵
 ۴۷۶
 ۴۷۷
 ۴۷۸
 ۴۷۹
 ۴۸۰
 ۴۸۱
 ۴۸۲
 ۴۸۳
 ۴۸۴
 ۴۸۵
 ۴۸۶
 ۴۸۷
 ۴۸۸
 ۴۸۹
 ۴۹۰
 ۴۹۱
 ۴۹۲
 ۴۹۳
 ۴۹۴
 ۴۹۵
 ۴۹۶
 ۴۹۷
 ۴۹۸
 ۴۹۹
 ۵۰۰
 ۵۰۱
 ۵۰۲
 ۵۰۳
 ۵۰۴
 ۵۰۵
 ۵۰۶
 ۵۰۷
 ۵۰۸
 ۵۰۹
 ۵۱۰
 ۵۱۱
 ۵۱۲
 ۵۱۳
 ۵۱۴
 ۵۱۵
 ۵۱۶
 ۵۱۷
 ۵۱۸
 ۵۱۹
 ۵۲۰
 ۵۲۱
 ۵۲۲
 ۵۲۳
 ۵۲۴
 ۵۲۵
 ۵۲۶
 ۵۲۷
 ۵۲۸
 ۵۲۹
 ۵۳۰
 ۵۳۱
 ۵۳۲
 ۵۳۳
 ۵۳۴
 ۵۳۵
 ۵۳۶
 ۵۳۷
 ۵۳۸
 ۵۳۹

(۱) آدل ویا سکره لیسوزامدن بری ایمانه کوره - ویشیش توانمیشد .

BOA.DH.ŞFR., 513/102 İzmir Valisi Rahmi'nin 20 Mart 1916 tarihli, beşli rakam grubu ile; BOA.DH.ŞFR., 513/73, Niğde Mutasarrıflığı'nın 18 Mart 1916 tarihli, ikli rakam grubu ile şifreleyip gönderdiği telgraflar Şinasi Orel ve Süreyya Yuca'ya göre bu iki belgenin sahte olması gerekir!

mü yanlıştır ve bu tezlerle dayanarak Naim Efendi'nin belgelerinin sahteliği ispat edilemez. Arşiv belgelerinin bize gösterdiği, Naim Efendi tarafından verilen belgelerin, Osmanlı şifreleme tekniği ile uyum içinde olduğudur.

Çizgili Kâğıt Kullanma Meselesi

Naim Efendi'nin verdiği belgelerin sahte olduğuna ilişkin ileri sürülen argümanlardan bir tanesi, belgelerin yazıldığı kâğıtlarla ilgilidir. Orel ve Yuca, belgelerden birisinin çizgili kâğıda yazılmış olmasını onun sahteliğinin bir kanıtı olarak sunarlar. “Bu ‘belgelerden’ 76 sayılı olanı çift çizgili ve hiçbir resmi işaret taşımayan bir kâğıda yazılmıştır. Daha çok Fransız okullarındaki yazı (kaligrafi) derslerinde kullanılan türden kâğıtlara benzeyen böyle bir kâğıdın Osmanlı dairelerinde resmi kâğıt olarak bulundurulması beklenemez.”¹⁶⁸

Sevkiyat daire müdürü Abdülahad Nuri'ye ait, 20 Mart 1916'da Dahiliye Nezareti'ne çekilen ve ikili rakam grubu ile şifrelenmiş olan bu telgrafın görüntüsü Andonyan tarafından kitabın Ermenice ve Fransızca baskılarda yayımlanmıştır. Naim Efendi Hatırat'ında bu belgenin çözümünü şu şekilde yapmıştır: “Alınan bilgilerden anlaşıldığına göre, şimdiye kadar Bab ve Meskene yöresinde 35.000, Halep sevkiyat yöresinde (Kaldık), 10.000, Dipsi, Abuharrar ve Hamam yöresinde 20,000, Res-ül-Ayn'da 35.000 olmak üzere toplam 95.000 kişi çeşitli sebeplerden ölmüşlerdir.”¹⁶⁹

Yazarların çizgili bir kâğıdın “Osmanlı dairelerinde resmi kâğıt olarak bulundurulması beklenemez” türündeki yargıları ve bunu belgenin sahteliği için bir gerekçe olarak kullanma-

168 A.g.e., s. 60.

169 İlgili bölüm bizim elimizdeki Hatırat'ta yoktur. Belgenin çeviri ve görüntüsü için bkz. Aram Andonyan, *Medz Vociri*, s. 169-70. Şinasi Orel ve Süreyya Yuca, *Talat Paşa'ya Atfedilen*, s. 56 ve 156.

ları gerçekten anlaşılır bir şey değildir. İlgili dönemde çizgili kâğıtlar Osmanlı bürokrasisinde kullanılmıştır ve Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti'nin çeşitli dairelerinde kullanılmak üzere çizgili kâğıt ısmarlandığına ilişkin belgelerle doludur. Sadece birkaç örnek vermek gerekirse, “Emniyet Levazım Müdüriyeti'nden nümunesi gönderilen çizgili kâğıttan yüz adedinin gönderilmesi talebi”;¹⁷⁰ “Muhasebe Şubesi'nin çizgili kâğıt talebi”;¹⁷¹ “Kalem-i Hususi için satın alınan çizgili kâğıt bedelinin ödenmesi.”¹⁷²

Bu ve benzeri onlarca belgenin içinde yer alan en önemli bilgi ise, Dahiliye Nezareti'nin özellikle şifre telgrafların çizgili kâğıtlara yazılmasını istemesidir. Bunun nedeni ise açıktır. Bu sayede rakamların sırası karışmayacak; şifrelemede yanlışlıklar olmayacak ve hataları düzeltmek için gereksiz yazışmalar yapılmayacaktır. Konu ile ilgili tüm bölgelere gönderilen yazı savaşın başlamasından çok önce Ekim 1913 tarihine aittir.

Konuyu ilk gündeme getiren Sadrazamlık Makamıdır. 29 Ekim 1913'te Dahiliye Nezareti'ne, “Şifrelerin çizgili kâğıtlara tertip ve merâkize tevdiî hakkında” başlığı ile bir yazı yazan Sadrazamlık, “geçende Gevar Kaymakamlığından Van Vilâyetiyle Hakkâri Mutasarrıflığı'na hitaben yazılıp mahalli telgraf merkezine tevdi olunan ve her biri yüzlerce grup teşkil eden iki kıta şifre telgrafnamenin satırları gayet sık ve esna-yı keşidesinde [yazım sırasında] sehviyâta [yanlışlara] uğramaya pek müstaid [müsait] bir şekilde tertip olunduğunun” gözleendiğini söyler ve “bu gibi ahvalin diğer mahallerde dahi vukuu melhûz bulunduğundan [tekrar edebileceği]” endişesi ile, tüm vilayet ve merkezlere şifre telgrafların çizgili kâğıtlara yazılması için bir tebligat çıkartılmasını ister. İlgili yazıda, Dışiş-

170 BOA.DH.EUM.MH., 136/43, 27 Ağustos 1916 tarihli yazı.

171 BOA.DH.EUM.LVZ., 34/116, 27 Ağustos 1916 tarihli yazı.

172 BOA.DH.EUM.LVZ., 40/45, 6 Kasım 1917 tarihli yazı.

leri Bakanlığının da şifre yazışmalarında çizgili kâğıt kullandığı söylenir.¹⁷³ Sadrazamlık, aynı içerikteki bir yazıyı Şurayı Devlet Reiliğine de yollayacaktır.¹⁷⁴

Sadrazamlığın bu yazısı üzerine, Dahiliye Nezareti 21 Kasım 1913'te "*Umum Vilâyât ile Elviye-i Gayr-ı Mülhakaya*" notu ile tüm bölgelere şifreli telgraflarda çizgili kâğıt kullanılması emrini verir; "*bazı mahallerde şifre telgrafnamele-
rin satırları gayet sık ve esna-yı keşidede [yazılma sırasında]
sehviyâta [yanlışlıklara] uğramaya pek müsait bir şekilde ter-
tip edilmesinden dolayı bir takım yanlışlıklar vukua geldiği an-
laşıldığından bir gûna [bir şekilde] sehviyâta [bu tür yanlış-
lara] ve beyhude muhaberât vukuuna mahal kalmamak üzere
[lüzumsuz yazışmalara yol açmamak için] ba'd-ezîn [bundan
böyle] şifrelerin murabba' çizgili kâğıtlara yazıldıktan son-
ra telgrafhanelere tevdiî lüzumu bâ-emr-i sami tamimen tebliğ
olunur efendim.*"¹⁷⁵

Anlaşılabacağı gibi, Orel ve Yuca'nın, Naim Efendi'nin bir belgesinin çizgili kâğıda yazılmasını onun sahteliğinin bir nedeni olarak sunması tamamıyla yanlıştır. Şifreli yazışma-
larda düz değil, çizgili kâğıt kullanılması esastır. Naim Efen-
di'nin verdiği belgenin çizgili kâğıda yazılmış olması, onun
sahteliğinin değil tam aksine, orijinal olduğunun göstergesi
sayılmalıdır. Bu kısma ilişkin eklemek istediğimiz son not,
Orel ve Yuca'nın Naim Efendi'nin belgelerinin sahte olduğuna
yönelik ileri sürdükleri 12 noktanın çoğu çizgili kâğıt tü-
rû, çürütülmesi kolay argümanlardan oluştuğudur.

173 BOA.DH.KMS., 5-10, Sadrazamlık makamından Dahiliye Nezareti'ne 29 Ekim 1913 tarihli yazı.

174 BOA.ŞD., 2825-15, Sadrazam makamından Şurayı Devlet Reisliğine 29 Ekim 1913 tarihli yazı.

175 BOA.DH.KMS., 5-10, Dahiliye Nezareti'nden tüm bölgelere 24 Kasım 1915 tarihli yazı.

Son Bir Gözlem

Gösterdiğimiz gibi, Naim Efendi tarafından Andonyan'a verilen şifreli telgraflar, Osmanlı Arşivi'ndeki şifre belgeler ile uyum halindedir, hiçbir çelişki yoktur. Bunlar orijinal belgeler olabilirler. Naim Efendi'nin çalıştığı daire sevkiyat dairesidir ve bu daire resmi olarak ikili rakam grubu ile şifreleme tekniğini kullanmaktadır. Bu nedenle Naim Efendi'nin Andonyan'a çoğunlukla ikili rakam grubu ile şifrelenmiş telgraflar vermiş olması son derece normaldir. Konuya ilişkin asıl zorluk, bugün bile o döneme ilişkin kullanılan şifre çözüm anahtarlarını bilmiyor olmamızdır. Savaş döneminin şifre anahtarlama ve çözüm usüllerinin kaydedildiği Şifre Miftahı Defterleri araştırmacılara kapalıdır.

Osmanlı Arşivi'nde sadece en son 1914 yılına ilişkin Şifre Miftahı Defteri mevcuttur. Yukarıda söylediğimiz gibi, bu defter üç rakam gruplu şifreleme metodunu göstermektedir.¹⁷⁶ Bu sistem, Osmanlı'da yeni yıl başlangıcı olan Mart (1915) ayına kadar kullanılmış ve daha sonra yürürlükten kaldırılmıştır. Hicaz, Yemen, ve Medine dışındaki tüm diğer illere 7 Mart 1915 tarihinde yollanan bu emirde, “*evvelce vilâyetle Bâb-ı Âli beynindeki muhâberede istimâl edilen üçüncü nev' miftah iptal ve ihrâk edildiğinden [yakıldığından] orada mevcut nüshasının muvâcehenizde [huzurunuzda] ihrâk edilmesi [yakılması] ve keyfiyetin bildirilmesi*” istenir. Bu emri takiben tüm bölgelerden İstanbul'a çekilen telgraflarda, vali ve mutasarrıflar kendilerinden istendiği gibi, “*Üçüncü nev' miftahı ihrâk*” ettiklerini [yaktıklarını] bildirirler.¹⁷⁷

Bu emre ve gelen cevaplara rağmen, 17, 18 ve 22 Mart 1915'te Van Valisi Cevdet'in (DH.ŞFR., 465/60, 91, 126); 3 Nisan 1915'te Musul vali vekili namına Defterdar Besim'in

176 BOA.A.}d, Sadaret Defteri, 01520.001.

177 BOA.DH.KMS., 24-2-22.

(DH.ŞFR., 466/146); 5 Nisan 1915'te Neced Mutasarrıfı sabıkı Sami'nin (DH.ŞFR., 467/10) ve 6 Nisan 1915'te Musul vali vekili namında Besim'in (DH.ŞFR., 467/23) yolladığı şifreli telgraf örneklerinde olduğu gibi, üçlü rakam gruplu şifrelemeler kullanılmaya devam edilmiştir. Bu nedenle, 2 Ağustos 1915'te yine tüm bölgelere yollanan bir telgrafta aynı emir tekrar edilecek ve ilgili defterlerin yakılması istenecektir.¹⁷⁸ Fakat yukarıda örneğini verdiğimiz, 7 Aralık 1915'te Mülkiye Müfettişi Fuat'a ait telgraftan (DH.ŞFR., 500/53) anladığımız gibi, bu emirlerden sonra bile üçlü rakam grubu ile şifrelenmiş telgraflar gönderilmeye devam edilmiştir.

Sonuç olarak, Naim Efendi'nin Andonyan'a verdiği ikili veya üçlü rakam gruplu şifre telgraflar hakkında, ilgili miftah defterlerini görmeden kesin bir hüküm verilemez. Konunun aydınlığa kavuşabilmesi için 1915-17 yıllarına ilişkin Şifre Miftahı Defterlerinin yayımlanması şarttır. Biz arşivde bulunan bazı belgelerden, bu defterlerin mevcut olduğunu ve arşiv görevlileri tarafından kullanıldıklarını anlıyoruz.

Arşivde, şifre telgraflar üzerinde çalışanlar bilirler ki bölgelerden gönderilen telgraflar şifrelenmiş olarak gelmiş ve dönemin görevli memurları bu telgrafları gene aynı kâğıt üzerinde çözmüşlerdir. Biz araştırmacıların bu belgele-ri okuyabilmeleri ancak rakamların üstüne yazılmış çözümler sayesinde mümkün olabilmektedir. Fakat, bazı telgraflar vardır ki bunların çözümü telgraf üzerinde yapılmamıştır. DH.ŞFR., 523/90 buna verilebilecek mükemmel bir örnektir. Üç sayfa olan ve dört rakam grubu ile şifrelenmiş 21 Haziran 1916 tarihli bu telgrafın üzerinde tek bir çözüm yoktur (bkz. s. 99). Yani, biz araştırmacıların bu belgeyi okuması imkânsızdır. Fakat katalogda belge, "*düşmanın Cidde'yi bombardımana başladığı ve Mekke'de asilerle asker arasında*

178 BOA.DH.KMS., 24-2-44.

müşademenin devam ettiğinin bildirildiği (Medine)” biçiminde özetlenmiştir. Bunun tek anlamı vardır. İlgili Şifre Miftahı Defteri mevcuttur ve arşiv görevlileri bu deftere bakarak belgeyi okumuş ve bir özetini yazmışlardır. Ve bu defter araştırmacılara verilmemektedir.

1914 sonrasına ait Şifre Miftah Defterlerinin aradan 100 yıl geçmiş olmasına rağmen hâlâ araştırmacılara kapalı tutulması son derece manidardır. Bu durum, Naim Efendi’nin belgelerinin doğru olduğunun bir kanıtı sayılabilir, hatta sayılmalıdır. İddia etmek isteriz ki, eğer bu defterlerdeki anahtarlama sistemi, Naim Efendi’nin belgelerinin sahteliğini gösteriyor olsaydı, Genelkurmay Arşivi’nde kimseye açık olmayan belgeleri dahi kullanma imtiyazına sahip sözkonusu yazarlar veya aynı imtiyazın tanınacağı başkalarınca çoktan yayımlanırlardı. Defterlerin yayımlanmıyor olması Naim Efendi belgelerinin gerçek olduğunun en önemli kanıtı sayılmalıdır.

OSMANLI BELGELERİNDE NAİM EFENDİ'NİN ANLATTIKLARININ İZDÜŞÜMLERİ

Naim Efendi, Hatırat'ına kopyasını aldığı Osmanlı belgeleri ile ilgili birtakım ek bilgiler verir. Bunlar daha çok kendisinin şahit olduğu olaylara ilişkindir. Naim Efendi'nin verdiği bu bilgilerin bir özelliği, bunların ancak Sevkiyat Müdür-lüğünde çalışmış birisi tarafından verilebilecek nitelikte olmasıdır.

Burada, Naim Efendi'nin aktardığı bazı olgu ve bilgilere Osmanlı Arşivi'nde bulabildiğimiz belgeler ışığında yakından bakmak istiyoruz. Amacımız, Naim Efendi'nin aktardıklarının Osmanlı arşivlerinde de izdüşümleri olan gerçek olaylara denk düştüğünü göstermektir. Bunu yaparken bizim elimizdeki Hatıratı esas aldık. Andonyan tarafından yayımlanan ve elimizde olmayan kısımlara ise bazı ender durumlarda değindik.

1) Aranan Bazı Ermeniler

Naim Efendi Hatıratı'nda, Hükümetin (Talat Paşa'nın) bazı Ermeniler ve aileleri hakkında sık sık bilgi istediğini yazar.

Bunlar daha çok sürüldükleri yerlere geri dönmeleri istenen ya da Halep'te kalmalarına izin verilen kişilerle ilgilidir. Naim Efendi bir de örnek verir; “*Leon Amiralyan, Toros Çağlasyan, Dişçekenyan, Hazarabedyan, Çorbacıyan ailelerinin Halep'te ikamet ve iskânları Nezâretin şifreli telgrafnamesi iktizâsından [gereği] iken vilâyet bu aileleri sevk etmiş ve yollar-da bunlardan bazıları ölmüştür.*”¹

Naim Efendi'nin ifadesinden de anlaşıldığı gibi, Talat Paşa, şifreli bir telgrafla yukarıda adı geçen kişilerin ve ailelerinin Halep'te kalmalarını istemiş ve fakat Halep Valisi bu kişileri Halep'ten muhtemelen Deyr-i Zor'a sürmüş ve bazıları da yollarda ölmüştür. Naim Efendi konuya ilişkin bir telgrafın geldiğini söylemekte ama telgraftan herhangi bir alıntı yapmayarak sadece aklında kaldığı kadarıyla bilgiyi tekrar etmektedir. Naim Efendi'nin sözünü ettiği Talat Paşa'ya ait telgrafı arşivde bulmuş bulunuyoruz (bkz. s. 103). Telgraf 14 Mart 1916'da Halep Vilayeti'ne çekilmiştir. İlgili telgrafta Talat gerçekten de, sözü edilen kişilerin sürülmemelelerini istemekte ve Halep'te kalmaları için özel izin vermektedir; “*Halep'te bulunan Maraşlı Hazarabedyan Melkon ve Amiralyan Leon ve Dişçekenyan Oseb ve Nişan ve Santuh Burunsuzyan ve Kotsan ve Honan ve Varjabedyan namlarındaki eşhas ile efrad-ı ailelerinin ve keza orada bulunan Ayıntablı Hana Kürekçıyan ile Kilisli Çağlasyan Toros namlarındaki şahısların ve efrad-ı ailelerinin Halep'te bırakılmaları ve inbası (durumun bildirilmesi).*”²

Naim Efendi'nin Hatıratı'nın otantikliği konusunda bundan daha açık bir kanıt bulmak zordur. Eklemeye gerek yok ki, sözü geçen kişilerle ilgili bir telgrafın geldiğini ve

1 Hatırat, [11].

2 BOA.DH.ŞFR., 62/5, Dahiliye Nazırı Talat'tan Halep Vilayeti'ne 14 Mart 1916 tarihli şifre telgraf. Bazı Ermeni isimlerinin muhtemelen yanlış yazılmış olduğunu eklemek gerekir!

2) Kozan Milletvekili Nalbantyan'ın Akrabası Soğomon Kuyumcuyan

Naim Efendi Hatıratı'nda, Kozan mebusu Nalbantyan'ın akrabası Soğomon Kuyumcuyan Efendi ile ilgili bir vakadan söz eder. Soğomon Kuyumcuyan, Halep'in Maara kazasına sürülmüştür. Ama Nalbantyan'ın, Talat Paşa nezdinde girişimleri sonucu Halep'e gelmesine ve oraya yerleşmesine izin verilir. Naim Efendi'ye göre, Talat Paşa ilgili emri Halep Sevkiyat Müdürlüğüne gönderir. Soğomon Efendi, bunun üzerine Halep'e gelir ve dilekçe verir. Fakat Valilik dilekçenin altına “Maara'da ikamet etmelidir,” diye not düşer. “Birkaç gün sonra [ise] Maara'nın tahliyesi emri” verilir. “Soğomon Efendi tekrar müracaat” eder. Ama “Halep'te iskânı, Nezaret'in emri iktizasından [gereği] olduğu halde” Sevkiyat Müdürü Abdülahad Nuri Bey bu emri dinlemez ve “bu adam mademki Maara'dan kaçmış, buraya [Halep'e] gelmiş, buradan daireyi iz'âc [rahatsız] ediyor, sevkiyat-ı umumiyeye ittibâ' ettirilmelidir [genel sevkiyata tabi kılınmalıdır]” der. Vali Mustafa Abdülhalik bunu kabul eder ve Soğomon Efendi sevk edilir.³

Naim Efendi gene konuya ilişkin hiçbir Osmanlı belgesi sunmaz ve olayı sadece aklında kaldığı kadarıyla aktarır. Ama elimizde, Nalbantyan ve Soğomon Efendi konusunda yeteri kadar Osmanlı belgesi vardır ve bu belgeler Naim Efendi'nin aktardıklarını doğrulamaktadır.⁴ Belgelerden anladığımıza göre, Kozan Mebusu Nalbantyan, sadece Soğomon Kuyumcuyan için değil, birçok başka akrabası için de girişimde bulunmuştur. Örneğin 12 Ekim'de Halep Vilayeti'ne çekilen bir telgrafta, “Mebus Nalbantyan Efendi'nin ora-

3 Hatırat, [02].

4 BOA.DH.EUM., 2.Şube, 57/12. Buradaki bilgileri esas olarak bu belgeden aldık. Bunun dışında arşivde Nalbantyan'ın başta kardeşi olmak üzere akrabaları ile ilgili yaptığı girişimlerle ilgili 10'un üzerinde belge vardır. Bazı örnekler için bkz. BOA.EUM.2.Şube, 37/01; BOA.DH.ŞFR., 56/366; 57/297; 61/94; 61/282.

da bulunan biraderi Kigork [Kevork] Nalbantyan'ın Kozan'a iadesiyle iş'arı [durumun bildirilmesi]" istenir.⁵ Nalbantyan ayrıca, 19 Kasım 1915 tarihinde verdiği bir dilekçede 21 akrabasının ismini sayar ve bunların geri dönmelerine müsaade edilmesini ve el konulmuş mallarının kendilerine iade edilmesini rica eder.⁶

Bu konuya ilişkin Dahiliye Nezareti'nin çeşitli daireleri ile Halep Valiliği arasında oldukça fazla yazışma olur. 5 Aralık 1915 tarihinde İçişleri Bakanlığı Halep'e bir yazı yazar ve bu akrabaların sürülüp sürülmediklerini ve sürülmüşlerse nelerle gönderilmiş olduğunun bulunmasını ister. 4 Ocak 1916 tarihli bir telgrafta Soğomon Kuyumcuyan ve ismi sayılan bazı diğer akrabaların Halep civarında olup olmadıkları sorulur. Yazışmalardan, Soğomon Kuyumcuyan'ın, Halep dışında bulunduğu yerin tespit edildiği ve Halep'te kalması hakkında "nezaretçe ayrıca bir emir verilmemiş olduğu" iddiası da yer alır.⁷

Açıktır ki, Naim Efendi'nin aktardığı ve doğru olduklarını Osmanlı belgeleri ile de kanıtladığımız bu bilgileri ancak ve ancak Sevkiyat Müdürlüğünde görevli bir memur verebilirdi. Ayrıca yine eklemek isteriz ki Andonyan, Soğomon Kuyumcuyan hikâyesini kendisi açısından önemli görmemiş olacak ki, kitabına dahil etmeyecek ve yayımlamayacaktır.

3) Ermeni Milletvekilleri ve Akrabaları

Milletvekili Nalbantyan'ın akrabaları için yaptığı girişim bir istisna değildir ve benzeri örneklerden sadece biridir. Elimizde olmayan ama Andonyan tarafından yayımlanan Ha-

5 BOA.DH.ŞFR., 56/366 Dahiliye Nazırı Talat'tan Halep Vilayeti'ne 12 Ekim 1915 tarihli şifre tel.

6 BOA.DH.EUM., 2.Şube, 57/12.

7 A.g.e.

tıratma, Naim Efendi, Ermeni milletvekillerinin akrabalarını sürgünden muaf tutmak veya sürgüne gönderildikleri Halep'te kalmalarını sağlamak amacıyla sürekli girişimde bulunduklarını ama çok da başarılı olamadıklarını söyler. Naim Efendi'ye göre, bunun ana sorumlusu Halep Valisi Mustafa Abdülhalik idi. Naim Efendi, Vali'nin Ermeni milletvekillerinin girişimleri konusundaki tutumu hakkında şu bilgileri verir: *"Bu adam bir Ermeni düşmanıydı ve Türklük adına Ermenileri yok etmek gayreti içindeydi... Osmanlı Meclisi'nin Ermeni Mebuslarından bazıları, muhtemelen bin bir ricalarla, İçişleri Bakanlığı'ndan ailelerinin Halep'te kalmaları için izin almışlardı. O aileler için İçişleri Bakanlığı kendisine talimat verdiği halde, o talimatları gizleyerek, mebus ailelerini de çöle gönderiyordu. Nitekim, tanıdığım 15-20 aile, Halep'te kalmaları için talimat geldiği halde çöle gönderildiler."*⁸

Osmanlı Arşivi'nde, Naim Efendi'nin söylediklerinin doğru olduğunu gösteren onlarca belge vardır. Bu belgelerden anladığımız, Naim Efendi'nin söylediği gibi, Halep'e milletvekilleri ve akrabalarının sürülmemesi yolunda genel veya bazı milletvekilleri için özel emirler gitmiştir. Yine belgelerden anladığımız sorun bir tek Halep'e özgü değildir ve Halep, genel bir problemin parçası gibi durmaktadır. Örneğin 15 Ağustos 1915 tarihinde Halep dahil sürgünlerin yapıldığı tüm illere bir telgraf emri gönderilir ve *"Ermeni mebus ve ailelerinin ihraç edilmemeleri"* istenir.⁹ Ama yine belgelerden anladığımız, bu açık emre rağmen milletvekili akrabaları bulundukları yerlerde bırakılmamış, sürülmüşlerdir.

İzmir milletvekili Onnik Efendi'nin akrabalarının başına gelenler bu açıdan iyi bir örnek teşkil eder. Önce, mil-

8 Aram Andonyan, *Medz Vocin*, s. 31.

9 BOA.DH.ŞFR., 55/19, Dahiliye Nazırı Talat'dan, Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Konya, Ma'mûretü'l-aziz, Van Vilayetleriyle, Urfa, İzmit, Canik, Karesi, Karahisar-ı Sahib, Kayseri, Maraş, Niğde, Eskişehir Mutasarrıflıklarına 15 Ağustos 1915 tarihli şifre tel.

letvekilinin akrabalarının bulunduğu şehirlere telgraf çekilir ve ilgili kişilerin sürülmemesi ve İstanbul'a gelmelerine izin verilmesi istenir.¹⁰ Açık emre rağmen, akrabalarından sürülenler olduğu durumlarda, onların yollarda örneğin Adana (Tarsus),¹¹ Afyon,¹² Konya,¹³ Aydın¹⁴ gibi yerlerde izleri bulunur ve ya geri gönderilmeleri veya bulundukları yerde bırakılmaları istenir.¹⁵ Buna rağmen akrabalar arasından Halep'e kadar gönderilenler olur ve Halep'e çekilen bir telgraf ile orada bulunanların geri dönmelerine müsaade edilmesi istenir.¹⁶ Ama Naim Efendi'nin aktardığı gibi, Halep'e verilen bu açık emre rağmen Onnik Efendi'nin akrabaları Deyr-i Zor'a sürülürler. Örneğin Artakis Arusyan hakkında Halep'e 5 Ekim 1915 ve 14 Kasım 1915'te iki ayrı telgraf çekilmiştir.¹⁷ Vali Mustafa Abdülhalik'in bu son telgrafa verdiği cevap çok ilginçtir. "İzmir Mebusu İhsan Onnik akrabasından Artaki Arusyan ilgili telgraf emri gelmeden önce Zor istikametine sevk" olunmuştur.¹⁸

-
- 10 BOA.DH.ŞFR., 54-A/339 Dahiliye Nezareti'nden İzmit Mutasarrıflığı'na 9 Ağustos 1915 tarihli şifre tel.
 - 11 BOA.DH.ŞFR., 56/291, Dahiliye Nezareti'nden Adana Vilayeti'ne 5 Ekim 1915 tarihli şifre tel.
 - 12 BOA.DH.ŞFR., 56/345, Dahiliye Nezareti'nden Karahisar-ı Sahib Mutasarrıflığı'na 10 Ekim 1915 tarihli şifre tel. (Yine Afyon'a benzeri bir başka telgraf BOA.DH.ŞFR., 58/151)
 - 13 BOA.DH.ŞFR., 57/29; 57/121 ve 58/4, Dahiliye Nezareti'nden Konya Vilayeti'ne 16 ve 25 Ekim, 14 Kasım 1915 tarihli şifre telgraflar.
 - 14 BOA.DH.ŞFR., 58/149, Dahiliye Nezareti'nden Aydın Vilayeti'ne 28 Ekim 1915 tarihli şifre tel.
 - 15 BOA.DH.ŞFR., 58/224, Dahiliye Nazırı Talat'tan Konya Vilayeti'ne 9 Aralık 1915 tarihli şifre telgraf. (Aynı hususta benzeri bir başka telgraf; BOA.DH.ŞFR., 57/136)
 - 16 BOA.DH.ŞFR., 56/301, Dahiliye Nezareti'nden Halep Vilayeti'ne 5 Ekim 1915 tarihli şifre tel.
 - 17 BOA.DH.ŞFR., 58/6, Dahiliye Nezareti'nden Halep Vilayeti'ne 14 Kasım 1915 tarihli şifre tel.
 - 18 BOA.DH.ŞFR., 499/49, Vali Mustafa Abdülhalik'ten Dahiliye Nezareti'ne 30 Kasım 1915 tarihli şifre tel.

Maraş Milletvekili Hırlakyan'ın¹⁹ akrabaları konusunda yapılan yazışmalar verilebilecek bir başka örnektir. Bu belgeler de, Naim Efendi'nin Vali Mustafa Abdülhalik'e ilişkin aktardıklarının doğru olduğunu gösterir. Konuyla ilgili bulabildiğimiz ilk telgraf, doğrudan Talat Paşa tarafından Halep'e 15 Ağustos 1915'te yollanmıştır. Telgrafta, "*Mebus Hırlakyan Efendi ile ailesinin ihrac olunmaması*" istenir.²⁰ Talat Paşa 24 Ekim 1915 tarihinde bir başka tel daha yollar ve emri Hırlakyan Efendi'nin kardeşleri için tekrar eder ve "*Maraş Mebusu Hırlakyan Efendi'nin biraderleri(nin)... Halep'te bırakılmaları(nı)*" ister.²¹ Bu açık emre rağmen kardeşlerin Halep'te bulunmayıp sürüldükleri anlaşıyor. Talat, Hırlakyan'ın kardeşlerinin izini Birecik'te bulur ve 7 Mayıs 1916 tarihinde Urfa Mutasarrıflığı'na çektiği bir telle, Hırlakyan Efendi'nin kardeşi, "*Avadis Hırlakyan ile mahdûmları [çocuk] ve kerimeleri [kızları] ve damatlarının ve diğer akrabasının Halep'e iadeleri(ni)*" ister.²²

Hırlakyan Efendi'nin kardeşi ve ailesi Halep'e ulaşır ama Talat Paşa'nın açık emrine rağmen, Vali Mustafa Abdülhalik tarafından yeniden sürülürler. 18 Mayıs 1916 tarihinde Halep Vilayeti'ne bir tel çeken Talat, Vali'ye, "*Maraş mebusu Hırlakyan Efendi'nin biraderi olup Birecik'te bulunan Avedis ile diğer akrabasının... Halep'e iadeleri Urfa Mutasarrıflığı'na yazılmıştı*", diye hatırlattıktan sonra, bu akrabaların, "*tekrar Halep'e gelerek buradan sevk edildikleri*" haberini aldığını söyler. Ve tekrar, akrabaların "*orada bulunuyorlar ise*

19 Milletvekilinin ismi, birçok belge ve kaynakta Hırlakyan olarak da geçmektedir. Biz Hırlakyan ifadesini tercih ettik.

20 BOA.DH.ŞFR., 55/3 Dahiliye Nazırı Talat'tan Halep Vilayeti'ne 15 Ağustos 1915 tarihli şifre tel. Maraş mebusunun ismi belgelerde çok değişik tarzlarda yazılmıştır. Biz doğru olan yazım tarzını, tüm belgeler için kullandık.

21 BOA.DH.ŞFR., 57/103, Dahiliye Nazırı Talat'tan Halep Vilayeti'ne 24 Ekim 1915 tarihli şifre tel.

22 BOA.DH.ŞFR., 63/229, Dahiliye Nazırı Talat'tan Urfa Mutasarrıflığı'na 7 Mayıs 1916 tarihli şifre tel.

Maraş'a iadeleri ve sevk olunmuşlar ise geriye celpleri" emri-
ni verir.²³

Benzeri telgraflar daha sonra Hırlakyan'ın diğer bazı akrabaları için de tekrar edilecektir. Örneğin, 14 Mart 1916 tarihinde Halep Vilayeti'ne bir telgraf çeken Talat Paşa, "*Maraş mebusu Hırlakyan Efendi'nin... Antep'ten Halep'e gönderilen*" akrabalarının Maraş'a iade edilmesini ister.²⁴ Ama akrabalar Deyr-i Zor'a sürülmüştür. Durumu öğrenen Talat aynı gün Deyr-i Zor'a bir tel çeker ve bu kişilerin derhal Halep'e iade edilmesini emreder.²⁵ 15 gün sonra (30 Mart 1916'da), tekrar Halep'e bir tel çeker ve oraya gelmiş olduklarını tahmin ettiği akrabaların Maraş'a gönderilmelerini ister.²⁶ Fakat Mustafa Abdülhalik bu emri de dinlemeyecek ve akrabaları yeniden Meskene'ye sürecektir. 29 Mayıs 1916'da Vali'ye bir telgraf çeken Talat, akrabaların Meskene'de olduğunu duyduğunu ve derhal Maraş'a geri gönderilmelerini söyler.²⁷ 14 Haziran 1916 tarihli bir başka telgraftan ise, Vali'nin Talat Paşa'nın emrini dinlemediği ve açık emre rağmen akrabaları Deyr-i Zor'a sürdüğünü anlıyoruz. Talat, telgrafında "*Maraş Mebusu Hırlakyan Efendi'nin Meskene'ye nakledilmiş ve Maraş'a iadeleri lüzumu mükerreren tebliğ edilmiş [defalarca tekrar edilmiş] olan akrabasının Meskene'den Deyr-i Zor'a sevk edilmiş oldukları iddia olunuyor*" dedikten sonra, kendi vermiş olduğu emre rağmen bu insanların niçin yeniden Deyr-i Zor'a sürüldüklerinin nedenini sorar ve hemen Maraş'a ia-

23 BOA.DH.ŞFR., 64/61, Dahiliye Nazırı Talat'tan Halep Valiliğine 18 Mayıs 1916 tarihli şifre tel.

24 BOA.DH.ŞFR., 62/4, Dahiliye Nazırı Talat'tan Halep Vilayeti'ne 14 Mart 1916 tarihli şifre tel.

25 BOA.DH.ŞFR., 62/9, Dahiliye Nazırı Talat'tan Zor Mutasarrıflığı'na 14 Mart 1916 tarihli şifre tel.

26 BOA.DH.ŞFR., 62/177, Dahiliye Nazırı Talat'tan Halep Vilayeti'ne 30 Mart 1916 tarihli şifre tel.

27 BOA.DH.ŞFR., 64/145, Dahiliye Nazırı Talat'tan Halep Vilayeti'ne 29 Mayıs 1916 tarihli şifre tel.

de edilmelerini ister; “...bunların hilaf-ı emr [emirlere karşı] Deyr-i Zor’a sevk edilmeleri esbabının inbası ve şayet gönderilmişler ise Maraş’a iadeleri.”²⁸ Hırlakyan Efendi’nin akrabaları hakkındaki soruşturmalar tüm bir 1917 yılı boyunca da devam edecektir.²⁹

Elimizdeki Osmanlı belgelerinden benzeri telgrafların diğer Ermeni milletvekili akrabaları için de gönderildiğini anlıyoruz. Halep Milletvekili Artin Boşgezenyan Efendi’nin akrabaları ile ilgili yazışmaları son bir örnek olarak verebiliriz. Konuya ilişkin bulabildiğimiz ilk telgraf 25 Eylül 1915 tarihli. Doğrudan Talat Paşa tarafından çekilen telgrafta, “Halep Mebusu Artin Gezenyan Efendi’nin kayınpederi Bedros Aşçıyan ve biraderi Mesrob Gezenyan ve teyze zâdesi Karacıyan Serkis Ağaların... Halep’te bulundukları anlaşıldığından merhumların Halep’te ibkaları [bırakılmaları]” istenir.³⁰ Talat, 4 Ekim 1915’te listeye bazı diğer akrabaların isimlerini de ekler ve “Halep mebusu Artin Gezenyan Efendi’nin dayısı ile biraderlerinin Halep’te ibkaları [bırakılmaları]”³¹ emrini tekrar eder. Fakat bu emirlere rağmen akrabaların bir kısmı sürgüne gönderilir. 15 Kasım 1915 tarihinde Suriye Vilayeti’ne bir telgraf çeken Talat, Artin Efendi’nin kayınpederi ve damadının başka akrabalarla birlikte sürüldüklerini ve bu kişilerin “Hama sancağının Selimiye kazasında” bulunduklarını söyler. Talat, bu kişilerin “aileleri ile birlikte Halep’e iadeleri” ve “neticenin inbası [bildirilmesini]” ister.³² Aynı emri, 4 Ocak

28 BOA.DH.ŞFR., 65/4, Dahiliye Nazırı Talat’tan Halep Vilayeti’ne 14 Haziran 1916 tarihli şifre tel.

29 Sadece bazı örnekler için bkz. BOA.DH.ŞFR., 74/253; 75/218; 77/140; 78/1, 78/2; 82/138

30 BOA.DH.ŞFR., 56/162, Dahiliye Nazırı Talat’tan Halep Vilayeti’ne 25 Eylül 1915 tarihli şifre tel.

31 BOA.DH.ŞFR., 56/282, Dahiliye Nezareti’nden Halep Vilayeti’ne 4 Ekim 1915 tarihli şifre tel.

32 BOA.DH.ŞFR., 58/17, Dahiliye Nazırı Talat’tan Suriye Vilayeti’ne 15 Kasım 1915 tarihli şifre tel.

1916 tarihinde Halep'e çektiği bir telle tekrar eder; "*Artin Boşgezenyan Efendi'nin biraderi olub Ayıntab'da mukim bulunan Terzi Dikran ile validesinin sevklerinden sarf-ı nazar edilerek Ayıntab'da ibka olunmaları [oturtulmaları]*." ³³

Talat, bu emrine ilişkin bir cevap almamış olmalı ki, aynı emri 16 Ocak 1916'da tekrar eder; "*Halep Mebusu Artin Efendi'nin biraderi Terzi Dikran Boşgezen'in Ayıntab'da bırakılması ve şayet sevk olunmuş ise Ayıntab'a iade olunması ve inbası.*" ³⁴ 23 Ocak 1916'da bu emirlere cevap veren Halep Valisi Mustafa Abdülhalik, "*Halep Mebusu Artin Efendi'nin biraderi Terzi Dikran Boşgezenyan sevk edilmeyerek Antep'te bırakılmıştır*" der. ³⁵ Fakat bu tarihten sonraki belgelerden anlıyoruz ki, Naim Efendi'nin söylediği gibi, Mustafa Abdülhalik gelen emirleri dinlememiş ve Artin Efendi'nin akrabalarını sürmeye devam etmiştir. Örneğin, 18 Aralık 1916 tarihinde bir tel yollayan Talat, "*Mebus Artin Efendi'nin biraderi Ayıntablı Terzi Dikran Boşgezenyan ile amcası Ayıntablı Ohannes Boşgezenyan ve mahdumu Agobcan'ın maa-aile Ayıntab'da bırakılmaları*" emrini tekrar eder. ³⁶ 19 Şubat 1917'de bir başka emir daha yollar ve "*Mebus Artin Efendi'nin Aynatab'da bulunan biraderi Terzi Dikran ile Amcası Ohannes ve mahdumu Agobcan ve aileleri hakkında 18 Aralık 1916 tarihli telgrafname mücibince muamele ifa olunması [yapılması]*" emrini yeniden tekrarlar. ³⁷ Ama belgelerden anladığımız, Vali bu emri de dinlememiştir.

33 BOA.DH.ŞFR., 59/203, Dahiliye Nazırı Talat'tan Halep Vilayeti'ne 4 Ocak 1916 tarihli şifre tel.

34 BOA.DH.ŞFR., 60/38, Dahiliye Nazırı Talat'tan Halep Vilayeti'ne 16 Ocak 1916 tarihli şifre tel.

35 BOA.DH.ŞFR., 506/66, Vali Mustafa Abdülhalik'ten Dahiliye Nezareti'ne 23 Ocak 1916 tarihli şifre tel.

36 BOA.DH.ŞFR., 71/27, Dahiliye Nazırı Talat'tan Halep Valiliğine 18 Aralık 1916 tarihli şifre tel.

37 BOA.DH. ŞFR., 73/74, Dahiliye Nazırı Talat'tan Halep Valiliğine 19 Şubat 1917 tarihli şifre tel.

Bunun üzerine 10 Mart 1917’de bir telgraf daha gönderen Talat Paşa, daha önce gönderdiği emirleri, tarihlerini vererek, tek tek hatırlatır; ve bu mükerrer emirlerine rağmen akrabaların Meskene’ye sürülmüş olduğunu duyduğunu söyler; “Mebus Artin Efendi’nin biraderi Ayıntab’ın Terzi Dikran Boşgezenyan ile amcası Ohannes Boşgezenyan ve mahdumu Agobcan’ın maa-aile Ayıntab’da bırakılmaları lüzumu 18 Aralık 1916 telgrafname ile tebliğ ve 19 Şubat 1917 tarihli telgrafname ile de te’kid olunduğu [üstelendiği] halde yine sevk olundukları ve el-yevm Meskene’de bulundukları haber veriliyor.”³⁸ Talat kızgındır ve bu insanların “mükerreren vukû’ bulan iş’ârlara karşı sevk edilmesi sebebinin” ne olduğunu sorar.³⁹

Tüm bunların bize gösterdiği gerçek şudur: Naim Efendi’nin Hatıratı’nda dile getirdiği bilgiler gerçektir. Eklemeye gerek yok ki, bu bilgiler ancak ve ancak Sevk Müdürlüğünde görevli bir kişi tarafından verilebilirdi.

4) Halep’ten Yetimlerin Sivas ve İstanbul’a Sürülmeleri Meselesi

Naim Efendi Hatıratı’nda, Halep’te toplanmış olan Ermeni yetimlere ilişkin bir vakadan söz eder.⁴⁰ Buna göre, Halep’te

38 BOA.DH. ŞFR., 74/92, Dahiliye Nazırı Talat’tan Halep Valiliğine 10 Mart 1917 tarihli şifre tel.

39 A.g.e.

40 Mayıs ayında ilk sürgünlerin Halep’e ulaşması ile başlayan tüm bir dönem boyunca, Suriye’de binlerce Ermeni çocuk yetim kalmış ve bunlara ne yapılabileceği ciddi bir sorun teşkil etmiştir. Başlangıçta Cemal Paşa’nın müsaadesi ile Dördüncü Ordu’nun kontrol bölgesinde, başta Halep olmak üzere birçok yerde yetimhaneler kurulmuştu. Çoğunluğu yerel Ermeni kuruluşları ve yabancı yardım örgütleri denetiminde açılan bu yetimhaneler zamanla kapatılacak ve içlerindeki çocuklar ölüme yollanacaklardır. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nazan Maksudyan, *Orphans and Destitute Children in the Late Ottoman Empire* (Syracuse: Syracuse University Press, 2014); Khatchig Mouradian, “Genocide and Humanitarian Resistance in Ottoman Syria, 1915-1917” (PhD diss., Clark University, 2016); Vahram L. Shemmassian, “The Reclamation of Captive Armenian Genocide Survivors in Syria and Lebanon at the

bir “*Alman madaması*”, kendi girişimleri ile bir grup Ermeni çocuğu toplattırması ve “*hükümeti bu yetimlere bakmağa*” zorlamaktadır. Vali ve Sevkiyat Müdürü bu durumdan hiç hoşnut değildirler ve yetimhanenin kapatılmasını istemektedirler. Sonuçta Talat Paşa duruma müdahale eder ve gelen bir emirle çocukların Sivas’a gönderileceği söylenir. Ama para bulunamadığı için bu sevkiyat yapılamayacak, çocuklar ile-riki bir tarihte İstanbul’a yollanacaklardır.

Önce olayı Naim Efendi’nin kendi sözleri ile aktaralım: “O zamanlar insaniyet-perver bir *Alman madaması* –zannede-rim ismi *Hoh* olacak– bir, iki yüz etfâl-i masumeyi [*masum ço-cuğu*] toplamış, toplattırması, hükümeti bu yetimlere bakmağa sevk ediyordu. Bu merhamet valiyi kızdırıyor, Muhâcirin Dai-resini igzâb ediyordu [*öfkelen-diriyordu*]. Fakat açıktan bir şey söyleyemiyorlardı. Bu merhametli madam, bu çocuklara bir ana şefkatini ibraz ediyor [*gösteriyor*], onları yaşatmak isti-yordu. Hükümet buna da bir hile buldu. ‘Bu yetimler Sivas’ta toplanacak, orada büyük bir eytamhane [*yetimhane*] açılıyor, orada bakılacaklar’ dedi. Maksadı yollarda bu biçareleri öldürmek idi. Hatta bunların sevk ve idaresine ben memur edil-miştim. Çocuklar trenle memur-ı mahsus veda’atıyla Ereğli’ye gelecekler, oradan arabalarla Sivas’a gönderileceklerdi. Ben Ereğli’de oturacaktım. O sırada Muhacirin Dairesinin tahsisatı tükenmişti. Yeni tahsisat bekleniyordu, teehhür etti [*gecikti*], iş bozuldu. Yedi, sekiz ay sonra bu çocuklar nasıl olduysa İstan-bul’a gönderildiler.”⁴¹

Naim Efendi, Alman kadının adını doğru hatırlamakta-dır. Sözkonusu kişi, Halep Alman topluluğunun önde gelen isimlerinden Bayan Koch’tur. 1915 Aralık ayında Cemal Pa-

End of World War I” , *Journal of the Society for Armenian Studies*, 15 (2006): 113-140; Shemmassian, “Humanitarian Intervention by the Armenian Prelacy of Aleppo during the First Months of the Genocide”, *Journal of the Society for Armenian Studies* 22 (2013): 127-153.

41 Haturat, [32] - [33].

şa'yı Halep'te Ermeni çocuklara bakacak bir yetimhane açmak için ikna etmiştir. Yetimhanenin başına İsviçreli Beatrice Rohner getirilmiştir.⁴²

Naim Efendi konuya ilişkin olarak Talat Paşa'ya ait iki ayrı telgraf yayımlar. Birinci telgraf 28 Ocak 1917 tarihli; "Bazı yerlerde açılan eytâmhanelere eşhas-ı malume etfâlinin de kabul edildiği anlaşılmaktadır. Bunların yaşamalarından, hayatlarından devletçe mazarrattan başka bir şey mutasavver olmadıği halde maksad-ı hakikîyi ya idrak edememek aczi veya hut istihfâf etmek emeliyle bu gibilerin iâşe ve idame-i hayatlarına çalışmak, onlara acımak hükümetin katiyen arzusunun hilâfına meşgul olmak demektir. Bu gibi etfâlin eytâmhanelere kabulü, onlar için ayrıca eytâmhane tesisi ile uğraşılmaması tebliğ olunur."⁴³

İkinci telgraf, 5 Şubat 1917 tarihli; "Muhtac-ı himaye ve iâşe binlerce muhacirîn ve şühedâ-yı İslâmiye eytâm ve erâmilî mevcut iken âtiyyen yine mazarrattan başka bir şey tevîd etmeyecek [doğurmayacak] olan bir takım eşhâs-ı malume metrukât-ı tufeyliyesinin iâşeleri için masârif-i zâide ihtiyarı muvâfık değildir. Bu gibilerin sevkiyat kâfilelerine terfîkân [kâfilelerin yanına katarak] ihraç ve şimdiye kadar iâşe edilmekte olanların da tebigat-ı ahire mucibince [daha önceki tebligata göre] Sivas'a i'zâmları."⁴⁴

Elimizde Naim Efendi'nin aktardığı bilgileri doğrulayacak çok sayıda Osmanlı belgesi mevcuttur. Örneğin Halep Valisi, 10 Şubat 1916 tarihinde İstanbul'a yazdığı bir telgrapta, Cemal Paşa'nın emri ile Ermeni çocukların Almanların denetiminde yetimhanelere alınmasından şikâyet etmektedir. "[Burada]... beş yüz otuz kadar velisiz çocuk vardır. Pro-

42 Hilmar Kaiser, *At the Crossroads of Der Zor: Death, Survival, and Humanitarian Resistance in Aleppo, 1915-1917* (Princeton and London: Gomidas Institute, 2002), s. 52-54.

43 Hatırat, [13] - [14].

44 A.g.e. [31], belgenin orijinali de vardır, Aram Andonyan, *Medz Vociri*, s. 191.

testan Ermeni çocukları evvelce Protestanların terbiyesine verilmiş, diğerleri ise Cemal Paşa'nın tensipleriyle bilahare Alman kadınlarına tevdi olunmuştur. Burada bu suretle Ermeni eytamhanesi şeklinde iki müessesenin bulunmasını hiçbir suretle muvâfık görmediğimden bu çocukların Dersaadet'e veyahut Anadolu'nun diğer mahallerine nakli münasip olduğu Şam'da iken Cemal Paşa'ya söyledim.”⁴⁵

Vali Ermeni çocukların, eğer başka yere gönderilemiyorsa, zorlukları olacağını bilmesine rağmen, İstanbul'a alınması taraftarıdır ve bu konudaki ilk teklifini 7 Aralık 1915'te yapmıştır.⁴⁶ Bu girişimine cevap alamaması üzerine, 6 Şubat 1916'da ikinci bir tel çeker ve “Burada bulunan Ermeni eytâminin İstanbul'a nakli hakkındaki maruzâtıma hiçbir şey buyrulmadı” der ve çocukların “İstanbul'a veya Anadolu şehirlerinden birine” nakli talebini tekrar eder.⁴⁷ Talat Paşa çocukların İstanbul'a gönderilmesini doğru bulmamaktadır. Sivas, “terbiye ve temsil [asimilasyon]” için uygun yer olarak seçilmiştir. Halep Valisinden, Sivas ile ilişkiye geçmesini ve çocukları bir an önce Sivas'a göndermesini ister.⁴⁸ Durum aynı gün Sivas'a da bildirilir; “Halep'te mevcut Ermeni eytamının orada ibkası [kalması] ve buraya celbi [İstanbul'a gönderilmesi] muvafık değildir. Bunların terbiye ve temsillerine [asimile edilmelerine] en müsait zemin Sivas'tır. Halep'le bi'l-muhabere bunların oraya celbiyle darü'l-eytamlara tevzi [yetimhanelere dağıtılması].”⁴⁹

45 BOA.DH.ŞFR., 503/91, Vali Mustafa Abdülhalik'ten Dahiliye Nezareti'ne 10 Şubat 1916 tarihli şifre tel.

46 BOA.DH.ŞFR., 500/75, Vali Mustafa Abdülhalik'ten Dahiliye Nezareti'ne 7 Aralık 1915 tarihli şifre tel.

47 BOA.DH.ŞFR., 508/30, Vali Mustafa Abdülhalik'ten Dahiliye Nezareti'ne 6 Şubat 1916 tarihli şifre tel.

48 BOA.DH.ŞFR., 61/18, Dahiliye Nazırı Talat'tan, Halep Vilayeti'ne 15 Şubat 1916 tarihli şifre tel.

49 BOA.DH.ŞFR., 61/20, Dahiliye Nazırı Talat'tan, Sivas Vilayeti'ne 15 Şubat 1916 tarihli şifre tel. Ermeni yetimlerin İstanbul'a yollanmalarının sakınca-

Fakat Ermeni çocukları Sivas'a nakletmek için gerekli para, Naim Efendi'nin de aktardığı gibi, bir türlü gelmemektedir. 2 Nisan 1916'da Vali Mustafa Abdülhalik ne olduğunu sorar; “*bu eytâmın Sivas'a nakli makam-ı sâmîlerince [yüce makamınızca] bi'l-muhâbere takarrür etmiş ise de henüz muhâcirîn tahsisâtından para gelmediğinden naklolunamamıştır Efendim.*”⁵⁰ Vali, Mayıs ayında da yetimhanenin kapatılması ısrarını sürdürür ve “*Halep'te Almanların idaresi tahtında bir müessesenin teşkili(ni) hiçbir suretle muvâfık*” bulmadığını tekrar eder.⁵¹ Vali'ye göre, Beatrice Rohner, “*hükümetin tensip etmiş olacağı yere gitmeye ve eytamhanesini tesise*” hazırdır.⁵²

Tahsisat ilerleyen aylarda da bir türlü gelmeyecek ve 13 Ağustos 1916'da Talat Paşa, istenen paranın miktarını soracaktır.⁵³ Bu arada Sivas vilayeti, gönderilecek çocukların masrafları için para talep etmektedir.⁵⁴ Halep Valisi'nin 1 Aralık 1916 tarihli telgrafından Ermeni çocukların hâlâ yolalanmamış olduklarını anlıyoruz. Vali hâlâ sevkini nereye yapılması gerektiği konusunda emir beklemektedir ve bu arada çocuk miktarı da artmıştır; “*Halep eytâmhanesinde bulunan bin beş yüzü mütecâviz eytâmın Sivas'a nakli tensîb buyrulmuş idi ise de vaziyet-i askeriye hasebiyle gönderilememiş idi. Bunların burada ve Ermenilerin taht-ı idâresinde kalması*

lı bulunması bir tek Halep'e özgü bir durum değildir. Başka vilayetlerden de benzeri yönde talepler olmuş, Talat bu illerdeki çocukların da İstanbul'a yolalanmasını sakıncalı bulmuş ve çevre vilayetlere dağıtılmalarını istemiştir. Kayseri Vilayeti'nin benzeri isteğinin Talat tarafından reddedilmesine ilişkin olarak bkz. BOA.DH.SFR., 520/12 (17 Mayıs 1916) ve 64/82 (20 Mayıs 1916).

50 BOA.DH.EUM, 2.Şube., 19/43-1, Vali Mustafa Abdülhalik'ten Dahiliye Nezareti'ne 2 Nisan 1916 tarihli şifre tel.

51 BOA.DH.ŞFR., 520/31, Vali Mustafa Abdülhalik'ten Dahiliye Nezareti'ne 18 Mayıs 1916 tarihli şifre tel.

52 A.g.e.

53 BOA.DH.ŞFR., 66/229, Dahiliye Nazırı Talat'tan, Halep Vilayeti'ne 13 Ağustos 1916 tarihli şifre tel.

54 BOA.DH.ŞFR., 509/104, Vali Muammer'den Dahiliye Nezareti'ne 17 Şubat 1916 tarihli şifre tel.

mahzûrdan sâlim görülemediğinden nereye sevkleri iktizâ ettiğinin irâde buyrulması."⁵⁵

Vali, 26 Aralık 1916'da benzeri bir girişimde daha bulunur ve değişik yetimhanelerde 2.500 civarında Ermeni yetiminin toplanmış olduğunu ve bu sayının her gün artmakta olduğunu bildirerek, "*nereye sevkleri icap ediyorsa*", bunun için bir emrin bir an önce yollanmasını ister.⁵⁶ Bu aylarda Talat Paşa, çocuklara yer aramaktadır. 11 Aralık 1916'da Milli Eğitim Bakanlığına, "mahrem" koduyla gönderdiği yazıda Halep'teki yetim Ermeni çocukların orada bırakılmalarının sakıncalı olduğundan bu çocukları yerleştirebilecek bir yer bulunup bulunamayacağını sorar.⁵⁷ 25 Aralık'ta gelen cevapta, Ermeni çocukların Bardizak [Bahçecik], Adapazarı ve İzmit gibi yerlere dağıtılabileceği, geriye kalanların ise İstanbul'a getirilebileceği söylenir.⁵⁸ Talat, 4 Ocak 1917'de, Halep yetimlerinin İstanbul'a getirilmesinin uygun olmayacağını bildirir; bunun yerine çevre illerden çocuklar İstanbul'a getirilmelidir ve "*açılacak yerlere onların [Ermeni çocukların] nakledilmesi daha muvâfık*" olacaktır, der.⁵⁹ Sonuçta çocuklar, sözkonusu illere dağıtılırlar.

Halep valisinin sürekli ısrarı sonucu Rohner yönetimindeki yetimhane Mart 1917 başında kapatılacaktır. Bu nedenle, Naim Efendi tarafından yayımlanan Talat Paşa telgraflarının 1917 yılı başına ait olması ve yetimhanenin kapatılacağı döneme denk düşmesi bir tesadüf sayılmamalıdır. Alman belgelerine göre çocuklar Konya, İzmit, Balıkesir ve Adapazarı

55 BOA.DH.ŞFR., 538/114, Vali Mustafa Abdülhalik'ten Dahiliye Nezareti'ne 1 Aralık 1916 tarihli şifre tel.

56 BOA.DH.ŞFR., 541/45, Vali Mustafa Abdülhalik'ten Dahiliye Nezareti'ne 26 Aralık 1916 tarihli şifre tel.

57 BOA. MF.MKT. 1221/81, Dahiliye Nazırı Talat'tan Milli Eğitim Bakanlığına 11 Aralık 1916 tarihli yazı.

58 BOA. MF.MKT. 1221/81, Milli Eğitim Bakanlığından Dahiliye Nezareti'ne.

59 BOA. MF.MKT. 1221/81, Dahiliye Nazırı Talat'tan Milli Eğitim Bakanlığına 4 Ocak 1917 tarihli yazı.

istikametine dağıtılırlar.⁶⁰ Naim Efendi'nin söylediği gibi yetimlerden doğrudan İstanbul'a gönderilenler de olur. 17 Haziran 1917 tarihinde, Halep Lojistik Destek Komutanlığına bir yazı yazan Cemal Paşa, 1.000'e yakın yetimin İstanbul'a gönderileceğini bildirir.⁶¹

Naim Efendi'nin aktardıklarını, Beatrice Rohner'in anılarında da teyit etmek mümkündür. Rohner, anılarında Cemal Paşa ile Aralık 1915'te görüştüklerini ve Ermeni çocuklara bakmak için yurt açma izninin ondan alındığını yazar. Cemal Paşa'nın tek koşulu Rohner'in çalışmasını sadece Halep ile sınırlı tutması ve Halep dışına seyahat etmemesidir. Rohner, Naim Efendi'nin Halep Valisi Mustafa Abdülhalik'in yetimhaneye yönelik düşmanca tutumu konusunda söylediklerini de doğrular; "Vali bize yönelik hiç sempati beslemiyordu ama zorunlu ihtiyaçlarımızı karşılamak için izin vermek zorundaydı."⁶²

Yetimhanesi Mart 1917 başında kapatılacak olan Rohner, 8 Ekim 1917'de yurtdışına çıkış izni için Alman elçiliği üzerinden İçişleri Bakanlığı'na başvuruda bulunur. Bakanlığın, Rohner'in yurtdışına çıkması konusunda bazı endişeleri vardır. Dahiliye Nazırı Talat, aynı gün (8 Ekim) Rohner'in bulunmuş olduğu Halep ve Maraş'a yazarak konu hakkında görüş sorar.

Halep Valisi Bedri'nin 17 Ekim 1917'de Talat'a verdiği cevap çok ilginçtir ve Naim Efendi'nin aktardıklarının yeni den teyit edilmesi olarak okunabilir; "*Beatrice Roza namıyla da yad edilen Rohner burada bulunduğu müddetçe Ermenilerle çok temas etmiş ve haddizatında kendisi Ermeni muhibbe-*

60 DE/PA-AA/R14096, Halep Konsolosu Rössler'den Şansölye Bethmann Holweg'e 16 Mart 1917 tarihli rapor; [http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs/1917-03-16-DE-001](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs/1917-03-16-DE-001), giriş tarihi, 4 Nisan 2016.

61 Genel Kurmay Başkanlığı, Arşiv Belgeleriyle, Cilt VIII, s. 133.

62 Hans Lukas Kieser, *Aquestion for Belonging, Anatolia Beyond Empire and Nation (19th-21st Centuries)*, (İstanbul: ISIS Press, 2007), s. 224.

si [dostu] olmak üzere tanınmıştır. Ermeni muhtacînine tevzi olunmak üzere Halep Amerika Konsolosu vasıtasıyla Avrupa ve Amerika namına gelen paraların tevziyle bir zaman meşgul olan mümâileyhümâ, âhiren bu paraların kesilmesi üzerine Maraş'a gitmiş ve Ermeni vekâyiine dair de birçok malumat edinmiştir. Bu itibarla Avrupa'ya azîmetinin mahzurdan gayr-ı salim görüldüğü.”⁶³

Sonuçta devreye Enver Paşa girmek zorunda kalır ve Almanya ve İsviçre'den gelebilecek olumsuz tepkiler nedeniyle Alman Elçiliğinin izin girişimine olumlu cevap verilmesini ister. Rohner, 3 Aralık 1917 tarihinde Enver Paşa'nın özel bir izniyle Almanya'ya gidecektir. “Maraş'ta müessese-i muavene reisesi İsviçre tabiiyetinden Hemşire Béatrice Rohner'in hemşire olarak ifasına muvaffak olduğu hidemât-ı hasenesine binaen Alman ve İsviçre mahâfilinde husûle gelecek mahzûziyet nazar-ı dikkate alınarak siyaseten mümâileyhümânın Dersaadet'ten Almanya'ya seyahatinin teshîli ve Dersaadet Alman Sefaretinin iltimasına binaen muvâfık görülmüştür.”⁶⁴

5) Meskene ve Rakka Civarında Ermeni Çocukların Öldürülmesi

Naim Efendi, Talat Paşa'ya ait 25 Aralık 1915 tarihli bir telgraf aktarır. Telgrafta Talat, ebeveynlerine uygulanan zulümleri hatırlayamayacak yaşta olan çocukların bakım için toplanmasını, diğerlerinin ise kâfilelerle birlikte yollanmasını istemektedir.⁶⁵ Naim Efendi, bu telgrafa açıklayıcı mahiyet-

63 İlgili yazışmalar için bkz. BOA.DH.EUM., 5.Şb, 50/15.

64 A.g.e.

65 Belgenin görüntüsü vardır ve görüntüdeki tarih (2 Kânuni Evvel 1331'dir (25 Aralık 1915). Hatıratıta ise Naim Efendi, tarihi 12 Kânuni Sani 1332 (25 Ocak 1917) olarak vermiştir. Belgenin Osmanlıca orijinali şöyledir: “Ebeveynlerinin felaketini tahattur edemeyecek [hatırlayamayacak] halde bulunan eşhâs-ı malume eytâmının toplattırılarak işeleri mütebakilerinin kâfilelere terfikan sevkleri.”

te bazı bilgileri ekler; “Zannederim bu bâbda uzun boylu iza-hata lüzum yok, telgrafın şekli pek sarîh manalar ifade ediyor. Ebeveyninin felaketini iki, üç nihayet dört yaşındaki çocuklar tahattur edemez. Demek dört yaşından itibaren bütün sıbyan da ölüme mahkûm edilmişti. Nitekim öyle oldu. Meskene’de açılan eytamhaneye doldurulan eytam ne oldu? Hepsî öldü, öldürüldü.”⁶⁶

Naim Efendi, Meskene’deki Ermeni yetimlerin öldürülmesinden Halep Sevkiyat Müdür Muavini Hakkı Bey’i mesul tutar. Hakkı Bey’in cinayetleri bir tek Meskene ile sınırlı değildir ve Meskene’den Rakka’ya ve oradan Deyr-i Zor’a tüm hat üzerindeki çocukları da kapsamaktadır. Naim Efendi bu konuda da şu bilgileri aktarır: “Rakka civarındaki Hamam mevkii bir mahşer-i emvât [ölüler] ve sefalet idi. Etfâl ve nisvân [çocuklar ve kadınlar] en ziyade orada telef ve zâyî’ olmuştur. Bu bâbdaki malumat evrak-ı resmiye dosyası Müdür-i umumî Muavini Abdülehad Nuri Bey’in nezdindedir. Hakkı Bey bu feciayı katmerleştirdi. O sağ kalmış, sürünen birkaç yüz yetimi birden öldürtmüştü. Resul namında komiserlikten matrut dünyadaki ahlâksızlığın envainı öğrenmiş namussuz bir Rumliliyi bu işlere memur etti. Öldürmek bir sevda, bir itiyâd-ı mukaddes [kutsal bir alışkanlık] halini almıştı.”⁶⁷

Andonyan, Naim Efendi’nin bu ifadelerine kitabında yer vermez. Bunun yerine, bizim elimizdeki Hatırat’ta yer almayan bir başka telgrafı yayımlar ve konuyu kendi cümleleri ile özetler. Telgraf şudur: “İçişleri Bakanlığı’ndan Halep Valiliğine şifre telgraf: Harbiye Nezareti emriyle, ordugâhlar tarafından toplanarak beslenen belli şahısların (Ermenilerin) çocukları, Göçmenler Müdürlüğü tarafından beslenecekleri bahanesiyle grup halinde alınarak, şüpheyi mahal verilmeden yok edilmesi ve sonucun bildirilmesi. 7 Mart 916 İçişleri Ba-

66 Hatırat, [26].

67 Hatırat, [11].

kanı Talat.” Andonyan şu ek bilgiyi koyar: “Az sonra Hakkı Bey Meskene-Deyr-i Zor yolu üzerindeki son sürgün kalıntıları katlettikten sonra, Bütün yetimleri toplayarak Deyr-i Zor’a sürdü. Orada kıtaller durmuştu, Çünkü katledilecek kimse kalmamıştı. Toplanan yetimler 300 kişiden fazlaydı ancak onlardan yaklaşık 100 kişi Deyr-i Zor’a gidemedi.”⁶⁸

Burada iki önemli husus vardır, birincisi Meskene’de bir yetimhane açılmış olması, ikincisi Hakkı Bey’in Meskene’ye atanarak yetimhaneyi kapatması ve çocukları, diğer insanlarla birlikte ölüme göndermesidir. Resul isimli Rumelili bir memurun sürgün ve öldürmeler konusunda görevli olarak atanması eklenecek bir diğer bilgidir. Naim Efendi’nin verdiği bu bilgilerin tümünün doğru olduğunu hem Osmanlı belgelerinden hem de sağ kurtulan Ermenilerin anılarından teyit etmek mümkündür.

Elimizdeki Osmanlı belgelerinden, Talat Paşa’nın Meskene’de yetimhane açılmasından haberdar olmadığını anlıyoruz. 4 Ağustos 1916’da Halep Vilayeti’ne çektiği bir telde, yetimhanenin kimin emriyle açılmış olduğunu, masraflarının hangi makam tarafından karşılandığını sorar.⁶⁹ Talat bu telgrafı, Halep Valisinin Temmuz ortasında, Meskene’de sevklerin durma noktasına gelmesi ve Ermeni çocuklar için yetimhane açılmış olmasını şikâyet etmesinden sonra göndermektedir. Hakkı Bey’in Meskene’ye gitmesi bu tarihten sonradır ve kendisinden istenen, sevkıyatı yeniden başlatması ve yetimhaneyi kapatarak, yetimlerin diğer Ermenilerle birlikte Deyr-i Zor’a sürmesidir. Yukarıda Hakkı Bey’in sevkıyat konusundaki görevi konusunda yeteri kadar belge ak-

68 Aram Andonyan, *Medz Vociri*, s. 197.

69 BOA.DH.ŞFR., 66/136, Dahiliye Nazırı Talat’tan Halep Vilayeti’ne 4 Ağustos 1916 tarihli şifre tel. Telgrafın orijinali şöyledir: “Meskene’deki mıntika kumandanı tarafından tesis edilen eytamhane nerenin iş’arına ibtinâen vücuda getirilmiştir. Bu cihetin ve dar-ı mezkûrun vûs’at ve derece-i ehemmiyet-i hazırasıyla masarifâtının ne taraftan tesviye edilmekte olduğunun muvazzahan iş’arı.”

tarmış bulunuyoruz.⁷⁰ Hakkı Bey'in Meskene'deki görevlerinden birisinin yetimhane ile uğraşmak olduğu ve yetimhaneyi de boşaltmış olduğu konusunda da elimizde yeteri kadar bilgi vardır.

Bu konuda bize en önemli bilgiyi, Meskene'ye Lojistik Destek Hat Komutanı olarak atanan (Menzil Kumandanı) Yarbay Galip verir. Yarbay, Meskene'de Yetimhane'yi açan kişidir. Rüşvet ve yolsuzluk konusunda yapılan soruşturma çerçevesinde yukarıda aktardığımız ifadesinde, Yetimhane kurma emrinin kendisine Mayıs 1916 tarihinde komutanlık tarafından yazılı olarak verildiğini söyler. Yarbay yetimhaneyi, bu emre bağlı olarak Haziran başında kurmuş ve 18 Ağustos 1916 tarihinde mülki idareye devretmiştir. Devri yapan Sevkiyat Müdür Muavini Hakkı Bey'dir.⁷¹ 1 Mart 1917 tarihinde, Halep Vilayeti'ne bir tel çeken Dahiliye Nezareti, "*Hakkı Bey'le gönderilen eytam kâfilesi(nin) nereye müretteb [tayin edilen yer]*"⁷² olduğunu sormaktadır.

Sağ kalan Ermenilerin anılarında Hakkı Bey'in yaptıkları konusunda bol bilgi vardır; "*Hakkı Bey Meskene güzergâhının güneyindeki çocukları son bir kere topladığı ve bütün kamplardan alınmış çocukları sıraları geldikçe Zor'a gönderdiği sırada, sekiz yüzden fazla küçük çocuk, çoğu hasta ve sakat olarak, hayatın bu şartlarında tükeniyor, yok oluyorlardı... Sekiz yüz yetim, on yedi arabanın içinde... gönderildi. Deyr-i Zor'daki yetimlerle beraber aynı anda canlı olarak yakıldılar (onları sevk eden Hakkı Beydir).*"⁷³

70 Naim Efendi isimli bir Memur Var mıdır, ile başlayan bölüme bakınız.

71 Genel Kurmay Başkanlığı, Arşiv Belgeleriyle, Cilt VII, s. 73-75. Soruşturmalar sırasında verilen ifadelerde, yetimhanenin kuruluşu konusunda, "Haziran başı" ve "3 Temmuz" (1916) tarihleri verilmiştir.

72 BOA.DH. ŞFR., 74/15, Dahiliye Nezareti'nden Halep Vilayeti'ne 1 Mart 1917 tarihli şifre tel.

73 Raymond Kévorkian, *Soykırımın İkinci Safhası*, s. 251. Bu bilgiler, o dönemde kamplarda yaşayan Ermenilerin, haberleşmek için kullandıkları "gizli gazeteler"den alınmıştır. Hayatta kalan insanlar, yaşadıklarını bulabildikleri

Hakkı Bey'in yetimlerin öldürülmesi görevini "*Resul namında... namussuz bir Rumeliliye*" verdiği bilgisini de döneme ilişkin hatıralardan teyit etmek mümkündür. Örneğin Krikor Ankut, Hakkı Bey'in Resul'ü kendisine yardımcı olarak atadığını söyler ve ekler: "*Halep ve Deyr-i Zor arasında... hâlâ yaşayabilen son Ermeni sürgünlerini yok etmek için, Hakkı Bey, yardımcısı Rumelili Resul'ün eşliğinde, Halep'ten başlayarak Fırat [nehri] güzergâhı üzerinde bulunan bütün sürgünleri dışarı attı ve onları Zor'a doğru ve hatta daha da güneye gönderdi... Hamam kampında sağ olarak... takriben üç yüz erkeği ve genç özel bir kâfileyle güneye sevk etti. Rakka'da, onlar hakkında, Sebka'nın güneyinde katledildiklerini bildiren kesin bilgiler ulaştı. Diğer taraftan, Şamiye yöresinde, üç yüz çocuğun mağaranın bir oyduğunun içine atılmış, üzerlerine gaz dökülmüş ve canlı olarak yakılmış olduklarını kesin bir şekilde öğrendik...*"⁷⁴

Özetle, Hakkı Bey, Andonyan'ın sözleriyle, "*Naim Bey ve Hüseyin Efendi'nin [Meskene Kampı Müdürü] yapamadıklarını [yaparak], tüm Fırat boyunda bulunan göçmenleri Deyr-i Zor mezbahasına indirecektir.*"⁷⁵ 14 Şubat 1917 tarihinde Deyr-i Zor Mutasarrıflığı, "*Ermenilerden firar edenlerin Sevkiyât Müdür Muâvini Hakkı Bey'in nezaretiyle Zor'a sevk olunmakta bulunduğunu*" rapor edecektir.⁷⁶

Hakkı Bey görevini başarıyla tamamlamış olmalı ki, 22 Şubat 1917'de Halep Vilayeti'ne bir tel çeken Talat, "*Sevkiyât Müdür Muavini Hakkı Bey'e mevdû' vezâifin devamıyla vücuduna ihtiyaç bulunup bulunmadığını*" soracaktır.⁷⁷ 25 Şubat'ta

kâğıt parçalarıyla anında kayda alıyorlar ve gizlice diğer bölgelere gönderiyorlardı. Bu haberleşmede en büyük görev, dikkat çekmedikleri için küçük çocuklara düşüyordu.

74 Raymond Kévorkian, *Soykırımın İkinci Safhası*, s. 280, 311.

75 Aram Andonyan, *Medz Vocırı*, s. 109.

76 BOA.DH.ŞFR., 73/8, Dahiliye Nazırı Talat'tan Halep Vilayeti'ne 14 Şubat 1917 tarihli şifre tel.

77 BOA.DH.ŞFR., 73/58, Dahiliye Nazırı Talat'tan Halep Vilayeti'ne 22 Şubat 1917 tarihli şifre tel.

bu telgrafa cevap veren Vali Mustafa Abdülhalik, “*Hakkı Bey’in vazifesinin devamına hacet olmadığı(nı)*” söyleyerek “*kendisinin bir eytam [yetim] kâfilesıyla İstanbul’a*” hareket etmiş olduğunu bildirir.⁷⁸ Belki son bir bilgi olarak eklemek gerekir ki, bölgede rüşvete karşı soruşturma açmak ve sürgün ve imhaları organize etmek için yollanan Hakkı Bey de sürgünlerden bol miktarda rüşvet almış ve “*çok yüklü bahşişler*” sızdırmıştır.⁷⁹

6) Demiryollarında Çalışan Ermenilerin Sürülmeleri

Naim Efendi, Bağdat demiryolu hatlarında çalışan Ermenilerin sevklerine ilişkin Talat Paşa tarafından gönderilmiş üç telgraf yayımlar ve ek bazı bilgiler verir. Birinci telgraf, 801 nolu ve 8 Ocak 1916 tarihli. “*Bilumum müessesât, şimendifer işletme ve inşaat umurunda müstahdem Ermenilerin de menâtık-ı iskâniyelerine sevkleri takarrür etmiş ve bu bâbda Harbiye Nezâret-i celilesinden ordu kumandanlıklarına tebligat icra olunmuştur. Neticesinin inbası [bildirilmesi].*” Naim Efendi, şu ek bilgileri verir: “*Gerek inşaatta, gerek işletme kumpanyasında mevcut memurinin ekserisi Ermeni idi. Hükümet güya bunların ihanet etmelerinden korkarak bu emri verdi. Bunun üzerine Hat Komiserliğinden bunların isimleri istenildi.*”⁸⁰

Yukarıdaki telgrafı 29 Ocak 1916 tarihli 840 ve ona ek olarak yollanan 845 numaralı telgraflar takip eder. 840 numaralı telgraf şöyledir: “*İntilli, Ayıran mevkilerinden itibaren Halep’e kadar hat boylarında ekserisi kimsesiz kadın ve çocuk-*

78 BOA.DH.ŞFR., 545/91, Vali Mustafa Abdülhalik’ten Dahiliye Nezareti’ne 25 Şubat 1917 tarihli şifre tel.

79 Raymond Kévorkian, *Soykırımın İkinci Safhası*, s. 280, 311.

80 Hatırat, [23].

tan ibaret kırk, elli bin Ermeni olduğu anlaşılmıştır. Güzer-gâh-ı askerinin böyle en mühim mevâkiinde bir mecmâ'-i sefa-let teşkili müsebbipleri için en ağır cezayı müstelzim olacağından [cezayı gerektireceğinden] Adana vilâyetiyle bi'l-muhâbere hemen Halep'e uğratılmaksızın karadan menâtık-ı iskâniyelerine [iskân bölgelerine] sevkleriyle neticesinin bir haftaya kadar inbası [bildirilmesi] ehemmiyetle muntazırdır [beklenmektedir].”⁸¹

Bu telgrafa ek olarak yollanan 845 sayılı telgrafta da şu söylenir: “İntilli ve Ayıran mevkilerinde bırakılmış olan Ermenilerin inşaatta müstahdem olanlarının netice-i inşaata kadar tehir-i sevkleriyle ailelerinin birlikte kalmaları caiz görülemediğinden onların Halep civarındaki kura-yı münasibeye muvakkaten iskânları ve mütebaki kimsesiz kadın ve çocukların iş'âr-ı sabık veçhile sürat-i sevkleri.”⁸²

Naim Efendi'ye göre, 845 numaralı ek telgrafın çekilmesi-ne, Demiryolu Şirketi mühendislerinin şikâyeti yol açmıştı. Çünkü “Ermeni işçilerin uzaklaştırılmaları, inşaatın durması demektir.”⁸³ Bu son emir üzerine, şimendifer hatlarında çalışan Ermenilerin “aileleri kâfile kâfile Halep'e getirildi.” Bu insanlar, “Köylerde iskân olunacaklardı. İsimleri yazıldı, defterleri yapıldı, zavallılar ümitlendirildi. Fakat beyhude ümit... çünkü istidayı verenler iki gün sonra kendilerini Meskene'nin agûş-ı vahşetinde [vahşetin kucağında] görüyorlar. Bu biçare kimsesiz kadın ve kızlar yollarda ahalinin, jandarmanın ihtirasât-ı şehvaniyesine kurban oluyorlar.”⁸⁴

Naim Efendi'nin aktardıklarından anlaşılan, demiryolları istasyon ve inşaatlarında çalışan tüm Ermenilerin sürülmesi planlanmış ve fakat Demiryolu şirketinin, seferlerin durma

81 A.g.e., [27].

82 A.g.e., [28].

83 Aram Andonyan, *Medz Vocin*, s. 60.

84 Hatırat, [29].

noktasına geleceği uyarısı üzerine, bazı işçilerin kalmasına ve ailelerinin de Halep civarına yerleşmesine müsaade edilmişti. Fakat bu da uzun sürmemiş, önce Askeri Hat Komiserlikleri demiryollarında ve inşaatlarda çalışan Ermeniler için defterler hazırlamış ve Halep civarına yerleştirilen aileler, demiryollarındaki işçilerle birlikte, Deyr-i Zor'a sürülmüşlerdir.

Elimizdeki Osmanlı belgelerine dayanarak, Naim Efendi'nin verdiği tüm bu bilgilerin doğru olduğunu gösterebiliriz. Belirtilmesi gereken ilk husus, Talat Paşa'nın 801 numaralı telgrafında verdiği iki bilginin Osmanlı belgelerinde de yer aldığıdır. Birinci bilgi, İntilli-Ayran mevkiinden Halep'e kadar tren hat boylarında bulunan kimsesiz Ermeni kadın ve çocukların sayısına ilişkin verilen, 40-50 bin rakamıdır. Bu rakamlar, Adana Valisi Hakkı ve Osmaniye Mutasarrıfı Fethi'nin 6 ve 9 Kasım 1915 tarihlerinde yolladıkları telgraflarda yer alır.⁸⁵ İkinci bilgi ise, aşağıda da göstereceğimiz gibi, demiryolu hatlarında çalışan Ermenilerin sürülmesi, Harbiye Nezareti'nin isteği üzerine gerçekleştiğidir.

Demiryollarında çalışan Ermenilerin sürülmesi meselesi oldukça inişli ve çıkışlı bir süreç izler. Başlangıçta, yerel yöneticilerden inşaat ve istasyonlarda çalışan Ermeni sayısının çok fazla olduğu, bunun güvenlik açısından bir tehdit oluşturduğu ve sayının mutlaka azaltılması gerektiği yolunda gelen çeşitli telgraflara rağmen,⁸⁶ hatlarda çalışan Ermenilerin sürülmemesi kararı vardır.⁸⁷ Daha sonra ise, kimlerin hangi esaslara göre sürülmesi gerekeceği konusunda karar

85 BOA.DH.EUM., 2.Şb., 73/61 ve BOA.DH.ŞFR., 666/122, Vali Hakkı'dan Dahiliye Nezareti'ne 6 Kasım 1915 tarihli şifre tel. BOA.DH.EUM., 2.Şb., 73/60-01, Osmaniye Mutasarrıfı Fethi'den Dahiliye Nezareti'ne 9 Kasım 1915 tarihli şifre tel.

86 Ağustos ve Eylül 1915 tarihlerinde yollanan telgraflara ilişkin üç örnek, BOA.DH.ŞFR., 482/30; 488/80 ve 489/99.

87 Hatlarda çalışan Ermenilerin sürülmemesi ve yerlerinde bırakılmalarına ilişkin bölgelere yollanan telgraflara bazı örnekler; BOA.DH.ŞFR., 55/48, 287, 318; 54-A/307.

vermek için bir komisyon kurulur.⁸⁸ 25 Eylül 1915'te Halep'ten bir tel çeken Muhacirin Müdürü Şükrü Bey, “Şimendifer işletme ve inşaat aksamında müstahdem bulunan memur-in-i fenniyeden ve ameleden Ermeni olanların... derhal bir listesi aranılarak” kalması ve sevk edilmesi gerekenlerin, “as-kerî ve mülkî hat komiserlerine, istasyon kumandanları” tarafından ayırt edilerek, “istasyon müdür ve inşaat mühendisleri tarafından birer bahane ile alıkonulan ame- le gürhunun”, derhal sürülmesini ister.⁸⁹

Harbiye Nezareti, komisyon nihai bir karara varıncaya kadar hatlarda çalışan işçilerin ve akrabalarının sevklerinin ertelenmesi fikrindedir.⁹⁰ Komisyon kararını Ekim ortasında verir. Karar, tüm Ermeni işçileri sürmek ve bunların yerine Müslüman işçileri almaktır. Ama bazı işler son derece önemli teknik bilgi gerektirdiği için, işten el çektilme ve sevkıyat kademe kademe yapılmalıdır. Bunun için Demiryolu şirketinden defterler hazırlaması istenir. Defterlerin hazırlanmasında Vali ve Mutasarrıflar şirket temsilcileri ile birlikte çalışacaklardır.⁹¹

Cemal Paşa, Ermeni işçilerin sürgünlerinin ertelenmesini güvenlik açısından tehlikeli bulmaktadır ve fazla beklenmesini ister.⁹² Konu hakkında, Enver Paşa da Cemal ile aynı görüştedir. Dahiliye Nezareti'ne yazdığı bir yazıda, Ermeni işçilerin yerlerinin Müslüman ame- le taburlarıyla doldurula-

88 BOA.DH.ŞFR., 56/77, Dahiliye Nezareti'nden Konya, Ankara, Hüdavendigâr, Adana Vilayetleriyle İzmit, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Eskişehir, Niğde Mutasarrıflıklarına 19 Eylül 1915 tarihli şifre tel.

89 BOA.DH.ŞFR., 490/95, Halep Muhacirin Müdürü Şükrü Bey'den Dahiliye Nezareti'ne 25 Eylül 1915 tarihli şifre tel.

90 BOA.DH.ŞFR., 56/232, Dahiliye Nezareti'nden Halep Vilayeti'ne 29 Eylül 1915 tarihli şifre tel.

91 Komisyon kararı hakkındaki bilgiler için bkz. Krikor Gergeryan Arşivi, 07, “02-Andonyan Analysis Dossier IX” , PDF sayfa 117-128.

92 BOA.DH.ŞFR., 492/129 ve 493/62, Cemal Paşa'dan Dahiliye Nezareti'ne 9 ve 13 Ekim 1915 tarihli şifre telgraflar.

çağını bildirir.⁹³ 27 Ekim 1915 tarihinde, “*Karargâh-ı Umumî Şimendifer Şubesi*” Bağdat Demiryolları Askeri Komiserliğinden, “*Bağdat şimendiferi işletme şirketinde müstahdem bulunan Ermeni memurin ve amelenin miktarını*” gösterir bir listenin hazırlanmasını ister. İlgili liste 8 Aralık’ta hazırlanır.⁹⁴ Konu hakkında en önemli kararlardan biri 11 Kasım 1915’te Halep’te alınır. Cemal Paşa, Vali Mustafa Abdülhalik, Muhacirin Müdürü Şükrü Bey ve İstanbul’dan gelmiş olan Emniyet Genel Müdürü İsmail Canpolat’ın katılımıyla yapılan bir toplantıda, hem Halep’in yabancı Ermenilerden boşaltılması hem de tren yollarında çalışanlar hakkında ordunun emirleri doğrultusunda hareket edilmesi kararı alınır.⁹⁵

Aralık başı itibarıyla Cemal Paşa, Ermeni işçileri yoğun olarak bulundukları İntilli civarından sürmeye başlar.⁹⁶ Fakat Alman şirketi tren seferlerinin durma noktasına varacağını söyleyerek Cemal Paşa’yı sürgünleri durdurma konusunda ikna eder.⁹⁷ Alman yetkililerin baskısı gerçekten yoğundur. Bu baskılar sonucu bazı Ermeniler yeniden işe geri alınırlar. 23 Ocak 1916’da Halep Valisi Mustafa Abdülhalik bu durumun Ermenilerin sevk edilmesini doğrudan etkilediğini söyleyerek şikâyet eder ve Harbiye Nezareti’nin, Alman şirketine açık ve sarih bir dille sürgünlerin yapılacağını bildirmesini ister.⁹⁸

93 BOA.DH.ŞFR., 58/25, Dahiliye Nezareti’nden Muhacirin Müdürü Şükrü Bey’e 16 Kasım 1915 tarihli şifre tel.

94 BOA. DH.EUM.2.ŞB 73/64, Bağdat Demiryolları Askeri Komiserliğinden Dersaadet Polis Müdüriyet-i Umumiyesine 8 Aralık 1915 tarihli yazı.

95 BOA.DH.ŞFR., 479/19, Muhacirin Müdürü Şükrü Bey’den Dahiliye Nezareti’ne 11 Kasım 1915 tarihli şifre tel.

96 BOA.DH.ŞFR., 58/223, Dahiliye Nezareti’nden Adana Vilayeti’ne 9 Aralık 1915 tarihli şifre tel.

97 BOA.DH.ŞFR., 501/42, Vali Mustafa Abdülhalik’ten Dahiliye Nezareti’ne 14 Aralık 1915 tarihli şifre tel.

98 BOA.DH.ŞFR., 506/64, Vali Mustafa Abdülhalik’ten Dahiliye Nezareti’ne 23 Ocak 1916 tarihli şifre tel.

Sorun bir tek Alman yetkililerinin baskı yapmaları ile sınırlı değildir.⁹⁹ Rüşvet yoluyla da birçok Ermeni, işçi olmadıkları halde işçiymiş gibi gösterilerek inşaat ve/veya istasyonlarda kalmaktadırlar.¹⁰⁰ Dahiliye Nezareti, 16 Ocak 1916'da bölgelere bu tür kaçak kalanların listesinin hazırlanması için emir verir.¹⁰¹ Ayrıca demiryolu şirketinin isteği doğrultusunda yeniden işe alınmalarına izin verilenlerin isim listelerinin çıkartılması istenir.¹⁰² Listeleri hazırlaması gereken kurum Naim Efendi'nin bahsettiği Askeri Hat Komutanlıklarıdır. Örneğin Halep Komutanlığının hazırladığı listeye göre, Halep'te demiryolu inşaatındaki amele sayısı 3.134'tür ve bunların ancak 430'u bilahare hizmete alınmasına izin verilmiş kişilerden oluşmaktadır. Dahiliye Nezareti, bu listeye göre "fazlalık" telakki edilenlerin sürülmesini ister.¹⁰³ 17 Nisan 1916'da Dahiliye Nezareti hâlâ hat komiserliklerinin sözü edilen listeleri tamamlayıp tamamlamadıklarını sormaktadır.¹⁰⁴ İki gün sonra bu telgrafa cevap veren Halep Valisi Mustafa Abdülhalik sadece İntilli bölgesindeki "*müstahdem ve Ermeni sanatkârlarına*" ait iki defterin hazırlanabildiğini ve ama "*umum memur ve amele ve sairenin defterlerinin*" hazır olmadığını bildirir.¹⁰⁵

99 Demiryolu şirketinin Ermenilerin sevk edilmelerini engellemek için yaptığı girişimler için bkz. H. Kaiser, "The Baghdad Railway", s. 67-112.

100 Konunun ayrıntılı hikâyesi şu kitapta anlatılır; Grigoris Balakian, *Armenian Golgotha* (New York: Alfred A. Knopf, 2009).

101 BOA.DH.ŞFR., 60/45, Dahiliye Nezareti'nden, Halep, Adana, Konya, Ankara Vilâyetleriyle, Eskişehir, İzmit Mutasarrıflıklarına 16 Ocak 1916 tarihli şifre tel.

102 BOA.DH.ŞFR., 60/157, Dahiliye Nezareti'nden Adana ve Halep Vilâyetlerine 29 Ocak 1916 tarihli şifre tel.

103 BOA.DH.ŞFR., 61/1, Dahiliye Nezareti'nden Adana ve Halep Vilâyetleri'ne 13 Şubat 1916 tarihli şifre tel.

104 BOA.DH.ŞFR., 63/23, Dahiliye Nezareti'nden, Ankara, Konya, Hüdavendigâr, Adana, Halep vilâyetleriyle İzmit, Eskişehir, Karahisâr-ı Sahib, Kütahya, Niğde Mutasarrıflıklarına 17 Nisan 1916 tarihli şifre tel.

105 BOA.DH.ŞFR., 516/81, Vali Mustafa Abdülhalik'ten Dahiliye Nezareti'ne 19 Nisan 1916 tarihli şifre tel.

İstasyon ve inşaatlarda biriken Ermeni sayısı çok fazladır. 15 Şubat 1916 tarihinde, Cemal Paşa'ya bir telgraf gönderen Talat, *“Ayıran, İntilli ve Islahiye mevâkiinde demiryolu inşaatında istihdâm olunmak üzere”* Cemal Paşa tarafından *“ancak üç yüz sanatkârın celbi için kumpanyaya müsâade verildiği halde”* bu bölgedeki *“Ermeni amele miktarının yedi bin rad-desinde bulunduğunu”* bildirir ve Paşa'dan bu kadar insanın kalmasına izin verip vermediği sorulur.¹⁰⁶ Adana Valisi Hakkı, 22 Şubat 1916 tarihli telgrafında bu sayıyı 10.000 olarak verecektir.¹⁰⁷ Cemal Paşa durumdan son derece rahatsızdır ve Talat Paşa'ya cevaben, *“müsâade hâricinde demiryolu inşaatına Ermeni alındığını haber almış ve derhâl tahkîkât icrâsını emretmiş idim”* der ve fazladan işe alınanların tümünün *“mahall-i müretteblerine [kararlaştırılan yerlerine]”* sürüleceklerini bildirir.¹⁰⁸ Talat, Cemal Paşa'nın cevabını hemen Adana ve Halep ile paylaşır; *“Ayıran, Antelli ve Islahiye mevki'lerinde Demiryolu inşaatında istihdam olunmak üzere müsâade edilmiş olan mikdardan fazla geldikleri anlaşılan Ermeni amelelerinin kâmilten mahall-i müretteblerine gidecekleri Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa hazretlerinden cevaben bildirilmiştir.”*¹⁰⁹

Gerek Almanya'nın baskısı gerekse rüşvet vb. nedenlerle demiryollarında çalışan Ermenilerin sürülmesinde yaşanan zorluklar, Van Valisi Cevdet'in Mart 1916 tarihinde Adana'ya Vali olarak atanmasına kadar devam edecektir.¹¹⁰ Cev-

106 BOA.DH.ŞFR., 61/17, Dahiliye Nezareti'nden Cemal Paşa'ya 15 Şubat 1916 tarihli şifre tel.

107 BOA.DH.ŞFR., 506/48, Adana.

108 BOA.DH.ŞFR., 510/69, Cemal Paşa'dan Dahiliye Nezareti'ne 22 Şubat 1916 tarihli şifre tel.

109 BOA.DH.ŞFR., 61/128, Dahiliye Nezareti'nden Adana ve Halep Vilayetleri'ne şifre 27 Şubat 1916 tarihli şifre tel.

110 Atanma tarihine ilişkin bkz. BOA.MV., 241/287, 9 Mart 1916 tarihli layiha ve BOA.DH.I.MMS. 201/25, 11 Şubat 1916 tarihli İrade-i Seniyye. Aslında Cevdet atanmadan çok önce Halep bölgesine geçmiştir. Andonyan, Cev-

det, görevine başlar başlamaz, Demiryollarındaki Ermeni işçileri sürmeye başlar. 18 Haziran 1916'da İstanbul'a bir rapor yazan Cevdet, Alman şirketinin “yaygaralarına ehemmiyet verilmeyerek” Amanos civarındaki Ermeni işçileri ve aileleri sürmeye başladığını haber verir. Cevdet “Toros kısmı inşaatında yaşayıp himaye gören Ermenileri de sevk ettikten sonra” Adana ve çevresinde bulunan Ermenilerin tümünü “bir daha avdet edemeyecek [geri dönemeyecek] surette def-i teb'id [kovacağını]” söyler.¹¹¹

Gene de Ermeni işçilerin tümü sürülmemiş, sürülemediği, çünkü aralarında kalifiye işçiler vardı ve onların sürülmesi, tüm hattın durması anlamına gelecektir. Bu durum göz önünde tutularak, örneğin Halep'te “şimendiferde memur sıfatıyla müstahdem olanların aileleri Halep'te bırakılıyor” ve “amelelikle müstahdem olanların ailelerine efrad-ı askeriye muamelesi yapılıyordu.”¹¹² Bu nedenle, demiryollarında istihdam edilen Ermenilerin durumu tüm bir 1917 yılı boyunca da mesele olmaya devam edecektir. Fakat Naim Efendi'nin söylediği gibi, “Bütün şimendifer memurları Ermeni olduğu ve Ermeniler hakkında bu kadar mezâlim icra edildiği halde dört beş sene devam eden seferberlik esnasında bu adamlar kemal-i sadakatle çalışmaktan başka bir şey yapmamışlar, hattın hiçbir tarafında bir hadise işitilmemiştir.”¹¹³

det'in 1916 Şubat'ında bölgede olduğunu söyler. [Aram Andonyan, *Medz Voci*, 52] Elimizdeki Osmanlı belgeleri bu bilgiyi doğrular. Örneğin bkz. BOA.DH.ŞFR., 61/197, Dahiliye Nazırı Talat'tan Halep'te Bulunan Van Valisi Cevdet'e 6 Mart 1916 tarihli şifre tel.

111 BOA.DH.ŞFR., 523/54, Vali Cevdet'ten Dahiliye Nezareti'ne 18 Haziran 1916 tarihli şifre tel.

112 BOA.DH.ŞFR., 515/88, Vali Mustafa Abdülhalik'ten Dahiliye Nezareti'ne 31 Mart 1916 tarihli şifre tel.

113 Hatırat, [23]-[24].

7) Hat Komiseri Hayri Bey

Naim Efendi, Hatırat'ının bir yerinde Halep Hat Komiserliğinde görevli Hayri Bey adlı bir hükümet görevlisinden bahseder. Konu Demiryolu hatlarında çalışan işçilerin sürülmesi ile ilgilidir. *“Gerek inşaatta, gerek işletme kumpanyasında mevcut memurunin ekserisi Ermeni idi. Hükümet güya bunların ihanet etmelerinden korkarak... [sürme] emri verdi. Bunun üzerine hat komiserliğinden bunların isimleri istenildi. Bu bâbda gerek Hat Komiseri Hayri Bey'in, gerek Cemal Paşa'nın büyük insaniyetleri olmuştur.”*¹¹⁴

Acaba Hayri Bey kimdir ve Naim Efendi'nin sözünü ettiği insaniyet nedir, bu konuda fazla bir bilgiye sahip değiliz ama Osmanlı Arşivi'nde Hayri Bey ile ilgili son derece önemli bazı belgeler vardır. Belgelerden Hayri Bey'in ailesi ile birlikte çok sayıda Ermeni kadın ve kızı İstanbul'a kaçırarak, hayatlarını kurtardıklarını anlıyoruz. Hayri Bey hakkında, Ermenilere yardım ettiği için soruşturma açılmıştır. Soruşturma açılmasının nedeni, Hayri Bey'in erkek kardeşi Emiri'nin hanımının, kocasının kendisini boşamasına kızarak, kaçırma olayını polise ihbar etmesidir.¹¹⁵

Yazışmalardan anladığımız, Hayri Bey önce 1916 yılının Mart ayında ailesinin (annesi, kendi eşi; kardeşi Emiri'nin hanımı ve başka akrabaların) yardımıyla iki Ermeni kızını İstanbul'a kaçırtmış ve bundan kırk gün sonra da kendisi üç Ermeni kızını daha yanına alarak İstanbul'a götürmüştür. Ermeni kızlar ya İstanbul'daki akrabalarının yanına gitmiş ya da Hayri Bey tarafından çeşitli evlere dağıtılmışlardır. Hayri Bey, Halep Hat Komiserliğinde, trenlerden de sorumlu subay olduğu için Talat Paşa soruşturmalara doğrudan müdahale etmiş ve konu Talat ve Enver Paşa arasında yazışma-

114 Hatırat, [23].

115 Buradaki bilgiler şu belgeden alınmıştır: BOA.DH.2.Şube, 29/43.

lara vesile olmuştur. Talat, gerek İstanbul Polis Müdürlüğüne gerek Halep Vilayeti'ne yazdığı yazılarda, Hayri Bey'in ve ailesinin kaçmalarına yardım ettiği kızlardan bazılarının komite üyeleri olduğunu iddia etmiştir.

Belgeler arasında Hayri Bey'in ifadesi olmasa da, yapılan alıntıda kimseyi kaçırmadığını, kızları Halep Valisinden aldığı izinle İstanbul'a getirdiğini söylediğini anlıyoruz. Halep Valisi ise, Talat Paşa'nın telgrafına yazdığı cevabi yazıda, kendisinin herhangi bir izin vermediğini söyler. Vali'ye göre, Hayri Bey İstanbul'a gideceği sırada yanındaki kadınlara İslâm kıyafeti giydirmiş, "*kadınların evrakları tedkik edilmek istenilmesi üzerine bunların kendi zevce ve hemşire ve akrabası olduğu(nu)*" iddia etmiştir. Müslümanların serbestçe dolaşması mümkün olduğu için de bu kişiler herhangi bir kontrol olmadan trene binmişlerdir.¹¹⁶

Talat Paşa'nın, Enver'e yazdığı resmi yazıdan, onun konuya niçin çok önem verdiğini anlamak mümkündür. Talat'a göre, Hayri Bey trenlerin güvenliğinden sorumlu kişidir. Hükümetin izin verdiği kişiler dışında kimsenin seyahat etmesine müsaade etmemesi gerekirken, Ermeni kızlara çarşaf giydirerek ve vesikasız olarak İstanbul'a kaçmalarını sağlamıştır. Bu davranışı ile, "*haiz olduğu vazife ve salahiyeti sui-i istimal*" etmiştir. Bu nedenle, "*emsaline ibret-i müessire olmak üzere*" cezalandırılması gerekmektedir.

Kız ve kadınların çoğu daha sonra yakalanırlar. Fakat, yakalanan kızlardan biri Hayri Bey'in kefil olmasıyla Polis tarafından serbest bırakılır. Bu durum Talat Paşa'yı fazlası ile öfkelen-dirmiş gözük-mektedir. Polis Müdüriyetine de kesin bir direktif vererek, yakalanan kızların, tüm diğer sürgünden kaçanlara yapılan muameleye tabi tutulmasını isteyecek ve sürgün edilmeleri direktifini verecektir.

116 BOA.DH.2.Şb., 30/7, Halep Valisinden Dahiliye Nezareti'ne 31 Ekim 1916 tarihli şifre tel.

Talat Paşa'nın öfkesi, konuyla bu denli yoğun ilgilenmesi, ilk bakışta fazla abartılı ve anlaşılabilir gibi gelse de belgelerden, onun asıl korkusunun Suriye'den gelen Ermenilerin orada gördükleri ve yaşadıklarını İstanbul'da anlatmaları ihtimali olduğunu anlıyoruz. Suriye'den İstanbul'a her gelen Ermeni, Talat için imhaların canlı tanığıdır. Bu insanların varlığı onun cinayetlerin üstünü örtme çabasını tehlikeye düşürmektedir. Talat Paşa'nın, Enver Paşa'ya yazdığı şu satırlar onun bu korkusunu anlatır: *"O havalide meydana gelmiş olaylardan her şekilde haberdar olup kadın olmaları dolaşısıyla iskân bölgelerine gönderilmek üzere Halep'te toplanmış olan ve her türlü kötülük beklenebilecek, komiteci Ermenilerle kolayca, dikkat çekmeden irtibata geçebilmelerinden dolayı edinecekleri her türlü bilgiyi İstanbul'daki Ermenilere ulaştırmaları ve oralarda meydana gelen olayların canlı birer şahidi olmalarından dolayı İstanbul sokaklarında gezmelerine de sebep olması son derecede önemli(dir)."* Talat Paşa her ne pahasına olursa olsun bunu engellemek istemektedir.

Hayri Bey ile ilgili bulduğumuz bu belgeleri yayımlayarak, Naim Efendi'nin şöyle geçerken değindiği bir konunun ve özellikle de Hayri Bey'in yaptıklarının bilinmesini istedik (Bkz. Ek-7). Bu bilgi de Naim Efendi'nin anlattıklarının doğruluğunun ufak bir göstergesi sayılmalıdır.

8) Amerikan Konsoloslukları ve Yollarda Çekilen Fotoğraflar

Naim Efendi'nin Hatıratı'nda yer alan önemli hususlardan biri de başta Amerikan ve Alman konsolosluk görevlileri ve misyonerler olmak üzere yabancı gözlemcilerin Ermenilerin sevk edildiği bölgelerden yolladıkları bilgi ve belgelerdir. Almanya Osmanlıların müttefikidir, bu nedenle sevkiyatın yapıldığı bölgelerde çok sayıda Alman sivil ve askeri

personel vardır. Aynı yerlerde, henüz savaşa girmemiş ve tarafsız olan ABD'nin konsolos ve misyonerleri de görev yapmaktadırlar. Bu insanlar gördüklerini düzenli olarak İstanbul'a rapor etmektedirler. Hatta bazı durumlarda yollarda yığılmış cesetlerin resimlerini çekip elçiliklere göndermeyi başarmaktadırlar. Bazen bu haberler Batı basınına ulaşmakta ve gazetelerde Osmanlı topraklarında Ermenilerin imha edildikleri doğrultusunda haberler çıkmaktadır. Alınan bu resim, rapor ve haberlerden hareketle, Alman ve Amerikan hükümetleri elçilikleri aracılığıyla nota vermektedirler. Osmanlı Hükümeti bu durumdan çok rahatsızdır ve çeşitli girişimlerle bu tür bilgilerin İstanbul'a ulaşmasını engellemek istemektedir.¹¹⁷

Naim Efendi, bölgelerdeki konsoloslukların ve yabancı görevlilerin faaliyetlerinin sınırlandırılması ile ilgili olarak Talat Paşa'ya ait iki telgraf yayımlar ve kendi bazı gözlemlerini aktarır. Bu telgraflardan bir tanesi 1 Aralık 1915 tarihlidir. Telgrafta Talat, Amerikan konsoloslarının birçok kalandan bilgi toplayarak İstanbul'a yollamakta olduklarından şikâyet eder. Amerikan Büyükelçiliğinin bu bilgilere dayanarak nota vermiş olduğunu söyleyen Talat, şehir, kasaba ve merkezlere yakın bölgelerde bulunan Ermenilerin sevki esnasında, dikkat çekecek olayların olmamasına özen gösterilmesini ister. Haberleri, konsoloslara ulaştıranlar ise tutuklanmalı ve Divan-ı Harb-i Örfilere verilmelidir.¹¹⁸

117 Bir örnek olarak, Berlin'de çıkan bir gazetede, bir milyondan fazla Ermeni'nin öldürüldüğü, bunların içinde yüz bin Katolik ve dört piskoposun bulunduğu tarzında çıkan bir haberin Osmanlı Hükümeti nezdinde yarattığı rahatsızlık ve ilgili yazışmalara ilişkin bkz. HR.SYS., 02883/6.

118 Aram Andonyan, *Medz Vocırı*, s. 136, 141-143, 146. Telgraf elimizdeki Hatıratı yoktur, fakat görüntüsü Andonyan tarafından yayımlanmıştır. Naim Efendi'nin isminin geçtiği telgraftır. "Bazı mahallerde Amerika konsolosları tarafından eşhâs-ı malume sevkîyatının suret-i cereyanı hakkında istihsâl-i malumat edilmektedir. Harekât-ı hafiyeye müracaat olunduğu Amerika Hükümeti'nin emriyle Dersaadet sefaretinin âhiren vukubulan notasından istidlâl olunmuş ve her ne kadar sevkîyatın emn ü refah ile icra edildiği söylenilmişse de bu onları

Naim Efendi'nin yayımladığı ikinci telgraf 24 Aralık 1915 tarihli dir. "Bazı Ermeni gazete muhabirinin oralarda dolaşarak bir takım fâciayı musavver fotoğraf ve evrak tanzim ve bunların oranın Amerika konsolosuna tevdi' ettikleri söylenmekte olduğundan bu gibi eşhâs-ı muzırının derdestleriyle imhaları."¹¹⁹ Naim Efendi bu telgrafa ilişkin ek bir açıklamada bulunur: "Zaten bu gibi işler için sivil memurlar istihdâm edilmekte idi. Hatta Amerika Konsoloshanesi etrafında daimî suretle bir tarassud [gözetleme] memuru bulundurulurdu. Bir gün Jamanak gazetesinin mi, başka bir ceridenin mi muharrirlerinden biri burada görülmüş, haber alındı. Bunun taharri-si [araştırılması] o kadar ehemmiyet kesbetti ki tarife sığmaz. Nihayet ele geçmedi."¹²⁰

Osmanlı Arşivi'nde, yabancı elçilik görevlilerinin ve misyonerlerin seyahatleri sırasında sürgün edilen Ermenilerle karşılaşmalarına fırsat verilmemesi; yollarda fotoğraf çekmelerine müsaade edilmemesi ve konsoloslara evrak ve fotoğraf veren kişiler hakkında soruşturma açılmasına ilişkin onlarca belge vardır. Bu belgelere dayanarak, Talat Paşa'nın telgraflarında yer alan ifadelerin ve Naim Efendi'nin ek olarak aktardığı bilgilerin doğru olduğunu göstermek mümkündür.¹²¹

iltizâm ve iknaya kâfi gelmeyeceğinden şehir ve kasabalarda ve merâkize yakın mahallerde bulunanların esna-yı sevklerinde câlib-i nazar-ı dikkat ahvâle meydana verilmemesi ve oralarda dolaşan ecnebilere sevkîyatın tebdil-i mekân maksadından başka bir şeye matûf olmadığı kanaatinin tevliidi için muâmelat-ı muvakkate nevâziş-kârâne icrası siyaset-i âhire nokta-i nazarından elzem bulunduğu cihetle tedabir-i malumenin münasip mahallerde tatbiki ve ele geçecek yeni eşhâs-ı istikşâfiyenin derdestleriyle başka vesilelerle divân-ı harplere tevdiî ehemmiyetle tebliğ olunur."

119 Hatırat, [22]. Andonyan'a göre, bu belgede sözü edilen Ermeni gazeteci Jamanak yazarı Yervant Odyan idi. Fotoğrafları çeken ise Halep Başpiskoposluğu sekreteri Mathiew Yeretzian (Mateos Yeretsyan); bunları Amerikan Konsolosu Mr. Jackson'a veren Aram Gülyan'dı. Aram Andonyan, *Medz Vocin*, 146-47.

120 Hatırat, [22].

121 Bazı örnekler için bkz. BOA/DH.ŞFR., 59/40, 46, 47, 48; 76/42, 43-1, 44, 210.

Bölgelere yazılan çeşitli yazılarda, yabancı ülke vatandaşlarının seyahat etmeleri durumunda, geçecekleri yollarda “*Ermeni kâfileleri bulundurulmaması*” istenir. Konsolosların Ermenilerle doğrudan ilişkiye geçmesinin engellenmesi, Ermenilere doğrudan yardım yapılmasına müsaade edilmemesi ve yapan kişilere engel olunması verilen emirler arasındadır.¹²² Bu konularda göz yuman, müsamaha gösteren Osmanlı memurlarının sert biçimde cezalandırılacağı bildirilir.¹²³ Özellikle 1916 yılı ile birlikte, sadece konsolosluk görevlileri ve misyonerlerin değil, tüm yabancı uyruklu kişilerin özellikle Suriye bölgesinde dolaşmaları yasaklanır.¹²⁴

Talat Paşa’nın yukarıdaki telgrafları da yollamasına neden olan Halep Amerikan Konsolosu Jessie Jackson, bu konuda en aktif konsoloslardan birisidir. Sansür memurlarının bildirdiğine göre, “*Halep’e nakil ve sevk edilen Ermeniler Amerika ve memâlik-i saire-i ecnebiyeye gönderdikleri mektuplarda “para ve mektup gönderilmek üzere” Halep Amerika Konsolatosunu adres göstermekte(dirler).*”¹²⁵ Halep Valisi Bekir Sami ve sonra onun yerine atanan Mustafa Abdülhalik, Jackson hakkında sürekli şikâyetlerde bulunurlar. Örneğin Bekir Sami, 5 Ekim 1915 tarihli telinde, “*Mösyö Jackson mütemadiyen Ermeni işleriyle iştigalde ve tebaa-i muhâsamaya [düşman ülke mensuplarına] hafiyen [gizlice] para vermekte ve Ermenilerin vilâyât-ı şarkiye ile muhâberelerine vasıta olmaktadır*”

122 Bazı örnekler için bkz. BOA/DH.ŞFR.; 60/178, 281; 62/90, 129, 181; 65/25; 69/210; 72/18; 74/66.

123 BOA/DH.ŞFR., 62/210. “*Ermenilere Amerika veya Alman müesseseleri tarafından memurin-i hükûmetin vesateti olmaksızın gizliden para tevziine müsaade eden veya bundan ancak bir iş’ar veya suali müteakip haberdar olan memûrların şiddetle cezalandırılmaları icap edeceği Başkumandanlık Vekaleti’nin iş’arı üzerine tamamen tebliğ olunur.*”

124 BOA/DH.ŞFR., 61/32, Dahiliye Nezareti’nden Halep, Adana, Musul, Diyarbekir Vilayetleri’ne Urfa, Zor Mutasarrıflıklarına 13 Şubat 1916 tarihli şifre tel.

125 BOA/DH.EUM. 2.Şb., 73/42, Sansür memuru Artin’in, Sansür Heyeti Müfettişliğine yazdığı 20 Eylül 1915 tarihli yazı.

diye bildirir.¹²⁶ Konsolosu “*şahsiyet sahibi*” olmamakla suçlayan Bekir Sami, “*bir gün beni bir hadise çıkarmaya mecbur edecek*” diyerek “*konsolosun bir an evvel buradan kaldırılması*” ricasında bulunur.¹²⁷

Bekir Sami’nin yerine göreve başlayan Mustafa Abdülhalik’in de Jackson hakkında yazdıkları farklı değildir. Talat Paşa’nın, Ermenilere gizli yollarla para dağıtılması konusunda soruşturma yapılmasını istediği 30 Ocak 1916 tarihli telgrafına verdiği cevapta, Halep’e “*gelen Ermeni’nin bir kısmına Halep Amerika Konsolosu tarafından para tevzi’ edildiği [dağıtıldığı] tahkikât ile anlaşılmış*” olduğunu söyler. Vali’ye göre, “*para alan Ermenilerin birçoğu konsolostan para aldıklarını i’tirâf etmişlerdir.*” Hatta Jackson, Vali’nin yüzüne Ermenilere “*muâvenette [yardımda] bulunduğunu... söylemekten çekinmemiştir.*”¹²⁸

Naim Efendi’nin söylediği gibi, hükümetin Amerikan konsolosunun bu girişimlerine karşı aldığı bir tedbir, konsoloslukları sıkı gözetim altında tutmak ve giren çıkanlardan şüpheli görülenleri yakalamaya çalışmaktır. Fakat bu kontrol o denli bir boyuta ulaşır ki, Jackson durumu Amerikan Elçiliğine bildirir. Elçiliğin Hükümet nezdindeki girişimi üzerine Talat 8 Mart 1916’da Halep Valiliğine bir uyarı teli çekmek zorunda kalır. Telinde, “*Halep Amerika Konsoloshanesinin tarassud [gözetim] altında tutulduğu ve girip çıkanların rencide edilmekte olduğu sefaretten bildiriliyor*” der ve “*tarassudâtın [gözetlemelerin] böyle aleni ve şikâyeti mucip bir surette icrası muvâfık olamayacağından lazım gelenlere talimat*” verilmesini ister.¹²⁹ Talat’ın istediği, gözetlemele-

126 BOA/DH.ŞFR., 492/41, Vali Bekir Sami’den Dahiliye Nezareti’ne 5 Ekim 1915 tarihli şifre tel.

127 A.g.e.

128 BOA/DH.ŞFR., 508/29, Vali Mustafa Abdülhalik’ten Dahiliye Nezareti’ne 6 Şubat 1916 tarihli şifre tel.

129 BOA/DH.ŞFR., 61/226, Dahiliye Nazırı Talat’tan Halep Vilayeti’ne 8 Mart 1916 tarihli şifre tel.

rin bir daha konsolosluğun şikâyetine yol açmayacak tarzda yapılmasıdır.

15 Mart tarihli cevabi telinde Vali Mustafa Abdülhalik, *“Ermeni muhâcirlerinden yüzlerce kadın ve erkeğin... her gün konsoloshane önünde toplanarak bunlara para tevzi edildi-(ğini)”* bildirir. Hatta, Ermeniler Amerika’ya veya Osmanlı sınırları içinde gönderilmesini istedikleri mektuplarını da konsolosluğa bırakmaktadırlar. Valiye göre, *“polis de vazifesini tarassud [gözetleme] suretiyle değil caddede müzdehim [kalabalık] halkı tanımak ve haklarında takibat-ı kanuniye icra etmek suretiyle”* yerini getirmektedir. Yapılan kontroller sonucu bazı evraka el konulmakta ve bunlar *“divan-ı harb-i örfiye tevdi olun(maktadır).”* Vali, *“rencide edildiği bahsolunan girip çıkanların da Osmanı tabiiyetini haiz olup kendilerine ne nam ver sıfatla para verildiği anlaşılamayan Ermeniler”* olduğunu söyler.¹³⁰

Naim Efendi’nin de sözünü ettiği alınan bu önlemlerin çok başarılı olduğu söylenemez. Bölgede görev yapan Amerikan ve özellikle de Alman görevli ve misyonerler İstanbul’a Osmanlı Hükümetinin hedefinin Ermenilerin imhası olduğunu gösteren belgeler yollamaya devam ederler. Bu belgelerin başında yollarda yığılmış cesetlerin çekilmiş fotoğrafları geliyordu.

9) Yol Boylarında Kalan Cesetler Meselesi

Ermeni konvoylarının içler acısı halleri ve yollarda kalan insan cesetleri Osmanlı Hükümetinin amacının Ermenilerin imhası olduğunu gösteren en önemli kanıttı. Bu nedenle, yollardaki cesetlerin temizlenmesi ve fotoğraflarının çekilmesinin engellenmesi gerekiyordu. Naim Efendi, bu konu-

130 BOA.DH.ŞFR., 513/34, Vali Mustafa Abdülhalik’ten Dahiliye Nezareti’ne 16 Mart 1916 tarihli şifre tel.

ya ilişkin Talat Paşa'ya ait iki telgraf yayımlar ve kendisi de gözlemlerine dayanarak bazı ek bilgiler verir.

İlk telgraf 11 Ocak 1916 tarihlidir; Talat telgrafta, “yol boylarında yığılmış kalmış olan eşhâs-ı malume ecsâdının [malum şahısların cesetlerinin] zabitan-ı ecnebiye tarafından görölüp fotoğraflarının alındığı işitilmekte olduğundan bunların hemen defniyle açıkta bırakılmaması(nı) ehemmiyetle” bildirir. Naim Efendi, bu telgrafta açıklayıcı bir not yazar: “Felaket, sefalet, hastalık yüzünden günde yedi, sekiz yüz Ermeni ölüyor. Bunlar yollarda çamurlara gömülmüş, tuyûr-ı vahşiye [vahşi kuşlar] tarafından her tarafı delik deşik olmuş, vicdan-ı beşeri sızlatacak halde idi. Alman, Avusturya zabitleri bu manzaraları görüyorlar, memleketlerine yazıyorlardı. Bunu haber alan Talat Paşa, bu cinayetlerini bir kürek toprakla saklamak, örttürmek istedi. Fakat bu facia-yı müellimeyi kâinat alt üst olsa unutturulamaz, saklanamaz.”¹³¹

Talat Paşa'ya ait ikinci telgraf şöyledir: “Bâb'da hiç Ermeni'nin kalmasına müsaade etmeyeceksiniz. Sevkiyatta göstereceğiniz şiddet, sürat takip ettiğiniz neticeyi temin edebilir. Yalnız yollarda, meydanda ceset bırakmamaya dikkat ediniz. Ve bu bâbda istihdam edeceğiniz adamlara verilecek ücretin miktar-ı azamîsini bildiriniz. Vesâit-i nakliye tedarikiyle meşgul olmayınız, mâşiyen de [yaya olarak da] gidebilirler... Şikâyet, feryada ehemmiyet vermeyiniz. Vilâyetten kaymakamlığa da tebligat-ı lazıme icra edildi. Gayret ediniz.”¹³²

Naim Efendi, bu ikinci telgrafta ilişkin de şu açıklayıcı notu yazar: “son talimat gereğince, Bâb'daki tüm göçmenler 24 saat içinde tahliye edileceklerdi... Bu tahliye sonuçta onların ölümü demekti. Mevsim kıştı, tepeden tırnağa çıplak yola çık-

131 Hatırat, [24].

132 A.g.e., [10]. Telgrafın tarihi 2 Şubat 1917 olarak verilmiştir. Bab kampının boşaltılması 1916 Ocak-Şubat aylarındadır. Bu nedenle tarihin 1916 olması daha mantıkidir. Ama belgenin resmi olmadığı için tarihini kontrol etme şansına sahip değiliz.

rıldılar. Yol kenarında düşüp ölüyorlardı. Bâb'tan Meskene'ye kadar yol kenarındaki tarlalar Ermeni cesetleriyle doldu. Cesetler bir avuç toprakla bile örtülmüyordu. Cesetlerin ortada bırakıldığı duyumunu alan hükümet, telaşlandı. Bu cesetlerin yabancılar tarafından görülmesi olasılığına karşı, gömülmesi için emir verdi. Kazma, kürek temin edildi, ölü gömücüler tayin edildi ve cesetler gömülerek, o vahşi cinayetin izleri sözde yok edilmiş oldu.¹³³

Gerek telgraf gerekse Naim Efendi'nin yaptığı açıklamalarda dile getirilenlerin doğru olduklarını elimizdeki Osmanlı belgelerine dayanarak göstermek mümkündür. Yabancıların, özellikle Almanların yollarda konvoyların ve cesetlerin fotoğraflarını çektiklerine ilişkin İstanbul'a yollanmış raporlar mevcuttur. Örneğin, 24 Ocak 1916 tarihinde İstanbul'a bir telgraf çeken Deyr-i Zor Mutasarrıfı Ali Suat, "Irak'a geçen Alman zabitanı bi'l-iltizâm Ermeni hasta ve naaşı aramakta(dır)" der ve Almanların, "fotoğraf almak istemekte harîs [hırslı, istekli]" olduklarını yazar.¹³⁴ 30 Ekim 1916 tarihinde, Meskene ve Zor civarlarından bölgedeki sevkîyatın durumu hakkında uzun bir rapor yollayan bir görevli, "Zor'a sevk olundukları sırada eytâm muhâcirlerinin Bağdat'tan avdet etmekte olan Alman zâbitânı tarafından fotoğrafları alındığı" bilgisini iletir.¹³⁵

İstanbul'dan bölgelere yollanan, yollardaki cesetlerin temizlenmesini isteyen emirleri içeren çok sayıda Osmanlı belgesi vardır. Bunların önemli bir kısmı 1918-19 yıllarında, tehcir ve imhalardan sorumlu olanların yargılanma-

133 Aram Andonyan, *Medz Vociri*, s. 97-98. Naim Efendi'nin bu açıklamaları elimizdeki Hatırat'ta yoktur.

134 BOA.DH.ŞFR., 510/95, Deyr-i Zor Mutasarrıfı Suat'tan Dahiliye Nezareti'ne 24 Ocak 1916 tarihli şifre tel.

135 DH.EUM. 2.Şb. 74/30-01, Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 30 Ekim 1916 tarihli rapor. Raporun yazarı belli değildir. Metinden anlaşılan, Meskene, Rakka ve Deyr-i Zor civarlarına sevkîyata ilişkin çeşitli sorunları halletmek üzere gönderilmiş bir görevlidir.

sı için yapılan soruşturmalar sırasında ele geçirilmiş ve bir kısmı daha sonra açılan davalarda delil olarak kullanılmıştır. Ana Dava olarak adlandırılan, İttihat ve Terakki Merkez Komitesi, Teşkilat-ı Mahsusa liderleri ve dönemin Hükümet üyelerine karşı açılan davanın iddianamesinde bu telgraflardan uzun alıntılar yapılır.

Telgrafların arasında, Talat ve Cemal Paşalar tarafından yollananlar özel bir yer tutar. 14 Temmuz 1915 tarihinde Diyarbakır Valisine bir tel çeken Cemal Paşa, “*Fırat nehrinin cenûbuna [güneyine] doğru sürüklediği ecsâdın [cesetlerin] harekât-ı isyânîyede [ayaklanmada] maktûl düşen [öldürülmüş olan] Ermenilerin cesedleri olması muhtemel bulunduğundan bahisle bunların mahallerinde defn etdirilmesi [ve] meydânda ecsâd [cesetler] bıraktırılmaması(nı)*” ister. Diyarbakır Valisi de bu tele, “*Sürüklenen ecsâdın [cesetlerin] Erzurum, Mamûretülazîz cihetlerinden gelmeleri muhtemeldir. Burada harekât-ı isyânîyede [ayaklanmada] maktûl düşenler [öldürülenler] ya metrûk [terkedilmiş] ve derin mağaralara atılma yâhûd ekseriyetle yapıldığı vechile ihrâkları [yakılmak] sûretiyle*” ortadan kaldırılmaktadırlar, biçiminde cevap verir.¹³⁶

Benzeri bir telgraf 3 Ağustos 1915 tarihinde Talat Paşa tarafından, Diyarbakır, Elazığ vilayetleri ile Urfa ve Deyr-i Zor Mutasarrıflıklarına yollanır. Telgrafta Talat, “*yollarda kalan emvât [ölüleri] defn ettirilerek ecsâdın [cesetlerin] dere ve göl ve nehirlerle attırılmaması ve yollarda terk ettikleri eşyanın yakılması*” emrini verir.¹³⁷ İddianamede konuyla ilgili olarak yer verilen bir başka telgraf Mamuretülaziz Valisi Sabit’e aittir ve 2 Ocak 1916 tarihini taşır. Vali Sabit Malatya Mutasarrıflığı’na yolladığı telgrafta, Dahiliye Nezareti’nden bir telgraf emri aldığını ve emirde, “*Kazaları hududunda bu gi-*

136 Takvim-i Vekayi, no: 3540, 5 Mayıs 1919. 27 Nisan 1919’da görülen birinci oturumda okunan iddianame.

137 A.g.e.

bi ecsâd [cesetler] görüldüğü halde hemen kaymakam ve nahiye müdürüyle jandarma kumandanlarını işten el çektirip taht-ı muhâkemeye” verileceğinin bildirildiğini söyler.¹³⁸

Iddianamede, Dahiliye Nezareti’nden geldiği söylenen bu emre yer verilmez ama belge dava dosyalarında mevcuttur. 1 Ocak 1916 tarihli bu telgraf emrinde Talat, “bazı mahallerde defnolunmayarak açıkta bırakılmış ecsâda [cesetlere] tesadüf olduğu haber veriliyor”, der ve “Vilâyetiniz dâhilinde defnolunmamış ecsâd var ise defnettirilmesi hususunun icap edenlere kemal-i şiddetle tebliği ve ba’de herhangi kaza dâhilinde defnolunmamış bu kabil ecsâd bulunduğu anlaşılır ise” sorumlu “mülkiye memurunun işten el çektirilmesi(ni)” ve durumun Bakanlığa bildirilmesini ister.¹³⁹ Bu telgraf, Naim Efendi tarafından verilen 11 Ocak 1916 tarihli telgrafla aynı içeriğe sahiptir. Anlaşılan Aralık ve Ocak aylarında, yollardaki cesetlerin temizlenmesi Hükümetin önemli gündem maddelerinden birini oluşturmaktadır.

Fakat gönderilen tüm bu emirlere rağmen, cesetleri temizlemek veya saklamak son derece zordu. Sadece boş araziler değil, başta Dicle olmak üzere bölgedeki nehirler de Ermeni cesetleriyle doluydu. Diyarbakır civarından Dicle’ye atılan cesetler Musul’a ulaşıyordu. Bölgede gezen özellikle Alman görevliler, Musul Konsolosu Holstein örneğinde olduğu gibi, “ölüm tarlası” olarak kullanılan köylerden geçiyorlar, çok sayıda “sadece yarı yarıya gömülmüş cesetle” karşılaşıyorlardı. Birçok yerde, cesetlerin gömülmeyip, kiliselerin içinde bırakıldıkları veya su sarnıçlarına atıldıkları görülmüyordu. Ve tuttukları raporlar ve çektikleri fotoğrafları düzenli olarak İstanbul’a yolluyorlardı. Alman Hükümetinin

138 A.g.e.

139 Krikor Gergeryan Arşivi, 24 Krieger 02, 01 Box V 01, PDF sayfa 334. Gergeryan belgeyi Kudüs Ermeni Patrikliği Arşivi’nden almıştır ve belge M578 numaralı kutunun içindedir.

verdiği notalarda, bölgelerden gelen bu raporların ve fotoğrafların büyük etkisi vardı.¹⁴⁰

Fotoğraf çekmeye ilişkin yasak koymanın yeterli olmadığını gören Osmanlı hükümet yetkilileri Alman sivil ve asker görevlileri savaş suçlusu olarak yargılamakla tehdit ettiler. Bu konuda en aktif kişilerin başında Cemal Paşa gelir. Bağdat Demiryolu'nda görevli Alman personelin, Ermeni sürgünlerin fotoğraflarını çektikleri haberini alınca, 10 Eylül 1915'te demiryolu şirketine bir yazı gönderir ve “*bazı Bağdat Demiryolları memur ve mühendislerinin Ermenilerin taşınmalarını görüntüleyen fotoğraflar çektiklerini*” haber aldığını söyleyerek, “*bu memur ve mühendislerin çekmiş olduğu fotoğraf ve klişeleri bütün kopyalarıyla birlikte derhal 48 saatlik bir süre içinde askeri karakola teslim etmeleri emrini*” verir. Paşa, “*ellerindeki fotoğrafları teslim etmeyenler savaş alanında izinsiz fotoğraf çekme suçundan yargılanarak cezalandırılacaklardır*” diyerek Alman makamlarını açıktan tehdit eder.¹⁴¹

10) Dört Yol ve Haçin'de Şüpheli Ermeniler Hakkında Soruşturma

Naim Efendi Hatıratı'nda, burada ele aldıklarımıza benzer başka birçok olaydan daha bahseder. Dört Yol ve Haçin bölgesinde şüpheli görülen bazı Ermeniler hakkında yapılan soruşturmalar ve ilgili kişilerin fotoğraflarının çekilerek İstanbul'a yollanması bu olaylara verilebilecek örneklerden bazılarıdır.

Naim Efendi, Talat Paşa'ya ait 25 Ekim 1915 tarihli bir

140 Hilmar Kaiser, *The Extermination of Armenians in the Diarbekir Region*, (İstanbul: Bilgi University Press, 2014), s. 189, 348-350.

141 DE/PA-AA/BoKon/170, Halep Konsolosu Rössler'den Alman Büyükelçiliğine 27 Eylül 1915 tarihli raporunda Ek 1; [http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/\\$\\$AllDocs-de/1915-09-27-DE-014?OpenDocument](http://www.armenocide.net/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs-de/1915-09-27-DE-014?OpenDocument), giriş tarihi, 13 Şubat 2016.

telgraf yayımlar. Telgrafta Talat, “8 Ekim 1915 tarih, 1923 numaralı mahrem tahrirâtla [resmi yazı] istenilen evrakın bir haftaya kadar tanzim” edilip gönderilmesini istemektedir.¹⁴² Naim Efendi, Talat’ın sözünü ettiği resmi yazıyı doğrudan aktarmaz ama aklında kaldığı kadarıyla geniş bir özeti verir: “Bu mahrem tahrirâtta [resmi yazıda] deniliyordu ki, Dörtyol, Haçin, Mersin Ermenilerinden bazılarının taltifleriyle [yardımlarıyla] harp esnasında ihtilal çıkarmak için Taşnaksiyun istihzârâtta [hazırlıklarda] bulunduğunu ve her tarafça levâzım-ı ihtilaliyenin hazırlanmış olduğunu mübeyyin [açıklayan] ifade-i tahririyelerinin [yazılı ifadelerinin] kendi yazı ve imzalarını havi olduğu halde irsâli [gönderilmesi] ve bu adamların her halde eşhas-ı ma’rûfeden [tanınmış kişilerden] olmasına dikkat edilmesi.”¹⁴³

Naim Efendi devamla konu hakkında bazı soruşturmalar yapıldığını söyler ve şu ek bilgileri verir: “bu telgraf üzerine bazı tertibat yapıldıysa da ne suretle, kimin vasıtasıyla bunu bilmiyorum. O sırada birkaç kişi tutuldu. Mahsus hapsedildi. Divan-ı Harp azasından bir zâbit, adliyeden bir zat, Muhacirîn Müdürü Eyüp Bey’den müteşekkil bir heyet tarafından bazı ifadeler alındığını biliyorum. Hatta bu adamların fotoğrafları da çıkarttırılacaktı. Neticeden malumat alamadım.”¹⁴⁴

Osmanlı Arşivi’nde Dörtyol ve Haçin civarındaki “Ermeni ihtilalcilerine” karşı yapılan soruşturmalara ilişkin son derece zengin bir malzeme vardır. Dahiliye Nezareti, gerçekten de Naim Efendi’nin söylediği gibi bu bölgelerde, Ermeni örgütü mensubu olduğunu düşündüğü insanların faaliyetleri hakkında raporlar hazırlanmasını ve şüphelilerin resimlerinin çekilerek yollanmasını istemiştir.¹⁴⁵ Örneğin, 19 Mart

142 Hatırat, [08].

143 A.g.e., [08]-[09].

144 A.g.e., [09].

145 Aslında, şüpheli görülen Ermenilerin değil, “Ermeni ihtilalcilerin” neden oldukları cinayet ve yıkıma ilişkin belge ve fotoğrafların istenmesi çok daha

1916 tarihinde, Halep Vilayeti'ne çekilen bir telde, “Süleymanlı kazasındaki Ermeni eşkiyasının derdestleri halinde fotoğraflarının irsali ve âsâr-ı cürmiyelerini irae eder fotoğrafların da birlikte gönderilmesi,” istenir.¹⁴⁶ Hatta Hükümet ilgili resimlerin toplanabilmesi için bölgeye II. Şube Müdürü Esat Bey'i göndermiştir.¹⁴⁷

Adana, Maraş ve Halep bölgesindeki (ki bu bölgeler, Dört-yol ve Haçin'i de içeriyordu) şüpheli sayılan Ermenilerin resimlerinin çekilip gönderilmesi için bahar ayları boyunca Halep'e telgraflar çekilmiştir. Naim Efendi'nin bu konuyu hatırlıyor olmasının bir nedeni bu telgrafların, kendisinin Sevkiyat Müdürlüğünde çalıştığı dönemde gelmiş olmasıdır. Yukarıda aktardığımız, 19 Mart 1916'da yollanan telgraf dışında, İstanbul Hükümeti Halep'e birçok başka telgraf daha yollar. 3 Mayıs 1916'da, “Ermeni çeteleri hakkındaki takibat ve tahkikat neticesinden malûmat i'tası [bildirilmesi].”¹⁴⁸ 8 Mayıs 1916'da, “Derdest edilen Ermeni çeteleriyle bu çetelere muavenet ve yataklık edenlerin derdest edilen esliha [silahlar] ve saire ile toplu bir halde fotoğraflarının aldırılarak irsali [gönderilmesi];”¹⁴⁹ 9 Mayıs 1916'da, “Ermeni çetelerinin aldırılacak fotoğraflarının irsali [gönderilmesi] ve tahkikatın daha

yaygın bir politika idi. Osmanlı hükümeti, bu tür resim ve fotoğrafları 1916 yılında yayımladığı ve *Beyaz Kitap* olarak bilinen çalışma için istiyordu. Bu kitabın yeni bir baskısı için bkz. Erdoğan Cengiz (ed.), *Ermeni Komitelerinin Âmal ve Harekât-ı İhtilâliyesi; İlân-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra*, (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1983). Bu çalışma için bölgelerden istenen belgelere ilişkin olarak bkz. BOA.DH.ŞFR., 54-A/213; 55/150; 56/382.

146 BOA.DH.ŞFR., 62/57, Dahiliye Nezareti'nden Maraş Mutasarrıflığı'na 19 Mart 1916 tarihli şifre tel.

147 BOA.DH.ŞFR., 59/127; 63/263, 272, 282 Esat Bey, daha sonra Uras soyadını alacak, ve *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* (Ankara: Türkiye Matbaacılık ve Gazetecilik A.O, 1950) adıyla bilinen meşhur kitabı yayımlayacaktır. Kitap, daha sonra resmi devlet tezleri için ana kaynak olacaktır.

148 BOA.DH.ŞFR., 63/185, Dahiliye Nezareti'nden Halep Vilayeti'ne 3 Mayıs 1916 tarihli şifre tel.

149 BOA.DH.ŞFR., 63/241, Dahiliye Nezareti'nden Halep Vilayeti'ne 8 Mayıs 1916 tarihli şifre tel.

ziyade tevsii [genişletilmesi] ile neticesinin mufassal [ayrıntılı] bir raporla iş'arı [bildirilmesi]"¹⁵⁰ biçiminde telgraflar bunlara bir örnek olarak verilebilir.

Soruşturmaların sonucu ne olmuştur? Yukarıda da aktardığımız gibi, Naim Efendi, Hatırat'ında, tutuklananlar olduğunu ve ifadelerin alındığını söyledikten sonra, "*neticeden malumat alamadım*" der. Naim Efendi'nin sevkiyat müdürlüğündeki görevini yaz aylarında bıraktığı göz önüne alınırsa, soruşturmanın neticesinden habersiz olması makul gözüküyor. Çünkü bu aylarda İstanbul Hükümeti de soruşturmanın akıbetini merak etmektedir. 13 Temmuz 1915'te Halep'e bir telgraf çeken Talat Paşa, "*Divan-ı Harb'e tevdi' olunan ihtilal komitesi erkân ve ruesası ile bunların teslim ve sevk etdikleri çete efradından derdest olunanların muhakemeleri ne zaman hitam bulacağıının ve divan-ı harbçe şimdiye kadar cereyan eden tahkikat ve muhakematdan ne netice istihsal olunduğunun*" kendisine bildirilmesini ister.¹⁵¹

Özetle, Naim Efendi birincil elden şahit olduğu olaylar hakkında hatırladıklarını aktarmaktadır ve onun aktardığı bilgileri Osmanlı belgeleriyle teyit etmek mümkündür.

150 BOA.DH.ŞFR., 63/248, Dahiliye Nezareti'nden Halep Vilayeti'ne 9 Mayıs 1916 tarihli şifre tel.

151 BOA.DH.ŞFR., 65/201, Dahiliye Nezareti'nden Halep Vilayeti'ne 13 Temmuz 1916 tarihli şifre tel.

Aram Andonyan tarafından yayımlanan Naim Efendi'ye ait Hatırat ve Talat Paşa telgrafları, Ermeni soykırımı tartışmalarının en önemli ve en tartışmalı ayağını oluşturur. Hatırat ve telgrafların sahte oldukları iddiası “resmi” tezlerin en büyük dayanağıdır. Bu iddia ilk defa, Şinasi Orel ve Süreyya Yuca'nın 1983 yılında yayımladıkları kitapla ortaya atılmıştı. Hatırat ve belgelerin sahte olduklarını savunan Orel ve Yuca, tezlerini üç temel tez üzerine oturtmuşlardı. 1) Naim Efendi diye bir kişi yoktur, 2) dolayısıyla onun tarafından yayımlanmış bir hatırat söz konusu değildir ve 3) Talat Paşa'ya ait olduğu söylenen telgraflar sahtedir. Yazarlara göre tüm Hatırat ve Talat Paşa'ya ait olanlar da dahil tüm telgraflar Andonyan tarafından üretilmişlerdir.

Yayımlandığı andan itibaren geniş kabul gören bu tezler fazla sorgulanamadılar. Bunun üç önemli nedeni vardı. Birincisi, gerçekten de Osmanlı arşiv belgeleri veya başka birinci el kaynaklara dayanarak Naim Efendi isminde bir bürokratin var olduğunu gösterebilmek mümkün değildi; ikincisi, Hatırat'ın orijinal ve de mevcut olduğuna dair ortada

hiçbir kanıt bulunmuyordu. Üçüncüsü, Talat Paşa'ya ait olduğu iddia edilen telgrafların orijinallerinin nerede olduğu bilinmiyordu, hepsi kayıptı. Bunlara belki bir neden daha eklenebilir. Bu iddiaların ileri sürüldüğü dönemlerde Osmanlı Arşivleri henüz bugünkü yetkinlik düzeyinde hizmet vermiyordu.

Yukarıda sözkonusu faktörler nedeniyle, konu hakkında bir tartışma yapmak zordu; bu nedenle, eleştirel tarihçiler konuyu yok saymayı ve tartışmamayı tercih ettiler ve çalışmalarında gerek Andonyan'ın yayımladığı Naim Efendi'ye ait Hatıratı gerekse belgeleri kullanmamaya özen gösterdiler. Bu çalışma ile artık bu döneme son verildiğini söyleyebiliriz. Gösterdiğimiz gibi, Naim Efendi isminde bir Osmanlı bürokratı vardır; onun elinden çıkmış orijinal bir Hatırat sözkonusudur. Andonyan hiçbir şeyi kendisi üretmemiş veya çarpıtmamıştır. Sadece ve sadece Naim Efendi'den ne aldıysa onu yayımlamıştır. Hatta Hatırat'ın önemli bir kısmını önemli görmeyerek yayımlamamıştır. Eklenmesi gereken son husus, Hatırat'ta ve belgelerde dile getirilenlerin doğru olduklarını elimizdeki Osmanlı belgeleri ile de kanıtlamanın mümkün olduğudur.

Artık belgelerin sahte olduklarına ilişkin ileri sürülen üçlü sacayağından ikisinin çöktüğünü rahatlıkla söyleyebiliriz. Geriye kalan, Talat Paşa telgraflarının iddia edildiği gibi sahte olup olmadıklarıdır. Bu çalışmada konuya bir başlangıç teşkil etmesi itibarıyla, telgrafların sahte oldukları iddiasına temel teşkil eden son derece önemli argümanların, özellikle de şifreleme metotları konusunda söylenenlerin tümüyle yanlış olduğu gösterilmiştir. Ayrıca, Naim Efendi'nin Andonian'a ikili rakam grubu ile yazılmış şifre telgraflar vermesinin son derece normal olduğu, çünkü ikili rakam gruplarının Sevkiyat Müdürlükleri ve Emvali Metruke Komisyonları tarafından kullanıldığını göstermiş bulunuyoruz.

Naim Efendi Halep Sevkiyat Müdürlüğünde çalışmıştı. Henüz bilemediğimiz, bu rakam gruplarının hangi şifre anahtarına göre yazıldıklarıdır. Bunun için de bu anahtarları ihtiva eden Şifre Miftahı Defterlerinin yayımlanması gerekmektedir. Bu konudaki ana tezimiz şudur: Burada ortaya koyduğumuz gerçeklerden sonra, 1915-17 yıllarına ait Şifre Miftahı Defterleri yayımlanıncaya kadar bu belgelerin doğru olduğunu kabul etmek gerekecektir. Belgelerin sahte olduklarını iddia edenler bu defterleri yayımlamak zorundadırlar.

İleriki bir çalışmada, sahteliği iddia edilen her bir belgeye tek tek daha yakından bakılacaktır. Fakat şimdiden şu kadarını söyleyebiliriz ki, bu belgeleri tek tek ele almak ve doğruluklarını göstermek, burada yaptığımızdan çok daha zor bir görev olmayacaktır.

Bu çalışmada gösterilmiş olan gerçekler, yani Naim Efendi isminde bir Osmanlı bürokratinin var olduğu, bir hatırat yazdığı ve verdiği belgelerin sahteliği konusunda ileri sürülen en temel iddialarının yanlışlığı, “resmi Türk devlet” tezlerinin görünürde en çok kabul edilmiş olanının bile güvenilirliğine yönelik deprem etkisi yaratacaktır. Türk Hükümetlerinin, Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana “Ermeni sorunu” etrafında inşa ettikleri, yalanla örülmüş anlatının, yıkılmaya mahkûm bir sırça köşk olduğu bir kez daha ortaya çıkmıştır. “Talat Paşa’ya atfedilen sahte telgraflar” iddiası bu sırça köşkün üzerine inşa edildiği en önemli temeldi. Artık bu temelin çökmüş olduğunu söyleyebiliriz. Güneş balçıkla sıvanmıyor ve hakikat çok geç de olsa gün ışığına çıkıyor.

Burada açığa çıkan, zaten onlarca yıldır, soykırımdan kurtulan Ermenilerin ve onların çocuklarının kuşaktan kuşağa aktardıkları hikâyelerin doğruluğunun; konu hakkında yapılmış yüzlerce akademik çalışma ile zaten gösterilmiş olan bir gerçeğin yeniden teyit edilmesidir. İttihat ve Terak-

ki Hükümeti savaş yıllarında Ermenilere yönelik bilinçli bir imha politikası izlemiştir. Gerçeklik, görevi gereği bu imha operasyonunun içinde yer alan, ona birincil elden tanıklık eden bir memur tarafından belgeleriyle kayda geçirilmişti ve bu kayıtlar, bizzat Türk devleti tarafından yürütülen çalışma sonucunda üzerine sahtedir damgası vurularak onlarca yıldır bir kenara atılmıştı. Biz sahte olduğu iddia edilen bu kayıtların doğru olduğunu göstermiş bulunuyoruz.

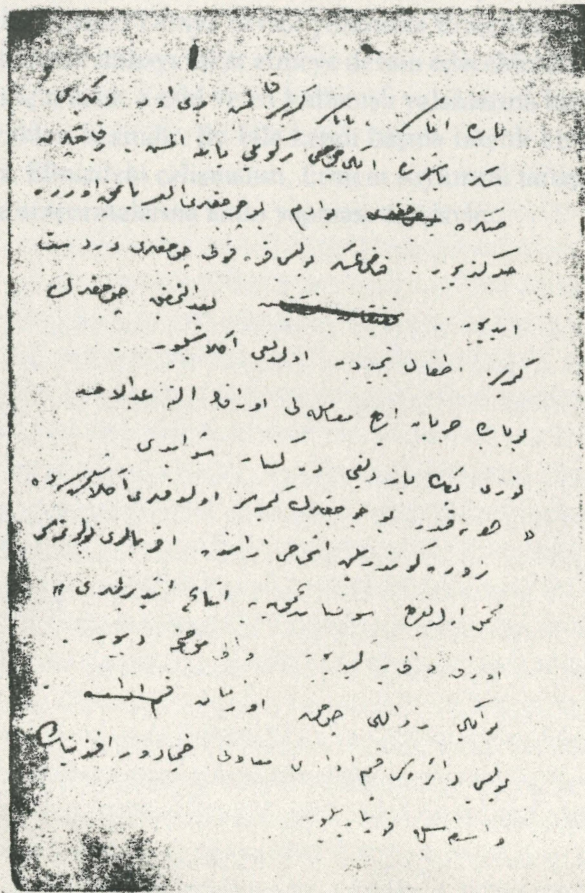
Elbette, tarihlerinden korkanlar, onunla yüzleşmekten kaçanlar, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Ermenilere yönelik sistematik imhayı inkâr etmeye devam edeceklerdir. Ama bunun için artık o eski ve en kullanışlı yalanlarına başvuramayacakları kesindir. Bu bile kendi başına büyük bir kazanımdır. Elinizdeki çalışmanın, Ermeni soykırımı tartışmalarına ve araştırmalarına katkı yapması ümidiyle...

EKLER

Aşağıda okuyacağınız metin Naim Efendi'nin el yazması notlardır (Hatırat). Naim Efendi bu metni Aram Andonian'a 1918 Kasım'ında vermiştir. Metin, resmi devlet belgelerinin el yazımı kopyaları ile Naim Efendi'nin gözlemlerini içermektedir. Metin Rahip Krikor Gergeryan'ın arşivinde bulunmuştur. Gergeryan, bu metni 1950 yılında Paris Boghos Nubar Kütüphanesi'nde görmüş ve filmini çekmiştir.

EK-1

NAİM EFENDİNİN İLK DEFA YAYIMLANAN HATIRATI

(1) [01]

Bâb'da anasız, babasız, kimsesiz kalmış biri on, diğeri sekiz yaşlarında iki çocuğu bir köylü yanına almış. Birkaç gün sonra bu adam bu çocukları elbise yapmak üzere Halep'e getiriyor. Kadı, asker, polis karakolu çocukları derdest ediyor. Ba'de't-tahkik çocukların kimsesiz et-fâl-i yetimiyeden olduğu anlaşıyor.

Bu bâbda cereyan eden muameleli evrakın altına Abdülehad Nuri Bey'in yazdığı derkenar şu idi:

"Her ne kadar bu çocukların kimsesiz oldukları anlaşılmışsa da Zor'a gönderilen eşhâs arasında akrabaları bulunması muhtemel olduğundan sevkîyât-ı umumiyeye ittîbâ' ettirilmeleri."

Evrak valiye gidiyor. Vali "mucibince" diyor. Bu iki zavallı çocuk o zaman polis dairesi kısm-ı idari muavini Haçadur Efendi'nin vasıtasıyla kurtarılıyor.

(2) [02]

Evvelce Maara Kazasına iskân olunan muhacirînden Kozan Mebusu Nalbandyan Efendi'nin akrabalarından Soğomon Kuyumcuyan Efendi'yi, mebusun delâletiyle Dâhiliye Nezâreti "Halep'te iskân ediniz" diyor. Muhacirîn dairesine gelen bu emir üzerine Soğomon Efendi müracaat ediyor, istida veriyor. İstidasının altına Maara'da ikamet etmelidir deniliyor. Birkaç gün sonra Maara'nın tahliyesi emri verildi. Soğomon Efendi tekrar müracaat etti. Halep'te iskânı, Nezâretin emri iktizâsından olduğu halde Abdülehad Nuri Bey, "bu adam mademki Maara'dan kaçmış, buraya gelmiş, burada daireyi iz'âc ediyor, sevkîyât-ı umumiye ittibâ' ettirilmelidir" diye yazıyor. Vali de kabul ediyor. Bu bâbdaki muameleli evrak, sahibi Soğomon Efendi nezdindedir. Diyarbakır ahalisinden kimsesiz bir kadının elinde birisi Ermenilik istiklâlîni

[illegible]

musavver birkaç müressem bir tabak görülüyor. Tabakla beraber kadın daireye getirildi. Buna büyük bir ehemmiyet verildi. Kadına tabağı nereden aldığı sual olundu. Kadın bu tabağın kadîmen yanlarında olduğunu, mahiyeti hakkında hiçbir şey bilmediğini söyledi. Jandarma dairesinde hususî bir odada bu kadına sekiz, on gün işkence yapıldı. Kadın hiçbir şey söylemedi. Ve bu zavallı kadın, işkence, açlık dolaısıyla nihayet bulunduğu odada teslim-i ruh etti.

Polis dairesi bu cinayetlere müşâreket etmezdi. Polis Müdürü Fikri Bey bu hususta pek büyük hamiyet ve namus ibrâz etmiştir. Antepi Sultan namında bir kadın, altı, yedi işçiden ibaret bir terzihane açmış, çalışıyordu. İşçileri, dul, kimsesiz kadın ve kızdan başka bir şey değildi. Bu işçilerden bir tanesi polis tarafından tutulmuş, on beş, on altı yaşlarında bir kız olan bu işçi çalıştığı yeri söylüyor. Bu işgüzâr polis kızın diğerk rüfekâ-yı mesaisini de topluyor.

(4) [04]

Muhacirîn dairesine sevk olunuyor. Yevmiye birkaç kuruş kazana-
rak geçinmek fikriyle toplanmış çalışan bu zavallı kadın ve kızlar gü-
ya Halep'te kalırlarsa daha birçokları başlarına toplanarak umur-ı sev-
kiyâtı sekte-dâr ederler diye Karlık mevkiine gönderildiler, oradan sevk
edildiler.

Şu vaka çok garip:

Amasya sancağının Merzifon ahalisinden bir aile, sevkîyâta başla-
madan birkaç gün evvelîsi memleketlerinde ihtidâ etmişler ve o sıra-
da Çorum'da bulunan aile reisine ihtidâlarını telgrafla bildirmişler. Ha-
remiyle çocuklarının ihtidâsını haber alan bu adam da orada ihtidâ edi-
yor. Fakat sevkîyâttan kurtulamıyor. Halep'e kadar geliyor. Burada mü-
racaat ediyor. Ailesi Merzifon'da, kendisi Çorum'da ihtidâ ettiğinden
memleketine iadesini istirham ediyor. Merzifon'dan, Çorum'dan sual
edildi. Bu adamın Yusuf Ziya namıyla ihtidâ ettiği anlaşıldığı halde Ab-
dülehad Nuri Bey "her ne kadar ihtidâ etmişse de sevkîyâttan istisnası
caiz olamayacağından Zor'da ailesi de kendisine

انتهی و اندر بر او زده و خواست که به اتباع اندر بر او

دیده باز بوی وانی ده و مخفی دیو

باب الفج قیصری قوی افندی طرفه انده

بر بابک کجی سزا سزا ده جوده ده سکه اولدی

خانه ده عیفا بدیده قارلقه کونور و کونور که

قورسونه اولدی برلی و حیاتیک ده قه جازای

اسلام زارینه دفته ایلدی ایرلی کونور و

ملاجه دایره صلی و دیلی

میوس خلیط و سائر او طرفه ده ارشدن قور و نه

اوی روم قله قانقارلقه لور و ده بارلق قانقارلقه کونور

ننگ بر خنبدایه رل صاماط جرت کونور و رل

طهانی «ادی کیم» طرفه کله ایمن خنبدای قور

اتلاف ایلدی فندی زانه انده قوی صلی

یکه زلفا کیم صاماط خنبدای او ده دره بهار می

برجه حاکم کی بنجی کونور و طرفه اندر اندر

iltihak ettirmek üzere sevkiyât-ı umumiyye ittibâ' ettirilmesi" diye yazıyor. Vali de "mucibince" diyor.

Bâb-ül-Farac Komiseri Fevzi Efendi tarafından Ankaralı bir papaz gece saat sekizde Cedîde'de¹ sakın olduğu haneden çıkarılarak Karlık'a² götürülürken kurşunla öldürüldü. Ve cenazesi de kışla civarındaki İslâm mezarına defnedildi. Ertesi gün resmen Muhacirîn Dairesine malumat verildi.

Sivas, Harput ve sair o taraftan gelen Ermenilerin katl ü nehpleri emri Rumkale Kaymakamlığına buradan yazıldı. Kaymakam Kürtlerden müteşekkil bir çete teşkil ederek Samsat cihetine gönderilerek Behişni "Adıyaman" tarîkiyle gelen Ermeni kâfileleri katl ü itlaf edildi. Bazıları Fırat'a atıldı. Takribî malumat-ı resmîyeye nazaran yalnız Samsat cihetinden on dört bin Ermeni bu çete halindeki yağmacı Kürtler tarafından itlaf edilmişlerdir.

1 Halep'te bir mahalle.

2 Halep'e yakın bir yerleşim yeri.

راجه نفا ننگ | برده ای به د...
 ننگ و ننگ افکار جور بند
 « بوس » مولای عزیز ، دربار
 دولت بدین مود اولوزب انانی راجه اربند ننگ
 و نانی حبیب کبریا خلاصه اینها حق است اطفالک
 طایف مناسبت کرده و ننگ اولاد ننگ ، قد ننگ
 قول ایله کدی انجا اولوزب...
 دولت بدین راجه ننگ...
 طایفه ننگ راجه ننگ اسطوره ننگ اغانی
 واهی - جو - مناسبت به راجه و حایای لایحه
 و لایحه ننگ نسیج نسیج اولوزب...
 راجه نفا ننگ | نانی...
 ننگ افکار جور بند...
 اینها معنی ننگی زکوری حقد...
 اولونامه معنی ننگ قادی و حقد ننگ...
 ننگ و بایده...
 ننگ اولوزب...

(6) [06]

Dâhiliye Nezâretinin 5 Teşrîn-i sâni 331 ve 603 numaralı şifreli telgrafnamesi suretidir.

“Sivas, Ma’muretü’l-aziz, Diyarbakır vilâyetlerinden sevk olunup esna-yı râhda ebeveynlerinin vefatı hasebiyle kimsesiz kalan eşhas-ı malume etfâlinin bir takım Müslüman aileler tarafından evlatlığa, hizmet-kârlığa kabul edildiği istihbar olunuyor. Vilâyetiniz dâhilinde bu gibi çocukların toplattırılarak menâtık-ı iskâniyelerine i’zâmları ve ahaliye suver-i münasibe ile bu bâbda vesâyâ-yı lâzımede bulunulması tamimen tebliğ olunur.”

Dâhiliye Nezâretinin 3 Eylül 331 ve 502 numaralı şifreli telgrafnamesi suretidir.

“Eşhas-ı malume nüfus-ı zükûru hakkında icrası evvelce tebliğ olunan muamelenin kadın ve çocuklarına da teşmîli ve bu bâbda memurîn-i mü’temine istihdâmı tavsiye olunur.”

لا خیر نقاشا / ایضا : غی و نه نقد نقد
نقد نقد

[Faint handwritten notes]

« اصابی و او نیز بفضیلت بیخاتم ارغنی فارسیه
از رواج اندکدی خالیه - شش ماهه مضاعف او فی سوره
بالتذکره موقدیه هجده نوبه اولو -
الحمد لله رب العالمین - نورالدوله

بالتذرية موقد
راغبه تفسر
بالتذرية موقد
راغبه تفسر

راجه لقا...
 نند افلا...
 داور...
 ۱۸۲۴...
 انای...
 با...
 انچه...
 داور...

(7) [07]

Dâhiliye Nezâretinin 29 Eylül 331 tarih ve 537 numaralı şifreli telgrafnamesidir.

“Ahali ve memurinden bazılarının bir takım Ermeni kadınlarıyla izdivaç ettikleri haber alınıyor. Şiddetle men’iyle o gibi kadınların bi’t-tef-rîk sevkleri ehemmiyetle tavsiye olunur.”

Dâhiliye Nezâretinin 3 Teşrîn-i evvel 331 tarih ve 544 numaralı şifre telgrafnamesi sureti.

“Zor Sancağının mıntıka-i iskân ittihâzından maksat evvelce 2 Eylül 331 tarih, 1843 numaralı mahrem tahrirâtla izah edilmişti. Esna-yı râhda eşhas-ı malume haklarında ahalinin icra edecekleri bilumum cerâim hükümetin takip ettiği gayenin istihsâlini temin etmiş olacağından bu bâbda takibât-ı kanuniye icrasına mahal yoktur. Zor ve Urfa Mutasarrıflıklarına tebligat-ı lâzıme icra olunmuştur.”

راغبه تقارند | اگرچه قلم ۱۹۰۴ نود و دو مقوله
نقد افکار و کرد و بند

~~و در این کتاب به تفصیل در این باب~~

~~در این کتاب به تفصیل در این باب~~

~~و در این کتاب به تفصیل در این باب~~

۱۰۰۰ تاریخ ۱۹۰۴ نود و دو مجرم خرابه ایستاده
در آنده رفته رفته در تبلیغ دایمی .

برگم خرابه ریشه ری که در تبول ، حاجیه
ریشه ، ارشدند به فیدین تقطیع

~~و در این کتاب به تفصیل در این باب~~

~~و در این کتاب به تفصیل در این باب~~

انجمن طاعت نوین اختصار اندر برونینی و در حقیقت

لوازم اختلالین عذرانه اولرینی چه افاده

خواب لرزیدن کندی بازی و اضطراری حادی اولرینی

عالم دایمی ، در آمدن هرگاه استعجاب و فرود

اول نه وقت ایلی

(8) [08]

Dâhiliye Nezâretinin 12 Teşrîn-i evvel 331, 563 numaralı şifreli telgrafnamesi suretidir.

“25 Eylül 331 tarih, 1923 numaralı mahrem tahrirâtla istenilen evrakın bir haftaya kadar tanzim ve irsâli.”

Bu mahrem tahrirâtta deniliyordu ki, Dörtyol, Haçin, Mersin Ermenilerinden bazılarının taltifleriyle harp esnasında ihtilal çıkarmak için Taşnaksiyun istihzârâtta bulunduğunu ve her tarafça levâzım-ı ihtilaliyenin hazırlanmış olduğunu mübeyyin ifade-i tahririyelerinin kendi yazı ve imzalarını havi olduğu halde irsâli ve bu adamların her halde eşhas-ı ma'rûfeden olmasına dikkat edilmesi.

(9) [09]

Bu telgraf üzerine bazı tertibat yapıldıysa da ne suretle, kimin vasıtasıyla bunu bilmiyorum.

O sırada birkaç kişi tutuldu. Mahsus hapsedildi. Divan-ı Harp azasından bir zâbit, adliyeden bir zat, Muhacirîn Müdürü Eyüp Bey'den müteşekkil bir heyet tarafından bazı ifadeler alındığını biliyorum. Hatta bu adamların fotoğrafları da çıkarttırılacaktı. Neticeden malumat alamadım.

Yollarda aç, susuz bırakılmalarına dikkat edilmesi için buradan jandarmalara emir verilirdi.

Bâb Fevkalade Sevk Memuru Muharrem Bey'e 20 Kânun-ı sâni 332 tarih ve 344 numaralı Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Muavinliğinden yazılan mahrem tahrirâtın suretidir.

"Vilâyetin zat-ı behiyyelerine itimadı dairenin bu itimada tebean uh-denize tevdi' ettiği vazifenin ehemmiyetini takdir edeceğinize eminim.

(10) [10]

Bâb'da hiç Ermeni'nin kalmasına müsaade etmeyeceksiniz.

Sevkiyâtta göstereceğiniz şiddet, sürat takip ettiğiniz neticeyi temin edebilir. Yalnız yollarda, meydanda ceset bırakmamaya dikkat ediniz. Ve bu bâbda istihdam edeceğiniz adamlara verilecek ücretin miktar-ı azamîsini bildiriniz.

Vesâit-i nakliye tedârikiyle meşgul olmayınız, mâşiyen de gidebilirler. Şu günlerde gelen haftalık vefeyât cetveli mucib-i memnuniyet değil. Bundan anlaşılıyor ki bu adamlar orada pek rahat yaşıyorlar.

Seyahate çıkar gibi sevkiyât olmaz. Şikâyet, feryada ehemmiyet vermeyiniz. Vilâyetten kaymakamlığa da tebligat-ı lâzime icra edildi. Gayret ediniz.”

لایه آمدنی به ، زمین به ، هزار بنیاد ، حوارجیه
عائله لایک حلقه افامه واسطه نظارت
مقامی متفق افامه اقتضای الیه ولایه لایک
موجوده ولایه لایک ولایه لایک

[illegible]

مضامین املاک و اسرار
اور اس کے بارے میں
نور کی روشنی میں
مضامین املاک و اسرار

فون به زندہ۔۔۔ او! صانعِ خطہ سوروشہ
فلک بردی۔۔۔ سول نامہ
فی جود غنی۔۔۔ اولد ریمہ
اغدا قرغند اولانی

فی جود نمی یومد اولدیر
فیه بکده مدور رنبار کی اخلاق لغت اولانی
اوکر نه نعلنگ یوم ایله ی برابره عده
سوراء راجع دار

وکریمہ ملک مسعود
ایڈیٹر . اولاد پرور

مقدمہ برائے مسودہ دس

(11) [11]

Leon Amiralyan, Toros Çağlasyan, Dişçekenyan, Hezarebenyan, Çorbacıyan ailelerinin Halep'te ikamet ve iskânları Nezâretin şifreli telgrafnamesi iktizâsından iken vilâyet bu aileleri sevk etmiş ve yollar-da bunlardan bazıları ölmüştür.

Rakka civarındaki Hamam mevkii bir mahşer-i emvât ve sefalet idi. Etfâl ve nisvân en ziyade orada telef ve zâyî' olmuştur. Bu bâbdaki malumat evrak-ı resmiye dosyası Müdür-i umumî Muavini Abdülehad Nuri Bey'in nezdindedir. Hakkı Bey bu feciayı katmerleştirdi. O sağ kalmış, sürünen birkaç yüz yetimi birden öldürmüştü. Resul namında komiserlikten matrut dünyadaki ahlâksızlığın envainı öğrenmiş namussuz bir Rumeliliyi bu işlere memur etti. Öldürmek bir sevda, bir itiyâd-ı mukaddes halini almıştı.

12

۱۲
چند سوره اولی و دومه و سوره

دعای خاتم النبیین (علیه السلام) را بخواند و بگوید:

زک الوجہ کیدی - روم کیدی (جلی)

عجیبی اخراج بودی
نوح دیده ادبی روم فدره
شعله بر قد و پایدانی
نغمه عصف و نوازی

نوع دره اولی است که از آنجا که غایب و ناپسند
سویلی است که از آنجا که اهلان تجاوز نیند

برخی از سینه ها مورینه اهلین مجاز سینه
نفسه کمی طوقه پذیر میجو -

مقاومت ابدی - نامقام بوفیق قلعه عظمیٰ

میں نے یہاں سے چل کر آج کے صبح کو پہنچا۔

فرا رسیدن روزی که در آن روز
نور خورشید طلوع کند

فانهم ارضوا
فانهم ارضوا

مفتی محمد اعظم ایڈریس صاحب
نور اللغات

کتابچہ پور

(12) [12]

Mamafih şurasını unutmamalıdır ki istihdâm olunan ve icra-yı mezâlim eden memurlar arasında Türk yok gibiydi. Rumelili, Çerkes, Çeçen gibi akvâmdan ibaretti.

Bundan dört mâh evvelîsi Rumkale'de şöyle bir vaka cereyan etti. Sivaslı Binnaz isminde gayet afif ve namuslu bir kız üç sene memurinin, ahalinin tecavüzüne mukâvemet ediyor. Namusuna kimseyi dokundur-muyor. Nihayet son gelen kaymakam bu kızın kale-i ismetini yıkma-ya çalışıyor. Mukâvemet edemeyeceğini anlayan bu kadın firar ediyor. Behisni'ye vâsıl oluyor. Kaymakam arkasından sekiz kişilik bir müfreze gönderiyor. Ve kızı sirkatle itham ederek Behisni kaymakamlığına bir de tahrirât yazıyor. Kızcağızı sürükleyerek getiriyorlar.

عبدوللہ زور مندوی عیود بہ علیہذا راخو نظر رتند
بازیدہ غویانق حوریت۔

رأس المیزان کوندر لہ از میزک کمدی بر قدر اورادہ بر قید رشتہ دنا اسنادہ لکیر
کند رہ بر انقبضہ فضای مذکورہ کہ نہ در جہہ مدعی میباید علی الاحد نوری
البرج اکلک و بونزل زور منقذ علی سادہ طرفہ بالانزاع البیوت
کونزلک۔ رأس المیزان کوجہ فقط اکتب موقیہ حائر بر قضاہ سکر
اینک بقبوب قلس، دنا بونہی اسکر کردہ سقیاہ اجا ایدلی موجب
سولیا اولی صبی نکر علی اشارہ بارطہ سادہ رتجہ کور بر مکر
ما۔ اربع بوندر فقط ک نقاص و صاحب و میس میباید حیرہ بر در جودہ اولوب
روایت نکر نزدیکی جاتم جو جفرک نوالتی بکندہ بایہ و بونزل
ابو سکر بر نکر سکر بر سکر حوان اولوب سکر۔ او طرف بوندر سکر ارمیہ
نکر حور ترکتہ سکر سکر حبانہ نکر ناک اولوب کرک نکر دولای رہ می
سکر سکر مد بوندر۔ حوان نکر لی بالمجور حیدر سکر بوندر نا حری
انجام ای حکر فی الفی مقصک فوط رأس کئی نقاد نکر سکر۔
دای
مصطفی محمد علی

ایمان و دلش

راخو نظر رتند | حوریت و سکر
سکر نک حوریت۔

بعضہ برادرہ آجیدہ اتیا مخانه لره اشی صلیو اطفالہ ده قبول
ایک لک اکلک مذکورہ۔ بونزل سکر سکر حبانہ سکر
مذکورہ سکر بر سکر اولی حاکم فقط صفی یا ادال تبہ سکر
عجزی و مجور انقبض ایض امیہ بکیرک اکر و اکر سکر

(1) [13]

Halep vilâyetinden Zor Mutasarrıfı Ali Suat Bey aleyhinde Dâhiliye Nezâretine yazılan tahrirâtın suretidir.

Re's-ül-ayn'a gönderilen Ermenilerin şimdiye kadar orada bırakılarak adeta iskân edildikleri geçenlerde berâ-yı teftiş kaza-yı mezkûra giden Muhacirîn Müdür-i Umumîsi Muavini Abdülehad Nuri Bey'in raporundan anlaşılmış ve bunların Zor Mutasarrıfı Ali Suat Bey tarafından bi'l-iltizâm alıkonulduğu gösterilmiştir. Re's-ül-ayn gibi küçük fakat ehemmiyet-i mevkiyeyi haiz bir kazada binlerce Ermeni'nin yığılıp kalması, "vesâit yok" gibi esbâb serdiyle sevkîyât icra edilmemesi mucib-i mesuliyet olacağı tekrar ale-t-tekrar yazılmışsa da bir netice görülememiştir.

Müşârünileyhin bunlar hakkındaki tesâhub ve himayesi şayan-ı hayret bir derecede olup rivayete nazaran nezdindeki bir takım çocukların tuvaletlerini bizzat yapar ve bunların ebeveynlerinin felaketlerine mer-siye-hân olurmuş. O tarafa gönderilen Ermeniler şu suretle başka bir saadet-i hayatiyeye nail oluyorlar ki bundan dolayı da Ali Suat Bey'e medyundurlar. Bu halin temâdîsi bi'l-mecburiye Halep'ten sevkîyâtın teehhürünü intâc edeceğinden ifa-yı muktezâsı menût-ı re'y-i sâmi-i nezâret-penâhîleridir. 23 Kânun-ı evvel 331.

Vali

Mustafa Abdülhalik

Dâhiliye Nezâretinden 15 Kânun-ı sâni 332 tarihinde Halep Vilâyeti-ne Yazılan Şifrenin Suretidir.

Bazı yerlerde açılan eytâmhanelere eşhas-ı malume etfâlinin de kabul edildiği anlaşılmaktadır. Bunların yaşamalarından, hayatlarından devletçe mazarrattan başka bir şey mutasavver olmadığı halde mak-sad-ı hakikîyi ya idrak edememek aczi veyahut istihfâf etmek emeliyle bu gibilerin iaşe ve idame-i hayatlarına

جانبی ، اندر به جی کسرتی قطعاً از در منه خلافت منزل اولیو مکید
اینها ~~نیز~~ بوی اخلالک ایامی از به قوی ، اندر ایحوه اریجی
ایامی نه ناسپاید او غشوی بنای اولو -

راغب طایفه

راغب طایفه / کالو اولیو ناریجی عبد ولایت

مفردی تند افتاد حور تب

ال زیاد از ال وجود این جلیسک لایم که ایمنی معلومه
خون - جانته سوریه ، قدرتی شبه لی مکده کینارین مشن ایدلی
توز اولو نه مارجه خطار دند - ماهیت تحفه / الباعی فده
ساعت او کیدک من صفاری مدد - آکا کوره معله اجلی نو صولت

راغب طایفه

راغب طایفه / جاف و ده تارخی

مفردی تند افتاد حور تب

ایمنی معلوم ارباب اساتذ فضا نایم ده آند اندر اود
فنا نایم فوفه کوزیمه لایم لی التای بوندنک جوبه یوندر
به جید تایی مشه لوده ده قلدی جائز اولو جیف عله لری سو قبا
جوبه ایمنی اندر / جید خا رعد طایفه د سوات اند
دولندارین مسوده ایلمه د بوباج اردو فو مانده نقدیه جوبه نطای
جید نرغ انیدر فوفه کوزیمه اولو لری بانی برینیه مذکور و جوبه صولت
راغب طایفه

(2) [14]

çalışmak, onlara acımak hükümetin katiyen arzusunun hilâfına meşgul olmak demektir. Bu gibi etfâlin eytâmhanelere kabulü, onlar için ayrıca eytâmhane tesisi ile uğraşılmaması tebliğ olunur.

Dâhiliye Nâzırı

Talat

Dâhiliye Nezâretinin 1 Kânun-ı evvel 331 tarihli Halep Vilâyetine şifreli telgrafnamesi suretidir.

En ziyade izale-i vücudlarına çalışılması lazım gelen eşhas-ı malume sunûf-ı ruhbanının Suriye, Kudüs gibi şüpheli mahallere gitmelerine müsaade edilmesi tecviz olunamayacak hatalardandır. Mahiyet-i şahsiyeleri îkâ'-ı fesada müsait o gibilerin mahall-i menfaları ademdir. Ona göre muamele icrası tavsiye olunur.

Dâhiliye Nâzırı

Talat

Dâhiliye Nezâretinden Halep Vilâyetine 20 Şubat 332 Tarihli Şifreli Telgrafnamenin Suretidir.

Eşhâs-ı malume erbâb-ı esnânının hidemât-ı askeriyede istihdamlarına ordu kumandanlıkları tarafından gösterilen lüzum lede-t-teemmül bunlar menâtık-ı harbiyeye gönderilebilecekleri gibi şehirlerde de kalmaları caiz olamayacağından aileleri sevkîyât-ı umumiyyeye ittibâ' ettirilmemek şartıyla hariçte tarîk ve sair inşaatta kullanılmalarına müsaade edilmiş ve bu bâbda ordu kumandanlıklarına Harbiye Nezâret-i celiyesinden talimat-ı mahsus gönderilmiş olduğundan bi'l-muhâbere talimat-ı mezkûr mucibince muamele ifası.

Dâhiliye Nâzırı

را خدای تعالی در حق او رفته منصفانه است

کتاب و اندیشه می شناسد که نزد خداوند عورتی
 او را بر اینها نمی رزق بوقد . حیانه تنگ آید و دارم حدیث
 دقت و فایده به نه نه دهد . سوختن و آتش الهی منقاد -
 را خدای تعالی

را خدای تعالی / ^{الحمد لله} تا نرسد حب و لایه باز آید
 هم بخیر است عورتی

از نیکوین زکرا را خدای تعالی ، چنانچه در حدیث آمده
 خاله طبعه و بویا به حکمت نه به صوفی قبول آید . ک شبیه حد
 هر قدر نه و اینجه نقد . با فدا می آید و بعضی دلایند
 آنا . فعدنی مکه . اتمیه اولدنی حله . اسباب خدای تعالی
 عقدت شد به معنای اشتباه او اولونا ندرید طوفیه نه
 طوفیه . مناجیه است نیرینه کند . دل لکونه جو رتد الیه
 حله و دولت و بهر و حکومت آگاهی بر زحمت خار بوسند
 یافت . مناجیه و بهر حساب المانع حساب و طبع
 بعد چله طبع اول خدای تعالی بود و هر دو می باشد مناجیه

(3) [15]

Dâhiliye Nezâretinin Urfa Mutasarrıflığı'na 21 Eylül 331 tarihinde keşide ettiği şifreli telgrafnamenin suretidir.

Öyle bir eytâmhaneye lüzum yoktur. Hissiyata tebean iaşe ve idame hayatlarına vakit sarf edilecek zaman değildir. Sevkleri ile inbası ehemmiyetle muntazırdır.

Dâhiliye Nâzırı

Dâhiliye Nezâretinin 9 Eylül 331 Tarihinde Halep Vilâyetine yazdığı mahrem tahrirâtın suretidir.

Ermeniler için Türkiye arazisinde yaşamak, çalışmak gibi haklar tamamıyla kaldırılmış ve bu bâbda hükümet bütün mesuliyeti kabul ederek beşikteki çocuklarına varıncaya kadar bırakılmaması emrini i'tâ ve bazı vilâyâtta âsâr-ı fiiliyesini müşahede etmiş olduğu halde esbâb-ı ha-fiye dolayısıyla haklarında şimdilik muamelât-ı istisnaiye icra olunanlarının doğrudan doğruya menâtık-ı iskâniyelerine gönderilmeyerek her ne suretle ise Halep'te dolandırılmış ve hükümet ikinci bir zahmet karşısında bırakılmıştır. Menâfi'-i maddiyenin hasb-el-cehâle hissiyât-ı vatanîyeye galebe çalması tabii olacağından hükümetin bu husustaki siyaset-i muazzamasını

لحم

تقدیر آید به میرجه اقباله بوندی می کند و حیانت انید به بدیه و بر بر
 اوراده جفا - لذت نادیه ، جولوه و جوجه هغه الطور اولونه
 نیز می و نایه فی مقدمه اولونه بویا به هیچ مقدمه قول ایدلای
 کوسر به شده و کلمه ضایع کفر و سفالت حیانیه انبار بر لایق
 بارده بالوانه باید ریلا اجابه افاییده اورارد و بلا واسطه
 تأمیه آید به بدیه کلمه تیره مهر رنیدار جایه - ضاعه اوقاته
 بدین ویریه کنیز - مژدولک امیر سوقیه نه مدخله انجری لایم
 رد و فرمانده خفته و بد نظاره بجه شده نیش بریده - و خورده
 انکدام ایله ما مورید قولیده اندیشه انبریک مقصد خفته نه
 استقاله جایله ای رفو خفته بنی و مرغی و درود تا بخند و خفته
 سغه ایدانیسی کلمه ده خفته -
 راجه نیک
 کلمه

حب و له نیند افخته رنید / ۱۳۵۰
 نایه نیند و خفته نیند

معدن نالی کلمه - بانی خنده - انی صمدیه افکار و نشانه
 اختلالی خفته - اجوی تحقیق و وثایقه لایم و اختصار
 ما موراد و خرم کونده - بیه کلمه اوراده و خفته

(4) [16]

takdir edemeyecek ahalinin bunları muhafaza ü hayat etmelerine meydan vermeyerek oradan çıkarılmalarına; kadın, çoluk, çocuk her ne olursa olsun isterse meşy ü tâba gayr-ı muktedir bulunsun bu bâbda hiç mazeret kabul edilmemesi gösterilecek şiddet ve kerâmet metâib-i seferiye ve sefalet-i hayatiye itibarıyla başka yerlerde bi'l-vasıta yaptırılan icraat-ı ifnâidiyi oralarda bilâ-vasıta temin edebileceğinden bütün mevcudiyetinizle çalışarak izâa-ı evkâte meydan vermeyiniz. Menzillerin umur-ı sevkîyâta müdahale etmemesi lüzumu ordu kumandanlıklarına Harbiye Nezâret-i celilesinden tamimen bildirilmiştir. Bu hususta istihdâm edilen memurine mesuliyetten endişe etmeyerek maksad-ı hakikînin istihsâline çalışmaları lüzumunun tebliği ve mesai-i masrûfenin netâyicinin her hafta şifre ile inbası himmetinizden muntazırdır.

Dâhiliye Nâzırı

Talat

Halep Vilâyetine Dâhiliye Nezâretinin 3 Şubat 332 tarihli şifreli telgrafnamesi suretidir

Mustafa Nail Bey'in riyâseti tahtında eşhâs-ı malume efkâr ve teşebbüsât-ı ihtilaliyesi hakkında icra-yı tahkikat ve vesâik-i lâzıme istihsâline memuren Urfa'ya gönderilen heyet oradaki vazifesini

بعد از آنکه ولایت محقق شد غنای و کسب حوالید و ده دقیقه
 بولون حقیق تسلیم و توسیع برای اسباب رسید استیلا از
 ای باب این فرد و مراد نیست

افرا از مده حقه اثر اولی کتاب بوجیب محول
 موقوف اولی کرد

زور موقوف ذلک عبد ولایت السید اتیجی
 ای محترم نام موقوف موقوفه است
 تطایر حیدر و نه بنی اتیجی امر در حیدر موقوفه
 بولون و مراد اولی از آن است که از بنی اتیجی است - بولون
 اولی از بنی موقوفه ده نه بنی اتیجی - دوام ایده بولون
 لطف استیلا موقوفه

عبد ولایت / موقوفه موقوفه موقوفه غنای
 موقوفه موقوفه موقوفه موقوفه موقوفه
 ای باب موقوفه موقوفه موقوفه موقوفه موقوفه
 بولون موقوفه موقوفه موقوفه موقوفه موقوفه
 اصول موقوفه موقوفه موقوفه موقوفه موقوفه

(5) [17]

ba'de'l-ikmal vilâyetiniz mülhakâtından Antep ve Kilis havalisinde de tetkikâtta bulunacaklarından teshîl ve tevsî'-i mesaileri esbâbının şimdiden istikmâli lüzumunun icap edenlere mahremâne tebliği.

Dâhiliye Nâzırı Talat

Âhiren Ermeniler hakkında neşrolunan kitap bu heyetin mahsul-i tetkikâtı olsa gerektir.

Zor Mutasarrıfı Zeki'nin Halep Vilâyetine keşide ettiği 31 Temmuz 332 tarihli şifreli telgrafnamesinin suretidir.

Nezâret-i celileden tebellüğ ettiğim emirde Halep'ten sevkîyâtın tahfûfünü müteâkip burada mevcut olanların mahall-i iskânlarının tedbiri iş'âr buyrulmakta olduğundan sevkîyâtın daha ne zamana kadar devam edebileceğinin lütfen iş'ârı marûzdur.

Mutasarrıf

Zeki

Halep Vilâyetinin 11 Kânun-ı sâni 332 tarihinde Antep Mutasarrıflığı'na yazdığı şifreli telgrafnamenin suretidir.

Sivas, Ma'muretü'l-aziz ahalisinden olup livanız dâhilinde bulundukları anlaşılan Ermenilerin oralarda yerleşmelerine meydan verilmeyecek usul-i malume-i mübellige dairesinde muamele icrası ve neticesinin inbası.

Vali

(6) [18]

Bu telgraf o taraflarda bulunan Ermenilerin katilleri için verilmişti. "Usul-i malume-i mübellige" tabiri öldürülmeleri manasına delâlet eder. Yedi gün sonra kaza-yı mezkûr kaymakamlığının iş'ârına atfen Antep mutasarrıflığından âtîdeki cevapname gelmiştir.

C. 11 Kânun-ı sâni 332

Halep Vilâyetine

Liva dâhilinde yalnız Rumkale'de yerleştikleri anlaşılan vilâyât-ı mezkûre ahalisinden adedi beş yüze bâliğ olan ve ekserisi kadın ve çocuktan ibaret bulunan eşhas-ı malumenin usul-i muamele-i mübellige daîresinde muhafız Kürtlerle terfikân bir daha avdet etmemek üzere ihraç edildikleri kaza-yı mezkûr kaymakamlığının iş'ârından anlaşıldığı marûzdur.

Bunda demek istiyor ki, Rumkale'de mevcut beş yüz kadar kadın ve çocuktan ibaret Ermeniler, emir mucibince öldürülmüşlerdi. Bir daha avdet etmemek ve muhafız Kürtlere terfik sözlerinden öldürüldükleri izah olunuyordu.

29/7.

در حبس مدبر شدیدی معارضه کند به اطمینان
در حبس مدبر شدیدی معارضه کند به اطمینان
نایب خود باز بگوید که نایب افکار است
مدرسه -

[illegible]

بمقتضای این اعلامیه تحقیق شود - خدمات وزارت به
بنی طیف باشند - اول در رتبه - رده - سزا معلوم است
و رتبه -

(7) [19]

Muhacirîn Müdür-i Umumîyesi Muavinlięinden³ İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyet-i Umumiyesine 26 Şubat 332 Tarihinde Yazılan Şifreli Telgrafnamenin Suretidir.

Sanatkâr sıfatıyla Suriye'ye gidenler müstesna olmak üzere şimdide kadar sevk olunan Ermenilerin ancak rub'u menâlık-ı iskâniyeye vâsıl olabilmiş, mtebâkîsi yollarda esbâb-ı tabiiyyeden vefat etmişlerdir. Bazı sebepler dolayısıyla Halep'ten çıkarılamamış olanların da sürat-i sevkleri için tedâbir-i lâzime ittihâz edildiği marzudur.

Bu telgraftan anlaşılan hakikat şudur: Hükümet-i merkeziyenin yani Talat Paşa'nın emir ve arzusu yerini buluyor, Ermeniler ölüyor, öldürülüyorlardı. Resmen malumat veriliyor.

3 Burada Halep'teki mdriyetten bahsedilmektedir.

عبدالربی بنیان رحه دولتی رفخدار انبیا علیہ السلام حکومت
 ایچون بریائتہ مد ستمانی المہ اولان ارینی غفرلہ انزالہ وجودی
 اسامی اندر کہ انجاء میان بونور مقدسہ معلول واجاسفہ
 اعطایہ برافرا مقدہ ایدیں . حال فرخورد موافقی بر طرف و حین
 بوعنفہ مد رہ تخبکی زمان منتقی عدول انجیہ اولیغندہ
 مساک و رحمت حدیثہ قابلہ برہ بوندرل تودہ موجودندیدہ
 خانہ در بریل زکبارہ ارشدت نامہ برافرا حوال
 ررج حیاتیدسی و بولابده انجنام اولوزجہ مأثور بنیک
 بغایتی استحقاق ایدہ برجه ارباب محبت و غفرند اولوسنہ
 رقت ایدیں انکدر توجہ اولونور . راضیہ طری

بوبرتفاق خویدسی . مدد بر عین بر دند اوراد خفیس
 ارانده ایدیں . بنیایہ کعبہ انجیہ بایطیہ بوع دار
 بر حاض بوقدر .

حب و لایقہ

اور ارادہ الکریمہ و لایقہ کریم ارشدت مدد بر خفیس
 ایدیں . (بر لایقہ طری)
 ۱۹۱۵

(1) [20]

Asırlardan beri bünyân-ı rasîn-i devleti rahne-dâr etmek emeliyle çalışmış ve hükümet için bir gaile-i mühimme şeklini almış olan Ermeni unsurunun izale-i vücudu esasen mutasavverken ilcâât-ı zaman bu tasavvur-ı mukaddesin husûl ve icrasına imkân bırakmamakta idi. Hal-i hazır bütün mevânii bertaraf ve vatanın bu unsur-ı muzırdan tahliyesi zaman-ı muntazırı hulûl etmiş olduğundan müsamaha ve merhamet hislerine kapılmayarak bunların mevcudiyetlerine hâtime verilerek Türkiye’de Ermenilik namının bırakılmamasına son derece çalışılması ve bu bâbda istihdâm olunacak memurinin bu gayeyi istihsâl edebilecek erbâb-ı hamiyet ve iffetten olmasına dikkat edilmesi ehemmiyetle tavsiye olunur.

Dâhiliye Nâzırı

Bu bir telgraf kopyası; Müdür-i Umumî Muavinliği evrak-ı hafiyesi arasında idi. Ne zaman gelmiş, kime yazılmış, buna dair bir sarahat yoktur.

3/691

Halep Vilâyetine

Oralarda ele geçecek vilâyât-ı şarkîye Ermenilerinin tedâbir-i hafiye ile imhaları. 23 Teşrîn-i sâni 331.

Dâhiliye Nâzırı

Talat

بوتذاف اوز رینه بولسا دارا بی طرفه ده رحلی تحفقه
 ایا اولونه رحه بولکده محضاً موقعا بولمده انباج و بولده
 هوری بر سورته انلا اندر بولده
 حب و لایحه

۷۷۷

مقد حب جوارنده اسکا ایدیه
 ارغیلک بلافاته مان منله اسکا لرینه موقدی
 انباجی ۷۷۷ اول ۷۷۷
 راجه طور

بدیه نهجیده حب مطلقه اسکا اولدوق جوار کویله بولده
 مع جریله ریشه و بوزدانی مع جوار اولدوق خورنولر قدر بولده
 اسکا اولوند قدر یارده چالنجی بلامدردی بوتذاف
 اوز رینه اطراف از سوار زاندار در جیفارده
 درلو نقد بایله کوبیده اواج و بوجودی انلا اندر

(2) [21]

Bu telgraf üzerine polis dairesi tarafından derhal tahkikat icra olunarak bu gibiler mahfûzen sevkîyât-ı umumiyeye ittibâ' ve yollarda her biri birer suretle itlaf ettirilmiştir.

Halep Vilâyetine

723

Mukaddema Halep civarında iskân edilen Ermenilerin bilâ-ifâte-i zaman menâtık-ı iskâniyelerine sevkleri ile inbası. 3 Kânun-ı evvel 331.

Dâhiliye Nâzırı

Talat

Bidâyet-i tehcirde Halep mıntıkâ-i iskân olduğundan civar köylere birçok muhacir yerleştirilmiş ve bu zavallı muhacirler artık kurtuldukları ümidiyle iskân olundukları yerlerde çalışmaya başlamışlardı. Bu telgraf üzerine etrafa ester-süvâr jandarmalar çıkarılarak bin türlü taaddiyat ile köylerden ihraç ve birçokları itlaf edilmişlerdir.

حب و لایه

۷۶۵

بعضی غنی می زنند و بعضی فقیر و بعضی در میان
میان و بعضی در میان و بعضی در میان و بعضی در میان
فقر و بعضی در میان و بعضی در میان و بعضی در میان
بعضی در میان و بعضی در میان و بعضی در میان
بعضی در میان و بعضی در میان و بعضی در میان

زائاً بوی انداخته بوی خام و در آنجا
حق اویخته و بعضی در میان و بعضی در میان
بعضی در میان و بعضی در میان و بعضی در میان
بعضی در میان و بعضی در میان و بعضی در میان
بعضی در میان و بعضی در میان و بعضی در میان
بعضی در میان و بعضی در میان و بعضی در میان

حب و لایه

۷۶۶

بعضی در میان و بعضی در میان و بعضی در میان
بعضی در میان و بعضی در میان و بعضی در میان
بعضی در میان و بعضی در میان و بعضی در میان
بعضی در میان و بعضی در میان و بعضی در میان
بعضی در میان و بعضی در میان و بعضی در میان
بعضی در میان و بعضی در میان و بعضی در میان

(3) [22]

Halep Vilâyetine

745

Bazı Ermeni gazete muhabirinin oralarda dolaşarak bir takım fâciayı musavver fotoğraf ve evrak tanzim ve bunların oranın Amerika konsolosuna tevdi' ettikleri söylenmekte olduğundan bu gibi eşhâs-ı muzır-ranın derdestleriyle imhaları. 11 Kânun-ı evvel 331.

Dâhiliye Nâzırı

Talat

Zaten bu gibi işler için sivil memurlar istihdâm edilmekte idi. Hatta Amerika Konsoloshanesi etrafında daimî suretle bir tarassud memuru bulundurulurdu.

Bir gün Jamanak Gazetesinin mi, başka bir ceridenin mi muharrirlerinden biri burada görülmüş, haber alındı. Bunun taharrîsi o kadar ehemmiyet kesbetti ki tarife sığmaz. Nihayet ele geçmedi.

Halep Vilâyetine

762

C. 2 Kânun-ı evvel 331. Sevkiyât-ı umumiyyeden kurtulmak fikriyle kabul-i İslâmiyet etmek isteyen Ermenilere menâtık-ı iskâniyelerinde ihtidâ etmeleri lüzumunun tebliği. 17 Kânun-ı evvel 331.

Dâhiliye Nâzırı

Talat

سوفیانه کسب شده اندکی ، هر طرفه هر کسب
 و فیاه خری حدکی کرده بجه اسلام اولور زده
 فور اولور زده بجه زولیده و احبب انجیدی
 بر ایستاده ده اسلامی قبول ایستاده . قوال ایستاده نظار
 ایستاده ایستادی . بوجو ایستادی .

حب و لایفه

۸۰۱

بالکیم کوسمانه ، سمدوز انیده و انشاه امور ندیده
 منجم اریدک ده مناظره اعانه کریمه موحدی تقدیر احمه
 و بوبابده حربه نظار حربه اردو فن ناندانور سینه
 اجا اولوننده . نجه سنده اناسی ایستاده و احبب
 حله

کرک انشاهنده ، کرک انیده فن ناندانور موجود
 سولیه ماموریه آندکی ارمنی ایستادی . حاکمیت کوی
 بوندک اهانن انجیلر خورقمره بوری ویدی
 بوند اوزرینه خط خویر کتیر بوندک اکره ایستادی
 بوبابده کرک خط خویری خری کتیر ، کرک جهای یاشانه
 بول ان نندی اولنده . حله حله یاشانه
 حله لئی اغزان انجیده . نجه سمدوز مامورری

(4) [23]

Sevkiyâtın kesb-i şiddet ettiği, her tarafta, her gün binlerce vefeyât haberi geldiği sırada belki İslâm oluruz da kurtuluruz diye bazı zavallılar müracaat etmişlerdi.

Bir ikisinin de İslâmiyet'i kabul edilmişti. Tevâfi edince nezâretten istizân edildi. Bu cevap geldi.

Halep Vilâyetine

801

Bilumum müessesât, şimendifer işletme ve inşaat umurunda müstahdem Ermenilerin de menâtık-ı iskâniyelerine sevkleri takarrür etmiş ve bu bâbda Harbiye Nezâret-i celilesinden ordu kumandanlıklarına tebligat icra olunmuştur. Neticesinin inbası. 26 Kânun-ı evvel 331.

Dâhiliye Nâzırı

Talat

Gerek inşaatta, gerek işletme kumpanyasında mevcut memurinin ekserisi Ermeni idi. Hükümet güya bunların ihanet etmelerinden korkarak bu emri verdi. Bunun üzerine hat komiserliğinden bunların isimleri istenildi. Bu bâbda gerek Hat Komiseri Hayri Bey'in, gerek Cemal Paşa'nın büyük insaniyetleri olmuştur. Mamafih Talat Paşa'nın haksızlığını itiraf etmelidir. Bütün şimendifer memurları

(5) [24]

Ermeni olduğu ve Ermeniler hakkında bu kadar mezâlim icra edildiği halde dört beş sene devam eden seferberlik esnasında bu adamlar kemal-i sadakatle çalışmaktan başka bir şey yapmamışlar, hattın hiç-bir tarafında bir hadise işitilmemiştir.

Halep Vilâyetine

809

Yol boylarında yığılmış kalmış olan eşhâs-ı malume ecsâdının zabitleri ecnebiye tarafından görülüp fotoğraflarının alındığı işitilmekte olduğundan bunların hemen defniyle açıkta bırakılmaması ehemmiyetle tavsiye olunur. 29 Kânun-ı evvel 331.

Dâhiliye Nâzırı

Talat

Felaket, sefalet, hastalık yüzünden günde yedi, sekiz yüz Ermeni ölüyor. Bunlar yollarda çamurlara gömülmüş, tuyûr-ı vahşiye tarafından her tarafı delik deşik olmuş, vicdan-ı beşeri sızlatacak halde idi. Alman, Avusturya zabitleri bu manzaraları görüyorlar, memleketlerine yazıyorlardı. Bunu haber alan Talat Paşa, bu cinayetlerini bir kürek toprakla saklamak, örttürmek istedi. Fakat bu facia-yı müellimeyi kâinat alt üst olsa unutturulamaz, saklanamaz.

بوجود نمود مناظر یکدیگر خستایدند و در اسلام مدک در
قلعه بنی حیدر لایق در می

حب دلا بینه

۸۰
بعد از آنکه در هر روز از میدان قزوین که در آنجا
موجود است خوشی - مناظره ای که در آنجا موجود است
را در آنجا
در آنجا

لوئی فزادنه مقصد ، فزادنده را او را اندکی فزاد برده
برای چه است احق است ، اما در این نامه اندکی بر
اصول ، عمومی و محرم ، مجبور بودیم و بود و بود
فنا عباد ، شخصی اندکی به جز این بود و بود و بود
فنا حق و دین

(6) [25]

Bu vicdan-sûz menâzır yalnız Hristiyanların değil İslâmların da kalplerini sızlatıyordu.

Halep Vilâyetine

820

Badema şimalden gelecek Ermenilerin kasaba ve şehirlere uğratılmayarak doğrudan doğruya menâtık-ı iskâniyelerine sevkleri tamimen tebliğ olunur. 4 Kânun-ı sâni 332.

Dâhiliye Nâzırı

Talat

Bu telgraftan maksat, kasaba ve şehirlere uğratıldığı takdirde bir parça istirahat etmek, ianelerini temin edebilecekleri, açlığa, mahrumiyete mahkûm, mecbur eylemek ve bu suretle metâib-i seferiyeye tahammül edemeyeceğinden tabii yollarda dökülüp kalacaklardı.

ابونیدینه فدائی نخل ابدیه بر چه حاله بولونان
 انهم مقلد انما نخل طوبی اندر بدیه اعلای
 بناییدینه خنده زلفیه سو خدی / ^{طوبی} ^{طوبی}

راحتی
 طوبی

صاحبدم بولیده اوزده بوی انفاخانه زدم
 بوی ، نذافه نخل به حوی مضار افاده ابدیه
 ابونیدینه فدائی اندام نخل به دره بایندگی هر مقید
 نخل ای ز . دیه دره بایندگی انبار بونه جبهاده
 اولوسه کلام ابدیه . نخلیم اولی . سنده
 احیا انیانی نخل درلودر بیه انیام نه اولی
 حب اولی . ^{طوبی} اولدی

(7) [26]

Halep Vilâyetine

830

Ebeveynlerinin felaketini tahattur edemeyecek halde bulunan eş-hâs-ı malume eytâmının toplattırılarak iaşeleri, mütebakilerinin kâfilelere terfikân sevkleri. 12 Kânun-ı sâni 332.

Dâhiliye Nâzırı

Talat

Zannederim bu bâbda uzun boylu izahata lüzum yok, telgrafın şekli pek sarîh manalar ifade ediyor. Ebeveyninin felaketini iki, üç nihayet dört yaşındaki çocuklar tahattur edemez. Demek dört yaşımdan itibaren bütün sıbyân da ölüme mahkûm edilmişti. Nitekim öyle oldu. Meskene'de açılan eytâmhaneye doldurulan eytâm ne oldu? Hepsî öldü, öldürüldü.

(8) [27]

Halep Vilâyetine

840

İntilli, Ayıran mevkilerinden itibaren Halep'e kadar hat boylarında ekserîsi kimsesiz kadın ve çocuktan ibaret kırk, elli bin Ermeni olduğu anlaşılmıştır. Güzergâh-ı askerînin böyle en mühim mevâkiinde bir mecmâ'-i sefalet teşkili müsebbipleri için en ağır cezayı müstelzim olacağından Adana Vilâyetiyle bi'l-muhâbere hemen Halep'e uğratılmaksızın karadan menâtık-ı iskâniyelerine sevkleriyle neticesinin bir haftaya kadar inbası ehemmiyetle muntazırdır. 16 Kânun-ı sâni 332.

Dâhiliye Nâzırı

Talat

Kendisinin itiraf ettiği veçhile kimsesiz kadın ve çocuktan ibaret bir takım zavallılar ne yapmaya kadir olabilirler. Ve oralarda aylarca kaldılar. Ne gibi bir hareketleri müşahede edildi? Merhamet-i beşeriye-ye avuç açmış birkaç zavallının mevcudiyetinden korkulur mu? Hayır, bunlar korku izi değil, Türk tarihini, Türk naçiz istikbalini lekelemek,

ارشد نسل او در در فلقه حیات قدس
لبه برش دهد .

حب و لایه

۸۹۵

۱۲ کوی محمد نایب و ۸۹۰ نزد کوی

نزد قاضی زید -

اینکه در این موقوفه ایتمه اولاد ارشد
انسانند محمد اولادیه بنیه انسانند - تا خود
علاء ریه بر کده افندی جائز کور و مسکن
او در حب جوارنده کی وای باشد به وقت انظار
و بنای کبر / قاضی و محمد انصار به و حلا
در حق موقوفه .

(9) [28]

Ermenilik neslinin ortadan kalkmasına çalışmak fikrinden başka bir şey değil.

Halep Vilâyetine

845

16 Kânun-ı sâni 332 tarih ve 840 numaralı şifreli telgrafnameye zeyildir.

İntilli ve Ayıran mevkilerinde bırakılmış olan Ermenilerin inşaatta müstahdem olanlarının netice-i inşaata kadar tehir-i sevkleriyle ailelerinin birlikte kalmaları caiz görülemediğinden onların Halep civarındaki kura-yı münasibeye muvakkaten iskânları ve mütebaki kimsesiz kadın ve çocukların iş'âr-ı sabık veçhile sürat-i sevkleri.

بوندن بر حوضه یی لاری خانه خانه حد لندی .
 کوبیده اسطه اولونه حقدی . اسدی باز لندی
 دفتاری بامدی . زوالید امید لندی .
 حفظ میدوده امید . بولسی بر حوضه بوندی مکتبه
 حیفه بوندی . استی وریور . بوندی کویا
 مکتبه کویو . بر آبی دانه کویو . اراده کوند
 کویو . استی مکتبه لزوم قلمه ، حوند
 استی وریو نه اند الکی کوه حد . کز بیدی مکتفه
 انجوسه و حخته کویور . بوی . نمبر از قدیه
 وقیزار بولدده اهلی ، راندانه نیک اخلاصه
 استوانیه نه قریبه اولویو .
 فوج لری ، بابلر ، خرد کلر اردو خدمتده ، بوی
 بیار و حخته تخفیه جابجور . بوندی قیزار
 کندی بیدار ایدیلور . اولدریلور .

Bunların birçoklarının aileleri kâfile kâfile Halep'e getirildi. Köylerde iskân olunacaklardı. İsimleri yazıldı, defterleri yapıldı, zavallılar ümitlendirildi. Fakat beyhude ümit. Polis bir taraftan bunları memleketten çıkarıyor. İstida veriyorlar, bu istidalar güya muamele görüyor. Bir iki daireye gidiyor, aradan günler geçiyor. İstidaya muameleye lüzum kalmamış, çünkü istidayı verenler iki gün sonra kendilerini Meskene'nin agûş-ı vahşetinde görüyorlar. Bu biçare kimsesiz kadın ve kızlar yollarda ahalinin, jandarmanın ihtirasât-ı şehvaniyesine kurban oluyorlar.

Kocaları, babaları, kardeşleri ordu hizmetlerinde, bizimle beraber vatanın tahfisine çalışıyorlar, beride kızları, gelinleri berbat ediliyor öldürülüyor.

وکیلک نه لری حب جازنده اعطایه ای ل
ریون نظاره از تاره حده اندیه می خنواخیه
ویر دیکامی کوی البور
حب و لایه

۲. دیکامی کوی
ار کندیه بالا فیه کندیه ای نه اندیر بر کندیه
نفریه اوکیل ده هم خنوا اعطایه ای نه حوده
افامدی / ایسه ده
راضی
طیقت

نه خنوا غیب . برده بورانه بوی عیله ل
خارجی ، کویه کوی دیه اندیانی لزوم ایسی
خونکه نظاره اوکیل حب جازنده کی
قوانیه اعطایه ای نه ایسه

حده ده ؛ نظاره ویر دیکامی بورانی
البریه حوده ایسه دیکامی کوی
ار سید حقه حوده خنوا حوده

(11) [30]

Bu gibilerin ailelerini Halep civarında iskân edin diyen nezaret az zaman sonra âtîdeki telgrafiyla verdiği emri geri alıyor.

860

Halep Vilâyetine

C. 27 Kânun-ı sâni 332. Erkeklerinin bilahare kendilerine iltihâk ettirileceğinin tefhîmiyle o gibilerin de hemen menâtık-ı iskâniyelerine sevk ve i'zâmları. 2 Şubat 332.

Dâhiliye Nâzırı

Talat

Ne kadar garip. Bir kere buranın, bu gibi aileler kalacak mı, gidecek mi diye istizânı lüzumsuz idi. Çünkü Nezâret o gibilerin Halep civarındaki kura-yı münasibeye iskânlarını evvelce emretmiş idi.

Sonra da, Nezâretin verdiği bu emri kaale almayarak “sevk edin” demesi gösteriyor ki Ermeniler hakkında hükümetin kalbinde hiss-i terhîm

حب ولایت

۸۵۴

محتاج؟ حجاب دعا به بکردم و حجاب و سرهای اسلام
 انبیا و ائمه موجود اند. آنجا به رفتند بشفه
 برین تولید انبیا به اولاد به حکم انبیا معده مدومات
 طعنه به اعانه را چون مصارف زنده اختیار
 موافق دهد. بر کبد کوفیه خدایه رفیق
 افر؟ وندی به اعانه ایلمده اولاد در
 تبلیغ اخیه موافق به اخیه ایلمده

دانشه در
 خدمت

نه قدر همه معتزله . دنیا به ارفی اولاد به حکم
 به برکنای ائمه . حکم زوال معجزات به حکم
 رلف اند عود کور و کور . نیامده عقد مدوم
 بر ایند .

(12) [31]

kalmamıştı.

Halep Vilâyetine

853

Muhtac-ı himaye ve iaşe binlerce muhacirîn ve şühedâ-yı İslâmiye eytâm ve erâmili mevcut iken âtiyyen yine mazarrattan başka bir şey tevlîd etmeyecek olan bir takım eşhâs-ı malume metrukât-ı tıfliyesinin iaşeleri için masârif-i zâide ihtiyarı muvâfık değildir. Bu gibilerin seviyât kâfilelerine terfikân ihraç ve şimdiye kadar iaşe edilmekte olanların da tebligat-ı ahire mucibince Sivas'a i'zâmları. 23 Kânun-ı sâni 332

Dâhiliye Nazırı

Talat

Ne kadar müthiş merhametsizlik. Dünyaya Ermeni olarak gelmekten başka bir günahı olmayan bir takım zavallı masumların yiyecekleri bir lokma ekmek çok görülüyor. Yaşamak hakkından mahrum bırakılıyor.

اور نذر ان اختیار دے۔ برائے مادامی۔ خطہ ایدرم
ایسی مادام خوف اور جہ۔ برائے بوز اطفال معصومین
طوبیلا کہ، طوبیلا نذر کہ، طوبیلا کو بختہ باختم
سود اید پوری۔ بومنی والی بختہ بومنی۔
مع جہ دارمنی اعصاب اید پوری۔ فقط اید
بیش سویر۔ سویر دی
بومنی مادام بومنی حقدہ برائے اید پوری۔
اور نذر بختہ اید پوری۔

طوبیلا بومنی۔ بختہ بومنی۔ بختہ بومنی۔
طوبیلا کہ، اور نذر بول برائے اید پوری۔
اور نذر باقیہ حقدہ بختہ۔ بختہ بول بختہ
بختہ۔ بختہ اولد بختہ۔ بختہ بختہ
سود وادارہ۔ بختہ بختہ۔ بختہ بختہ
بختہ بختہ۔ بختہ بختہ۔ بختہ بختہ
بختہ بختہ۔ بختہ بختہ۔ بختہ بختہ
بختہ بختہ۔ بختہ بختہ۔ بختہ بختہ
بختہ بختہ۔ بختہ بختہ۔ بختہ بختہ

O zamanlar insaniyet-perver bir Alman madaması -zannederim ismi Hoh olacak- bir, iki yüz etfâl-i masumeyi toplamış, toplattırmış; hükümeti bu yetimlere bakmağa sevk ediyordu. Bu merhamet valiyi kızdırıyor, Muhâcirin Dairesini igzâb ediyordu. Fakat açıktan bir şey söylemiyorlardı.

Bu merhametli madam, bu çocuklara bir ana şefkatini ibraz ediyor, onları yaşatmak istiyordu.

Hükümet buna da bir hile buldu. "Bu yetimler Sivas'ta toplanacak, orada büyük bir eytâmhane açılıyor, orada bakılacaklar" dedi. Maksadı yollarda bu biçareleri öldürmek idi. Hatta bunların sevk ve idaresine ben memur edilmiştim. Çocuklar trenle memur-ı mahsus veda'atıyla Ereğli'ye gelecekler, oradan arabalarla Sivas'a gönderileceklerdi. Ben Ereğli'de oturacaktım. O sırada Muhacirin Dairesinin tahsisâtı tükenmişti. Yeni tahsisât bekleniyordu,

تا فرستی . الهیه بوز و لده . بدی سزای
 حده . بوجوه نهی اولدر . استانور کوندلدر
 اگر بوری ویره و زانده ، صحت یاشاده ص
 اسلامت اولد اید . نیه و بدنی نفعه فی صفت -
 انار نه ، بابار نه صحت خدائی طمه ، اوله
 طمه نیم طمه بوی بکدی ده اولد و نکره حیجاب
 قوم برکت ناری که لیه مو قاج خالی عجب
 لبین نهی براسه یار اید . حد
 حب و لایه

۷۹۵
 انحصار معصیه نه مقام کیده . ایدیه حصدی نظم
 و کتابان حادی نند اندک قبوله باس بقره
 تحقیق نه اوطا اشوبه بیوره اخلاص زما فی موجب
 ادرا حق مستنده ضایع ایدیه حقوقی منظره کانون
 ایدیه زود و سینه / ۵۹۵ و ۵۹۶
 دافندلی
 صحت

(14) [33]

teehhür etti, iş bozuldu. Yedi, sekiz ay sonra bu çocuklar nasıl olduysa İstanbul'a gönderildiler. Eğer bu emri veren zâtta, Talat Paşa'da hiss-i İslâmiyet olsaydı nik ü bedini tefrîke gayr-ı muktedir; analarının, babalarının mucib-i felaketi olmuş, emriyle, zulmüyle yetim kalmış bu gibi bî-kesleri de öldürmeye çalışmazdı. Koca bir milletin tarihini lekeleyen şu birkaç zalimi acaba beşeriyet ne gibi bir isimle yâd edecek.

Halep Vilâyetine

745

Eşhas-ı malumenin makamâta keşide edecekleri tazallüm-i hal ve şikâyâtı havi telgrafların kabulünde beis yoksa da tahkikatıyla uğraşmak beyhude izâa-i zamanı mucip olacağından müştekîlere zâyi' edilen hukuklarını menâtık-ı iskâniyelerinde aramaları lüzumunun tebliği. 9 Kânun-ı sâni 332.

Dâhiliye Nazırı

Talat

(15) [34]

Bu şifrenin sebab-i vürudu şu olacak:

Vilâyete, Muhacirin Dairesine bazı yerlerden şikâyet telgrafları gelirdi. Vilâyet, Halep Merkez Posta ve Telgraf Baş Müdüriyetine telgrafların kabul edilmemesi hakkında mahrem bir tezkere yazdı.

Demek ki başmüdür de Telgraf Nezâretine yazmış, Nezâret Talat Paşa'ya müracaat etmiş. Öyle ya, kabulünde ne mahzur olacak? Vâridât-ı devlet artar fakat ehemmiyet vermemeli, çünkü Ermenilerin artık bu vatanda hakları kalmamış, onlar için yaşamak hakkı iptal edilmişti. Ölûme mahkûm olanların şikâyetlerinin ne tesiri olabilir? Bu şikâyetler mezardan gelen seslere benzerdi. Hükümet bu seslerden tevahhuş eder, bunları dinlemek onun için bir mesele idi, dinleyemezdi.

عالمی ، یونیورسٹی ، فارسی ،
اغلا ، یانہ ، فارسی ،
فارسی ، فارسی ، فارسی ،
فارسی ، فارسی ، فارسی ،
فارسی ، فارسی ، فارسی ،
فارسی ، فارسی ، فارسی ،

(16) [35]

Hâsılı bu bî-hadd ü hesap cinayât karşısında ağılamayan kalmadı.

EK-2

ANDONYAN TARAFINDAN YAYIMLANAN NAİM EFENDİ HATIRATI

Hatırat'ın elimizde olmayan bazı kısımları Andonyan tarafından yayımlanmıştır. Hem bizde hem de Andonyan tarafından yayımlanan kısımları, tekrardan kaçınmak amacıyla, bazı istisnalar dışında buraya almadık. Andonyan, Hatıratı yayımlarken orijinal sırasını takip etmemiş, kendi metni içinde dağıtmıştır. Biz aktarmayı, Andonyan'ın yayımladığı biçim ve sıraya göre yapıyoruz. Hatıratın alınan paragraflar arasında anlam bütünlüğü sağlamak için, Andonyan'a ait açıklayıcı bazı ifadeleri aynen koruduk. Hatırat'ın, Andonyan tarafından yayımlanmış ve ama bizim elimizde olan kısımlarını, Ermeniceden Türkçeye çevirmedik, Osmanlıca asıllarını kullandık. Yazıdaki italikler Naim Efendi'ye, gerisi Andonyan'a aittir. Bölüm ifadeleri, Andonyan'ın kitabındaki bölümler içindir.

BÖLÜM 1:

Naim Bey'in anıları, Res-ül-Ayn katliamının hazırlık günlerinden başlıyor. Res-ül-Ayn, Mezopotamya İmparatorluğu'nun harabelerinde kurulu ve Çeçenlerin yaşadığı yaklaşık 50 haneli bir yerleşim alanıydı. Daha önce Zor hükümetine tabi, önemsiz bir bölgeydi, ancak Bağdat demiryolu hattında bulunduğu için, önemi birden arttı ve daha önce Çeçenlerin Sefa köyünde bulunan Kaymakamlık, Res-ül-Ayn'a nakledildi. Naim Bey'in bahsettiği dönemde Kaymakam Yusuf Ziya Bey'di ve Yusuf Ziya Bey kendisine verilen katliam görevini yerine getiremediği için görevinden alınmıştı.

Artık söz Naim Bey'in:

Ermenilerin trajik sürgünü ve öldürülmeleri meselesi, Türk ismini insanlığın ebedi lanetine layık bir noktaya taşımış ve öyle zannediyorum ki, dünya tarihinin bugüne kadar kaydettiği korkunç olaylardan hiçbirine benzemez. Türkiye'nin geniş topraklarının hangi köşesine bakarsanız, en karanlık kovuklarda, insafsızca parçalanmış Ermeni cesetleri ve iskeletleri bulunacak.

Ben daha göçmen sevkiyatı işiyle meşgul değilken, Res-ül-Ayn'da reji kâtibiydim. Köyün karşısında, nehrin kıyısına yayılmış yüzlerce kadın ve çocuklardan oluşan bir kervan gördüm. Bunlar her sabah köye gelip dileniyorlardı, bazıları da, köye taşıdıkları su karşılığında aldıkları bir lokma ekmekle yaşamaya gayret ediyorlardı.

Mevsim yazdı. Kayaların veya bir tümseğin kovuklarına sığınabilirlerdi. Ama kışın bu iş zordu, nitekim gecenin derin sessizliğinde, soğuktan ve açlıktan can çekişenlerin iniltileri duyulmaya başladı. Köyün Çeçen sakinleri, bu iniltileri duymalarına karşın, hiçbirinin vicdanı rahatsız olmuyordu.

O geceyi hiç unutmayacağım. Kaymakamın evindeydik. Dışarıda korkunç bir fırtına ortalığı kasıp kavuruyordu. On dakika ötemizde, dehşetli fırtınanın etkisindeki zavallıların hıçkırıklarını duyuyorduk. Kaymakam çok dürüst ve vicdan sahibi bir zattı. Birlikte çıkıp bir ağa'nın evine ve başka birkaç yere daha giderek 2-3 çadır temin ettik. 10-15 jandarma ve halkın da yardımıyla çadırlar kuruldu ve zavallılar, kısmen de olsa bir sığınak buldular. Onların ölümü trajikti, ama cesetlerin aç köpekler tarafından parçalanma manzarası, daha da can acıtıyordu. Bunlar Sivas, Diyarbakır ve Harput'tan arda kalan göçmenlerdi. Beş altı vilayetin yaklaşık bir milyona varan sakinleri sürülmekteydi. Sürgün noktalarına varana kadar, her bir kervandan ancak 100-150 kadın ve çocuk kalmaktaydı. Bu da onların yol boyunca kırılmakta olduklarının deliliydi.

Naim Bey Res-ül-Ayn'da bulunduğu sırada, İstanbul ve civarından ve de Kilikya'dan yola çıkarılan ve sayıları yüzbinleri bulan göçmenler, kısmen demiryolu ve kısmen de yaya olarak menzillerine vardıklarında, katliam talimatı da zaten oraya ulaşmış olacaktı.

Naim Bey devamla:

Halep'e geldim ve şans eseri, daha 3-4 gün önce Halep'te Göçmenler Genel Müdür Vekili görevine başlayan, Abdülhad Nuri Bey'in baş kâtabi görevine atandım.

Res-ül-Ayn'da bulunduğum sırada, gözlerimle gördüğüm halde, o cinayetlerin amacını anlayamamıştım. Ancak işin aslını daha sonra idrak edebildim. Gelen şifreleri kaydettikçe titriyordum. Bütün bir millet, kendi kadın ve çocuklarıyla, ölüme mahkûm edilmişti. Yerli Erme-

niler için yerleşim bölgesi olarak Halep'in, Maara, Bab ve diğer bölgelerini belirleyen hükümet kararı, Habur nehri çevresi (Deyr-i Zor) olarak değiştirilince, durumun basit bir dram olmadığını, daha korkunç şeyler olacağını algıladım.

Naim Bey'in bu son ifadesini anlayabilmek için, İstanbul civarı ile, Anadolu demiryolu boyundaki ve Kilikya yöresi Ermenilerinin önemli bir bölümünün daha önceden Halep'e ve vilayetin, Ayaz, Kilis, Bab, Maara ve Muncup şehirlerine yerleşebilmiş olduklarını bilmek gerek. ...

Gerçekten de sürgünler için belli bir yerleşim bölgesi yoktu. Durmadan bir yerden diğerine sürülmekteydiler, yeter ki yürüyebilsinler ve yürüdükçe de telef olsunlar.

Naim Bey devamla:

Birgün, İçişleri Bakanlığı şu şifre telgrafı gönderdi:

"'Belli Kişilerin' gönderilmesi, ülkenin gelecekteki refahının sağlanması içindir. Çünkü onlar nerede iskân edilirlse edilsinler, lanet olası ve musibet fikirlerinden vazgeçmeyecek olduklarından, sayıları mümkün mertebe azaltılmalıdır."

Bu telgraf 1915 yılının Kasım ayında gelmişti. Sekiz gün sonra Vali tarafından, yorum yapılmadan Abdülahad Nuri Bey'e verildi. Aynı gece saat 11.30 da, Göçmenler Müdürü Eyüp Bey ve Jandarma Komutanı Emin Bey daireye, Abdülahad Nuri Bey'in yanına geldiler. Abdülahad Nuri Bey hemen aldığı talimatın içeriğini onlara anlattı ve yaklaşık bir saat kadar görüştüler. Konu Ermenilerin nasıl yokedileceğiydi. Eyüp Bey doğrudan imhaya taraftardı. Çok kurnaz bir kişi olan Abdülahad Nuri Bey, bu teklife karşı çıktı. Ona göre en iyi yöntemin, Ermeni göçmenlerini mahrumiyet ve kış hava şartlarına karşı korumasız bırakarak, ölmelerini sağlamak ve böylece de onların doğal ölümle öldükleri tezini güçlendirmek, en uygun yoldu. 10-15.000 Ermeninin bir noktada toplanmaları, kısa sürede mahrumiyeti, açlık ve hastalığı da beraberinde getirecek ve aniden yerlerinden kaldırılınca, doğal olarak nakil aracı bulamayacaklarından, yürümek zorunda kalacaklar ve yol boyunca telef olacaklardı.

Sonuçta Abdülahad Nuri Bey'in fikri galip geldi.

O zamana kadar Halep'te jandarmalar göçmen işlerine karışmazlardı, ama Jandarma teşkilatı da polisle işbirliğine girdi ve Halep'te he-

men hummalı bir çalışma başladı. Kadmada, Kilis ve Halep bölgelerine yığılmış göçmenler, bölümler halinde Akter'ne ve oradan Bab'a gönderiliyordu. Gerçekten de tam da düşündükleri gibi oldu. Bizlere her gün, açlık, soğuk ve hastalıktan, yüzlerce insanın ölüm haberi ulaşıyordu. Eyüp Bey Azaz'a gitti. Dönüşünde gülerek daireye geldi. Çadır-ları nasıl yaktığını anlatıyordu. Bab dolmuştu. Tifüs salgını her yanı kasıp kavuruyordu. Kaymakam, göçmen sevkiyatından sorumlu memur-lar, her gün ölüm raporları gönderiyorlardı. Ölüm yalnız Ermenileri de-ğil yerli halkı da etkiliyordu.

Bir gün Abdülahad Nuri Bey'e: Beyefendi sevkiyatı biraz hafiflete-lim, zira ölüm tüm Mezopotamyayı tehdit ediyor, bu gidişle bölgede develerden başka kimse kalmayacak. Res-ül-Ayn kaymakamı bu konu-da yakarıncasına talepte bulunuyor. Nuri Bey gülerek: "Oğlum", dedi, "iki zararlı elemanı bir seferde imha ediyoruz. Ermenilerle birlikte ge-berenler Araplar değil mi? Fena mı? Böylece Türklüğün istikbali için yol açılmış oluyor."

Sustum, bu korkunç cevap beni ürpertti. Böyle canavarca bir pla-nı korkusuzca uygulayan bu adamı cesaretlendiren neydi? Bu konuda çok şey söylenebilir. Ancak Göçmenler Genel Müdürlüğü'nün gizli ev-rakı arasında bulunan bir talimat, Nuri Bey'in kendisine verilen, Erme-nileri imha etme görevini korkusuzca ifa etmesini izah ediyordu.

İşte o talimat:

"Asırlardan beri bünyân-ı rasîn-i devleti rahne-dâr etmek emeli-yile çalışmış ve hükümet için bir gaile-i mühimme şeklini almış olan Ermeni unsurunun izale-i vücudu esasen mutasavverken ilcâât-ı zaman bu tasavvur-ı mukaddesin husul ve icrasına imkân bırakmamakta idi. Hal-i hazır bütün mevânii bertaraf ve vatanın bu unsur-ı muzırdan tah-liyesi zaman-ı muntazırı hulul etmiş olduğundan müsamaha ve merha-met hislerine kapılmayarak bunların mevcudiyetlerine hâtime verilerek Türkiye'de Ermenilik namının bırakılmamasına son derece çalışılması ve bu bâbda istihdâm olunacak memurinin bu gayeyi istihsâl edebile-cek erbâb-ı hamiyet ve iffetten olmasına dikkat edilmesi ehemmiyet-le tavsiye olunur."

Bu talimatın tarihi ve kimin tarafından gönderildiği belli değildi, çün-kü bu bir metnin kopyasıydı. Ancak bunun İçişleri Bakanlığı'ndan, doğ-rudan valiye ve valinin de Göçmenler Genel Müdürlüğü'ne havale et-tiği aşikârdı.

.....

.....

O korkunç kırımlar, özellikle Mustafa Abdülhalik Bey'in Halep'e Vali olarak atanmasından sonra gerçekleşti. Naim Bey'in anıları o korkunç olaylara ışık tutmakta.

Naim Bey devamla:

Önceleri Halep Göçmenler Müdürlüğünde özel bir komisyon vardı ve çöle doğru tüm sevkiyat bu komisyon aracılığı ile yapılıyordu. Sevkiyat bu komisyonun sorumluluğunda iken, göçmenler, ne soyuluyor ve ne de istismar ediliyordu. Hükümet bu işin böyle yürümeyeceğini anlayınca, Bekir Sami Bey'i görevden aldı ve yerine kendi amaçlarını daha iyi bir şekilde uygulayabilecek bir kişi olan, Mustafa Abdülhalik Bey'i atadı. Bu adam bir Ermeni düşmanıydı ve Türklük adına Ermenileri yoketmek gayreti içindeydi. Dolayısıyla, onun tarafından Göçmenler Genel Müdürlüğü'ne iletilen talimatların sertliğini anlamak pek de güç değildi. Osmanlı Meclisi'nin Ermeni Mebuslarından bazıları, muhtemelen binbir ricalarla, İçişleri Bakanlığı'ndan ailelerinin Halep'te kalmaları için izin almışlardı. O aileler için İçişleri Bakanlığı kendisine talimat verdiği halde, o talimatları gizleyerek, mebus ailelerini de çöle gönderiyordu. Nitekim, tanıdığım 15-20 aile Halep'te kalmaları için talimat geldiği halde çöle gönderildiler.

Hükümet, Abdülhalik Bey'in yanına, Abdülahad Nuri Bey'i, Göçmenler Genel Müdür vekili olarak atamıştı. Nuri Bey son derece zeki ama tabiat olarak da insafsız bir adamdı. Özellikle Ermenilere karşı kin ve nefretle ve de düşmanca duygularla doluydu. Ermenilerin başlarındaki felaketle, içinde bulundukları durum ve ardı ardına gelen ölüm haberleri, başını döndürüyordu. Çok mutluydu. Çünkü mevcut durum kendi verdiği talimatların sonucuydu. Hükümet onların yaşamasını istemiyor diyordu. Göreve atanmasından sonra Halep'e gelmeye hazırlanırken, İçişleri Bakanı müsteşarı kendisine yola çıkmadan önce, Talat Paşa'yı görmesini tavsiye etmişti. Nuri Bey tavsiyeye uyarak, Bâb-ı Âli'ye gitti. Paşa'nın yanında birkaç misafiri vardı. Paşa, onu görünce:

– Ne zaman hareket ediyorsun? diye sordu.

Akabinde de yerinden kalkarak onu pencerenin yanına götürüp ve alçak sesle:

– Tabii ki görevinin ne olacağını biliyorsun. Artık o musibetlerin (Ermenilerin) Türkiye’de yaşadıklarını görmeyeceğim.

Cemal Paşa İntillî’de kendi arabalarıyla çalışan [arabacılık yapan] 5-6 Ermeni ailenin Şam’a yollanmasını buyurmuştu. Vali, bu emri Nuri Bey’e iletirken şu notu da iletir: “Yüzbinlerce Ermeni”yi yerinden eden koca hükümet, birkaç Ermeni’nin kırık arabasına mı muhtaç ki, bunlar genel sürgünden (çöle doğru) ayrı tutulup Şam’a gönderilsin.” Çok sert ve kızgındı.

Abdülhad Nuri Bey’in baş yardımcısı ve madunu olan, rüşvetçi ve kana susamış Eyüp Bey’di. Hep öldürmeye, ama özellikle soymaya çalıştı. Göçmenler Müdürlüğünden büyük bir servetle ayrıldıktan sonra, müteahhitlik ve nakliye işleriyle uğraştı. Servetini Ermenilerden aldığı rüşvetlerle biriktiren bu kişi, hiçbir Ermeniye iyilikte bulunmamıştır. Onun dini ve vicdanı paraydı. Ermenilere karşı yaptığı barbarlığı milli bir ideal için yapmazdı. Göçmenlerin, sevkiyat ve iâşe bedellerini büyük ölçüde zimmetine geçirip, onların açlık ve sefaletini had safhaya taşıdı.

İşte bu kişilerin, Halep Valisi Mustafa Abdülhalik Bey ve Göçmenler Genel Müdür muavini Abdülhad Nuri Bey’in talimatlarıyla göçmenlerin sevkiyatı başladı ve bu ikilinin çalışmaya başlamasıyla da, korkunç cinayetler birbirini takip etti. Bu konuda İçişleri Bakanığından gelen yeni ve korkunç talimat, kendilerine her türlü yetkiyi veriyordu. Aslında onların böyle bir yetkiye de ihtiyacı yoktu. İşte o talimat:

İçişleri Bakanlığı’ndan, Halep Valiliğine şifre

“Ermeniler için Türkiye arazisinde yaşamak, çalışmak gibi haklar tamamiyle kaldırılmış ve bu bâbda hükümet bütün mesuliyeti kabul ederek beşikteki çocuklarına varıncaya kadar bırakılmaması emrini i’tâ ve bazı vilâyâtta âsâr-ı fiiliyesini müşahede etmiş olduğu halde esbâb-ı hafiyeye dolayısıyla haklarında şimdilik muamelât-ı istisnaiye icra olunanlarının doğrudan doğruya menâtık-ı iskâniyelerine gönderilmeyerek her ne suretle ise Halep’te döllendirilmiş ve hükümet ikinci bir zahmet karşısında bırakılmıştır. Menâfi’-i maddiyenin hasb-el-cehâle hissiyât-ı vataniyeye galebe çalması tabii olacağından hükümetin bu husustaki siyaset-i muazzamasını takdir edemeyecek ahalinin bunları muhafaza ü hayat etmelerine meydan vermeyerek oradan çıkarılmalarına; kadın, çoluk, çocuk her ne olursa olsun isterse meşy ü tâba gayr-ı muktedir bulunsun bu bâbda hiç mazeret kabul edilmemesi gösterilecek şiddet ve kerâmet metâib-i seferiye ve sefalet-i hayatiye itibarıyla başka

yerlerde bi'l-vasıta yaptırılan icraat-ı ifnâidiyi oralarda bilâ-vasıta temin edebileceğinden bütün mevcudiyetinizle çalışarak izâa-ı evkâte meydan vermeyiniz. Menzillerin umur-ı sevkıyata müdahale etmemesi lüzumu ordu kumandanlıklarına Harbiye Nezâret-i celilesinden tamamen bildirilmiştir. Bu hususta istihdâm edilen memurine mesuliyetten endişe etmeyerek maksad-ı hakikînin istihsâline çalışmaları lüzumunun tebliği ve mesai-i masrûfenin netâyicinin her hafta şifre ile inbası himmetinizden muntazırdır. Dâhiliye Nâzırı Talat 9 Eylöl 1331"

Bu emirle Halep Göçmenler Genel Müdürlüğü, doğrudan valinin talimatı gereği her türlü operasyonu yapma yetkisine sahip olmuştur.

Göçmen sevkıyatının, bir kişinin elinde bırakılmasının amacı, uygulanacak kıyım emirlerinin mümkün mertebe gizli kalmasını ve duyulmamasını ve de cinayetlerin sessizce ve söylentilere yer vermeden uygulanmasını sağlamaktı. Göçmenlerin toplanma kampı, Halep'e 20 dakika mesafede bulunan, menfur Karlık tepesiydi. Göçmenler oradan çöle gönderiliyordu. Orada bulunan Ermenilerin hayatı bir jandarma onbaşı ile sevkıyat memurunun elindeydi. Aslında Halep'ten bir adım öteye gidenin yaşama şansı yoktu. Karlık'tan başlayan ve Deyr-i Zor'a kadar uzanan yol bir sefalet yuvasına, mezarlığa dönüşmüştü. Göçmen sevkıyatından sorumlu güvenilir memurlara, ölüme sebebiyet veren her türlü barbarlıktan geri durmamaları tenbih edilmişti. Bunun delili, İçişleri Bakanı Talat Bey tarafından gönderilen aşağıdaki iki telgraftır.

Birinci telgraf. "Halep Valiliğine:

İşittiğimize göre bazı memurlar, belli şahıslara (Ermenilere) karşı gösterdikleri sertlik ve yağmalama iddialarıyla 'Divan-ı Harbe' çıkarılmışlardır. Bu her ne kadar şeklen yapılmışsa da, benzeri görevlerde bulunan diğer memurların şevkini kırabilir. Bundan böyle benzeri tahkiyatların durdurulmasını emrediyorum. İçişleri Bakanı Talat."

İkinci telgraf. "Halep Valiliğine

Belli kişilerin (Ermenilerin) her türlü kişisel sorunları konusundaki şikâyetlerinin ele alınması, yalnız onların çöle sevkıyatını geciktirmeyecek, aynı zamanda ileride bazı siyasi olumsuz durumların meydana gelmesine de sebep olacağından, o müracaatların nazarı itibara alınmaması için ilgili, memurlara gerekli talimat verilmelidir. İçişleri Bakanı"

Çünkü arada Valiliğe ve Göçmenler Genel Müdürlüğü'ne, bazı memurlar hakkında çeşitli şikâyetler gelmekteydi. İçişleri Bakanlığı'nın

başka bir telgrafıyla da, bu tür şikâyetlerin, kabul edilmesi, ancak kale alınmaması tavsiye ediliyordu. Halep Valiliği tarafından aynı şehrin Posta idaresine, Ermeni göçmenler tarafından postaya verilen şikâyet telgraflarının kabul edilmemesi yönünde, gizli bir talimatın gönderilmesi üzerine, Posta müdürünün konuya açıklık kazandırmak için İstanbul'a sorması, İçişleri Bakanlığı'nın yukarki telgrafı çekmesini tektiklemiştir.

"Yollarda ailesi ve çocukları kesilmiş, kızı elinden zorla alınmış, namusu lekelenmiş bir zavallı, bir yerleşim bölgesinden geçerken, halini telgrafla beyan etmek ve yardım istemek için postahaneye gidince, telgraf memuru tarafından tersleniyordu. Ancak bunlar artık ölüm mahkûmlarının şikâyetleriydi, mezardan gelen seslere benziyorlardı. Hükümet o seslerden korkuyordu, onları duymak kendisi için bir işkence idi. Artık duymak istemiyordu.

BÖLÜM 2:

Naim Bey yazıyor:

Res-ül-Ayn'a göçmen sevkiyatı demiryoluyla yapılırken, kaymakam Yusuf Ziya Bey, Res-ül-Ayn'da artık göçmen yerleştirilecek yer kalmadığını, her gün 500-600 göçmenin öldüğünü, ne sağ kalanları daha güneye göndermeye ve ne de ölenleri gömmeye vakit bulamadıklarından, artık Res-ül-Ayn'a göçmen sevkiyatının durdurulmasını istiyordu. Bu isteğe gelen cevap ise şu mealde idi: - Sevkiyatı hızlandırın. Gidecek durumda olmayanlar, şehrin birkaç saat ötesinde düşüp ölürler, böylece de ilçe hem ölenlerden hem de sağ kalanlardan kurtulmuş olur.

Yerel sevkiyat memurunun ve kaymakamın son raporlarından anlaşıldığına göre, 4 ay zarfında 13-14.000 Ermeni açlık ve hastalıktan ölmüşlerdi.

.....

Emirler birbirini takip ediyordu. Abdülhad Nuri Bey'in, Res-ül-Ayn'daki sevkiyat memuruna gönderdiği kesin emirler, uygulanmıyordu.

Bunları Naim Bey'den dinlememiz sanırım daha iyi olur:

Nuri Bey Halep'e döndüğünde, gerçeği Abdülhalik Bey'e bir raporla bildirdi. O da hemen bir şifreyle Ali Suat Bey'e şu talimatı verdi: – Binlerce Ermeninin Res-ül-Ayn'da bırakılması Hükümetimizin kutsal amaçlarına aykırıdır. Onları derhal oradan sürün.

Ali Suat Bey cevaben: Nakil araçları olmadığından, onları süremiyorum. Eğer amaç onları katletmekse, onu ne kendim yapabilirim ve ne de yaptırabilirim.” Bunun üzerine, Mustafa Abdülhalik Bey, ekinde Ali Suat Bey hakkında bir raporla, bu telgrafi İstanbul'a İçişleri Bakanlığı'na gönderdi.¹

Res-ül-Ayn'ın yeni kaymakamı, Halep'teki sırtlanların elinde mü-kemmel bir alet oldu. Artık onların önü açılmıştı, Çünkü, Deyr-i Zor valisi Ali Suat Bey de görevden alınmıştı. Kerim Refii Bey, sürgünü 17 Mart'ta başlattı. Bu iş Çeçenlere bırakılmıştı. Başlarında Nahiye Müdü-rü Aslan Bey vardı.

Naim Bey anılarında, bakın bunlar hakkında ne diyor:

“Res-ül-Ayn'da Çeçenlerden oluşan bir çete kuruldu. Bunlar sözde göçmenlerin sevkıyat esnasındaki güvenliğinden sorumlu olacaktardı. Sözde koruma görevlisi olan bu çete silahlandı. Aslında esas görevleri yolda göçmenleri soymak ve öldürmektir. Res-ül-Ayn'daki habis olayın emri bu çetebaşlarına, doğrudan Halep'ten verilmişti. Onlardan birkaçı Halep'e gelerek, Mustafa Abdülhalik Bey'le görüştüler. Dönüşlerinden 4-5 gün sonra, Res-ül-Ayn kaymakamı (Kerim Refii Bey) şifreyle onların döndüğünü ve talimatları aldığını bildirdi.

Sürgünlerin hemen ardından başlayan katliam, çıkış noktalarına çok yakın, Cırcı kıyılarında ve Şeddade'ye inen yolun üzerinde yapıyordu, Ermeniler gruplar halinde alınıyor ve en vahşi şekilde katlediliyorlardı. Bazan kaçmayı başaranlar Res-ül-Ayn'a geliyor, –başka tarafa gitmek mümkün değildi– ve durumun korkunçluğunu anlatıyorlardı. Bu olayla-rı duyan korumasız halkın durumunu tasavvur edin; onlar kırbaçla, dip-çik darbeleriyle yerlerinden alınıp genç, ihtiyar, hasta ve çocuk deme-den, mezbahalara sürülüyorlardı.

1 Rapor için bkz. Haturat, [13].

BÖLÜM 3:

...Başlangıçta hükümet tehcir konusunda çok temkinli davranıyordu. Harbin gidişatı hakkında henüz kesin bir fikri yoktu. Bu sebepten de görünüşü kurtarmak için, tehcirin arkasındaki esas maksadı maskeleyordu. Ancak zaferin garanti olduğuna kanaat getirdikten sonra, artık bu sahteciliği gereksiz buldu ve doğrudan Ermenileri yoketme talimatları göndermeye başladı. Daha önce Ermenilerin Halep yöresindeki köylerde iskân edilmesi emrini bunun için iptal etti.

Ama... büyük Ermeni grupları binbir çeşit yollarla ve özellikle de rüşvetle Bab, Maara, Muncup kasabaları ve civar köy ve çiftliklere yerleşmişlerdi. Onlardan başka Fırat boyunca, Deyr-i Zor'a kadar göçmenler bulunuyordu. Meskene, Dipsi, Abuharrar, Hamami, Sebka, Deyr-i Zor ve başka birkaç önemsiz kamplarda Ermeniler vardı. "Yıldırım Ordusu" kurulduğunda, bu kamplardaki Ermeniler yerlerinden çıkarılacak, Deyr-i Zor'a sürülüp katliama tabi tutulacaklardı.

Naim Bey:

Maara, Bab ve Halep yöresindeki köylere daha önceden yerleştirilen Ermenilerin sürülmesi talimatı geldiğinde, öylesine insafsız emirler verildi ki, okurken gözyaşlarımı tutmak mümkün değildi. Halep'ten jandarmalara, yol boyunca göçmenleri aç ve susuz bırakarak, sayılarını mümkün mertebe azaltmaya gayret etmeleri emri verilmekteydi.

20 Ocak 1916 tarihinde Abdülahad Nuri Bey, Bab göçmenler sevkıyat memuru Muharrem Bey'e şöyle yazıyordu:

"No. 344

Vilâyetin zat-ı behiyyelerine itimadı dairenin bu itimada tebean uh-denize tevdi' ettiği vazifenin ehemmiyetini takdir edeceğinize eminim. Bâb'da hiç Ermeni'nin kalmasına müsaade etmeyeceksiniz. Sevkiyatta göstereceğiniz şiddet, sürat takip ettiğiniz neticeyi temin edebilir. Yalnız yollarda, meydanda ceset bırakmamaya dikkat ediniz. Ve bu bâbda istihdam edeceğiniz adamlara verilecek ücretin miktar-ı azamîsini bildiriniz. Vesâit-i nakliye tedarikiyle meşgul olmayınız, mâşiyen de gidebilirler. Şu günlerde gelen haftalık vefeyât cetveli mucib-i memnuni-

yet değil. Bundan anlaşılıyor ki bu adamlar orada pek rahat yaşıyorlar. Seyahate çıkar gibi sevkıyat olmaz. Şikâyet, feryada ehemmiyet vermeyiniz. Vilâyetten kaymakamlığa da tebligat-ı lazıme icra edildi. Gayret ediniz.”

Abdülahad Nuri

Bu Muharrem Bey sabık Bağdad polis Müdürüydü ve de atanan göçmen sevkıyat memurları arasında en gaddarıydı. Kendisine verilen görev çok önemliydi ve de paraya tamah edip görevini ihmal etmemesi için ayda 150 lira aylık bağlanmıştı. Bu adam çok büyük sevkıyatlar yaptı. Tek başına yollarda binlerce Ermeninin vahşi bir şekilde, telef olmasına sebep oldu.

Abdülahad Nuri Bey bu gaddar insana mesai arkadaşı olarak verdiği bir atlı jandarma yüzbaşısı ile aşağıdaki yeni talimatı Bab'a gönderdi.

“Bab Kazası, Ermenilerin tahliyesi esnasında uygulanacak sertliklerden sorumlu tutulmayacaktır. Abdülahad Nuri”

“Bu jandarma yüzbaşısı yanına aldığı 5-10 jandarmayla her türlü cinayeti işlemekten geri durmadı. Son talimat gereğince, Bab'daki tüm göçmenler 24 saat içinde tahliye edileceklerdi. İstedikleri gibi çıkabilirlerdi. Bu tahliye sonuçta onların ölümü demekti. Mevsim kıştı, tepeden tırnağa çıplak yola çıkarıldılar. Yol kenarında düşüp ölüyorlardı. Bab'dan Meskene'ye kadar yol kenarındaki tarlalar Ermeni cesetleriyle doldu. Cesetler bir avuç toprakla bile örtülüyordu. Cesetlerin ortada bırakıldığı duyumunu alan hükümet, telaşlandı. Bu cesetlerin yabancılar tarafından görülmesi olasılığına karşı, gömülmesi için emir verdi. Kazma, kürek temin edildi, ölü gömücüler tayin edildi ve cesetler gömülerek, o vahşi cinayetin izleri sözde yok edilmiş oldu.

Ölü sayısı her on beş günde bir İstanbul'a rapor ediliyordu. Bu da Göçmenler Genel Müdürlüğü'nün tamamen cinai bir niyetle oluşturulduğunun kanıtıdır.

Abdülahad Nuri Bey durumdan memnun değildi.

Gerçekten Korkunç günlerdi diyen Naim Bey yazmaya devam ediyor:

Hükümet Ermenilerin namus ve hayatını yok etmek istiyordu. Artık onlar için yaşama ve var olma hakkı kalmamıştı. Talat Paşa şöyle yazıyordu:

“Asırlardan beri Türkiye için belalı bir unsura dönüşen ve son zamanlarda Osmanlı İmparatorluğu’nu kan içinde boğmaya gayret eden Ermenilerin varlığını güven altına almak isteyenlerin, vatan haini olarak, veya başka bir bahane bularak cezalandırılmaları gerektiği, ilgili dairelere gizlice bildirilmeli.”

Anılarının bu bölümünde Naim Bey’in kaydettiği bazı gerçekler, merkez tarafından ardı ardına gönderilen telgrafların, Ermeniler için nasıl trajik bir durum yarattığını göstermektedir. İşte o gerçeklerden birkaçı.

Tifüsün bütün şiddetiyle hüküm sürdüğü esnada- diye Naim Bey devam ediyor:

Halep’te göçmen sevkıyatı o kadar şiddetlendi ki, polisler ve jandarmalar, Tanrı’dan başka sığınağı olmayan Ermenileri, domuz bağı ile bağlayıp, ölüm korkusuyla saklandıkları evlerinden sürükleyerek çıkarıyor ve sürüklüyorlardı.

“Bir gün zavallının biri dilekçeyle, tifüse yakalanmış ailesini evlerinden sürükleyip bir çöp arabasına koyarak Karlık’a götürüp attıkları için şikâyet ediyordu. Zavallı adam yalvarıp yakarıyor, hiç olmazsa 10 gün daha şehirde bırakılmalarını istiyordu. Zavallının ölüme mahkûm edilmiş olduklarından haberi yoktu. Kendisine kimse acımayacaktı.”

–“Görevli olduğum dönemde dairemize Ermeni göçmenleri tarafından on bin kadar dilekçe verildi. Onlardan on tanesinin bile işleme alındığını görmedim.”

.....

.....

Ardaşes adlı biri, şüpheli kişi olarak ihbar edilmişti. Uzun süre arandı ama bulunamadı. Nihayet onu bulup tevkif ettiler ve gözetim altında sevki esnasında, masum adamı öldürdüler. Adam suçsuzdu. Halep’te işte böyle binlerce drama şahit olduktan sonra, Göçmen sevkıyat memuru olarak Meskene’ye gönderildim. Yola çıkmadan önce, Eyüp Bey beni yanına çağırdı: – Naim Efendi, Meskene’ye gönderdiğimiz sevkiyat memurlarının hiçbirinin bize faydası olmadı, sen işin içinde bulundun, gelen emirleri de biliyorsun, bu adamları (Ermenileri) sağ bırakma, gerekirse kendi ellerinle öldür. Unutma bunları öldürmek bir eğlencedir, dedi.

Meskene'ye gittim. Abuharrar'da bir jandarma onbaşısının işlediği cinayetleri duydum. Orada iki ay kaldım. Yalnız bir sefer göçmen sevkıyatı yaptım. Gönderdiğim adamların sayısı otuzu geçmedi.

Daha Halep'teyken, İstanbul'dan aşağıdaki şifre telgraf gelmişti:

"Dâhiliye Nezâretinin 1 Kânun-ı evvel 331 tarihli Halep Vilâyetine Şifreli Telgrafnamesi Suretidir.

En ziyade izale-i vücutlarına çalışılması lazım gelen eşhas-ı malume sunûf-ı ruhbanının Suriye, Kudüs gibi şüpheli mahallere gitmelerine müsaade edilmesi tecviz olunamayacak hatalardandır. Mahiyet-i şahsiyeleri îkâ'-ı fesada müsait o gibilerin mahall-i menfaları ademdir. Ona göre muamele icrası tavsiye olunur. Dâhiliye Nâzırı Talat."

Meskene'ye gittiğimde orada İzmitin yaşlı dini önderi bulunuyordu. Küçük bir çadira çekilmiş ve kaderine kûskün, düşünüyordu. Ziyaret edenlere bu belanın Allah tarafından olduğunu ve hepsine de suç işlemekten çekinmelerini öğütlüyordu.

Nasıl olmuş da bu zararsız adam Göçmenler Genel Müdürü vekilinin dikkatini çekmişti. Eyüp Bey haber yollar: "Orada İzmit'in dini önderi olan bir kişi var, niçin göndermiyorsunuz? Gönderin, yolda bir köşede gebersin." Olmaz veya yapamam diyemezdim. Ama onu göndermedik. Bir gün de iki papaz yakalayıp Meskene'ye göndermişlerdi. Bunlar hakkında verilen emir çok sertti. Doğrudan öldürün deniyordu. Bu iki papazı da göndermedim, orada alıkoydum. Adlarını hatırlamıyorum ama zannedersen, her ikisi de şimdi Halep'te bulunuyorlar.

Meskene ve Abuharrar arasında bulunan Dipsi kampı en önemli katliam noktalarından biriydi. Ölüm mahkûmları orada öldürülüp nehre atılıyorlardı. Meskene baştan başa iskeletlerle dolmuş, bir kemik tarlasına benziyordu. Yalnız Halep'ten, Res-ül-Ayn ve Meskene üzerinden 200.000 Ermeni gönderildi. Bu büyük gruptan yalnız 5-6.000 kişi sağ kalabildi. Çocuklar Fırat nehrine atılarak öldürüldüler. Kadınlar yollar da jandarmalar ve halkın barbarca ve vahşi hücumları sonucu, süngülenerek veya üzerlerine ateş edilerek öldürüldüler.

BÖLÜM 4/1

Kıtalleri uygulamaya konulan Türk hükümeti, medeni dünyanın bu olaylardan haberdar olmaması için her türlü tedbire başvurdu. Her seferinde olaylar yurt dışında şayi olduğunda, en alçakça yalanlamalara başvurdu. Ancak Amerikan konsolosları her fırsatta İstanbul'daki elçiliği bilgilendiriyor ve bu da Türk hükümetini çok rahatsız ediyordu. İşte o rahatsızlıkların delillerinden biri olan bu belge ki, aynı zamanda uygulanan Ermeni katliamının önemli delillerinden biri olabilir.

İçişleri Bakanlığı'ndan, Halep Valiliğine Şifre Telgraf: 18 Kasım (1 Aralık) 1915

Amerikan hükümetinin emriyle, İstanbul elçiliğinin son zamanlarda vaki müdahalelerinden, Amerikan konsoloslarının gizli yollarla bazı bilgiler edindiği anlaşılmaktadır. Her ne kadar Ermeni tehcirinin (sürgünlerin) düzenli ve rahat bir şekilde yapıldığı kendilerine bildirilmişse de bu cevap onları tatmin etmemiş olduğundan, şehir, kasaba ve merkezlere yakın bölgelerde bulunan Ermenilerin sevki esnasında, dikkat çekecek olayların olmamasına özen gösterilmesi gerekir. Hali hazır siyasetimiz icabı en önemli nokta civarda dolaşan yabancıların (Ermenilerin) tehcirin, salt yer değiştirme olayı olduğuna kanaat getirmeleri lazımdır. Bu sebeple geçici olarak, göstermelik bile olsa, göçmenlere iyi davranılması ve bilinen tedbirlerin uygun yerlerde uygulanması çok önemlidir.

Haberleri yabancılara ulaştıranlara gelince, onların tevkif edilerek, değişik sebeplerle divanı harbe teslim etmenizi önemle tavsiye ederim.

İçişleri Bakanı Talat

18 Kasım 1915

Mülhaza. -Şifreyi sözkonusu etmeden, Polis Müdürleriyle görüşün. Gerçekten (delil toplamak için) tahkikat yürüten öyle şahıslar var mı? Bakanlık talimatı mucibince buralarda biraz daha ölçülü davranılsın. (Göçmenler) Genel Müdürlüğü'ne havale edilsinler.

21 Kasım 1915

Vali Mustafa Abdülhalik.

Bu gibi şahısların varlığından emindim. Gerekli araştırmayı yapması için birkaç kerre Polis Müdürüne rica etmiştim, ama faydası olmadı. Eğer valilik tarafından kendisine etkili bir tarzda ihtarda bulunulursa, belki bir sonuç alınabilir. Bu konuda emir sizindir.

21 Kasım 1915 Göçmenler Genel Müdür vekili

Abdülahad Nuri

Göçmenler Genel Müdür vekiline:

22 Kasım 1915

Göçmen sevkıyat memurlarına da yazmalıydınız.

Vali

Mustafa Abdülhalik

Naim Efendi'ye yazın.

Abdülahad Nuri

22 Kasım 1915

Yazıldı. - Dosya 741-16

(Bu notlar şifre telgrafla ilgili yapılan işlemleri belirtmektedir.)

Naim Bey'in anılarında bu konuyla ilgili ve yaklaşık bir ay önce gönderilen aşağıdaki şifre telgraftan alıntılar da bulunmaktadır.

Halep Vilâyetine

Bazı Ermeni gazete muhabirinin oralarda dolaşarak bir takım fâciayı musavver fotoğraf ve evrak tanzim ve bunlar oranın Amerika konsolosuna tevdi' ettikleri söylenmekte olduğundan bu gibi eşhâs-ı muzırının derdestleriyle imhaları. 11 Kânun-ı evvel 331.

Dâhiliye Nâzırı Talat

Naim Bey'e göre bu gibi işlerin takibi için gizli memurlar görevlendirilmişlerdi. Hatta Amerikan konsolosluğu etrafında da casuslar dolaşıyordu. Bir gün Jamanag veya başka bir gazetenin yazarlarından biri Halep'te görülmüştü. Onun takibine önem verilmiş olmasına rağmen yakalanmamıştı.

BÖLÜM 4/2:

Halep'te Göçmenler Genel Müdür vekili Abdülahad Nuri Bey, tüm cinayetler konusunda İstanbul'a günü gününe, aldığı talimat gereğince bilgi veriyordu.

Nuri Bey'in Halep'teki çalışma düzeni hakkında İstanbul'daki merkezi hükümete, şifre telgrafla verdiği rapor:

No. 57

Aşiretler ve Göçmenleri Yerleştirme Genel Müdürlüğü'ne

Genel sürgüne tabi Ermenilerden % 10'unun, sürgün yerlerine vardıklarını, kalanlarının yollarda açlık ve hastalık gibi doğal nedenlerle öldükleri yapılan tahkikat sonunda anlaşılmıştır. Halen sağ kalanlar için ise gereken şiddetli önlemlerle ayn sonucun alınmasına gayret edildiği bildirilir.

10 Ocak 916 Genel Müdür Vekili

Abdülahad Nuri

Abdülahad Nuri Bey'in aşağıdaki şifre telgrafı bu konuda çok şey ifade etmekte.

No. 76

Aşiretler ve Göçmenleri Yerleştirme Genel Müdürlüğü'ne:

3 Mart 916 tarihli telgrafa cevaptır:

Alınan bilgilerden anlaşıldığına göre, şimdiye kadar Bab ve Meskene yöresinde 35.000, Halep sevkıyat yöresinde (Kadlık), 10.000, Dipsi, Abuharrar ve Hamam yöresinde 20.000, Res-ül-Ayn'da 35.000 olmak üzere toplam 95.000 kişi çeşitli sebeplerden ölmüşlerdir. Genel Müdür Vekili

7 Mart 916 Abdülahad Nuri

Arada İstanbul'dan bazı şahıslar hakkında, hükümete verilen bilgilere istinaden, talimatlar gelmekteydi. Halep Göçmenler Genel Müdürü Vekili'nin aşağıdaki şifre telgrafı verilen talimatların ne olduğu ve ne şekilde işlem gördüğü hakkında bilgi vermektedir.

No. 51

Aşiretler ve Göçmenleri Yerleştirme Genel Müdürlüğü'ne

İçişleri Bakanlığı'nın 9 Eylül 915 tarihli şifre telgrafıyla ve 20 Kasım 915 tarihli telgrafıyla, Hapet Aramyan, Garabet Antunyan, Arsen Şahbazyan adlı şahısların tevkifi emredilmişti. Bunların Res-ül-Ayn'da bulundukları anlaşılmış ve bakanlık emrine istinaden, buradan gönderi-

len bir memur eliyle onlar hakkındaki gerekli işlemin yapılmış olduğu ve olayın valilik tarafından bakanlığa rapor edildiği bildirilir.

*3 Aralık 915 Genel Müdür Vekili
(Abdülahad Nuri)*

.....

Abdülahad Nuri Bey'in şifre telgraflarından biri de, münferit olarak sürgün edilen Ermenilerin nasıl öldürüldüklerini göstermektedir.

No. 76

Aşiret ve Göçmenleri Yerleştirme Genel Müdürlüğü'ne

10 Şubat 916 tarihli telgrafa cevaptır.

Harran (Tel Abiyat) Kaymakamlığından, adı geçen şahıs Adana Emniyet Müdürlüğü tarafından tevkif edilerek buraya getirilip ve buradan da Mardin'e sevk edildiği esnada kaçmaya teşebbüs ettiğinden, refakat eden memurlar tarafından öldürüldüğü bildirilmiştir.

17 Şubat 916 Genel Müdür Vekili

Abdülahad Nuri

Bu şifre, acaba hangi meçhul kalmaya mahkûm şehidin akıbetini belirtmektedir? Kim bilir? Kaçmaya teşebbüs, aslında öldürmek için uydurulan bir bahaneydi. Aslında özel gözetim altında gönderilen şahıslar ölüme mahkûm edilmişlerdi. Naim Bey anılarında bu konuda şunları yazmakta:

Bir de özel gözetim altında gönderme meselesi vardı. Bu şekilde sevk edilenlerin artık yaşama umudu ve ihtimali hiç yoktu. Bunlar genellikle şüpheli olarak getirilen gençlerdi. Önce Halep hapishanesinin avlusunda bulunan, köpeklerin bile yaşayamayacağı pis ve dar bir odaya tıkılıyorlardı. Orada on, on beş gün yarı aç bekletildikten sonra, elleri kolları sıkı sıkı bağlanarak jandarma nezaretinde yola çıkarılıyorlardı. Jandarma daha önce onları öldürmek için talimat almış olduğundan, yolda ıssız bir yere gelince öldürülüyorlardı. Sonra da durum Göçmenler Müdürlüğüne şöyle bildiriliyordu. "... tarihinde gönderilen kişiler kendi sürgün mekânlarına ulaşmışlardır." Haklarında nezaret altında gönderilme kararı verilen kişiler kesin olarak ölüme mahkûm edilmişlerdi.

Daha önce belirttiğimiz gibi o talihsiz kişiler Diyarbakır'a diye yola çıkarılıyorlardı, sonradan Abdülahad Nuri'nin şifre telgrafında belirttiği gibi, Mardin'e gönderildiler.

....

BÖLÜM 4/3

Birkaç hafta önce Halep'te bir yetimhane tesisine teşebbüs edilmiş ve sokaklardan çocuklar toplanmaya başlanmıştı. Tabii ki çocukları acıdıklarından değil, onların sokaklarda dolaşarak bazı bulaşıcı hastalıkların, özellikle tifüsün şehirde yayılmasına sebep oldukları için. Durum hükümete bildirildiğinde, yetimlerin kurtulma ihtimalinden korkan hükümet, acil olarak aşağıdaki talimatı gönderdi:

Dâhiliye Nezâretinin Urfa Mutasarrıflığı'na 21 Eylül 331 Tarihinde Keşide Ettiği Şifreli Telgrafnamenin Suretidir.

Öyle bir eytâmhaneye lüzum yoktur. Hissiyata tebean iâşe ve idamei hayatlarına vakit sarf edilecek zaman değildir. Sevkleri ile inbası ehemmiyetle muntazırdır.

Dâhiliye Nâzırı

Bu talimat gereğince 16 (29) Kasım 915 tarihinde Göçmenler Genel Müdür Vekili, bağlı olduğu İstanbul Aşiretler ve Göçmenleri Yerleştirme Genel Müdürlüğü'ne şu telgrafi gönderir:

No. 31

Aşiretleri ve Göçmenleri Yerleştirme Müdürlüğüne:

Yetimhanede 400'den fazla çocuk var. Bu çocuklar kervanlara katılarak sürgün mekânlarına gönderilecektir.

26 Kasım 915 Genel Müdür Vekili

Abdülahad Nuri

.....

Halep Göçmenler Genel Müdürü Vekilinin, İstanbul'daki merkeze gönderdiği bu konudaki bir şifre telgraf, son derece korkunç bir delil teşkil etmekte.

No. 63

Aşiretler ve Göçmenleri Yerleştirme Genel Müdürlüğü'ne:

Müthiş soğukların hüküm sürdüğü şu sıralarda, yetimlerin kararlaştırılan yere gönderilmesi, onları ebedi huzura kavuşturacağından, talep edilen kredinin tahsisi konusunda izninizi rica ederiz.

28 Ocak 916 Genel Müdür Vekili

Abdülahad Nuri

O yetimler askeri ordugâh civarında böylece toplanıyorlardı. Meskene dahi bir ordugâha dönüşmüş olduğundan orada da toplandılar. Onlara günde birer küçük ekmek, bazen de haftada bir iki kere, çorbayla uzaktan bile alakası olmayan bir sıcak su veriyorlardı. Ancak bunu haber alan merkezi hükümet, bu çocukların derhal askerin elinden alınarak yokedilmelerini emretti.

İçişleri Bakanlığı'ndan Halep Valiliğine şifre telgraf:

Harbiye Nezareti emriyle, ordugâhlar tarafından toplanarak beslenen belli şahısların (Ermenilerin) çocukları, Göçmenler Müdürlüğü tarafından beslenecekleri bahanesiyle grup halinde alınarak, şüpheye mahal verilmeden yokedilmesi ve sonucun bildirilmesi.

7 Mart 916 İçişleri Bakanı

Talat

Hükümet bir yandan cinayetleri teşvik ederken, diğer taraftan da taşradaki görevlileri, hükümetin gerçekleştirmek istediği amacın esaslarını iyi anlamalarını ve vakit kaybetmeden uygulamalarını istiyordu. Bu yurtseverliğin en iyi tezahürü olup aynı zamanda görevlerinde gösterebilecekleri en üstün nitelikti. İşte o konuda her şeyi çok açık anlatan bir telgraf.

Halep Valiliğine

Hükümet, Cemiyet (İttihat Komitesi) emriyle, Türkiye'de yaşayan tüm Ermenilerin yokedilmesini tebliğ etmişti. Bu emre ve kararlara karşı olanlar devlet kadrosunda yer alamazlar. Yoketme usulleri ne kadar

da feci olsa, vicdan sesine kulak asmadan ve kadın, çocuk, engelli vb. ayırt edilmeden tümüne bila istisna uygulanmalıdır.

16 Eylül 915 İçişleri Bakanı

Talat

Zaten seferberlikten hemen sonra çıkarılan geçici bir kanunla, silahlarını teslim etmeyenler ölümle cezalandırılacaklardı. Böylece Türk, Ermeni, Kürt, bıçaklarına varıncaya kadar her türlü silahını teslim etti. Ancak hükümet Türklerin ve Kürtlerin silahlarını alıkoymadı ama Ermenilerin bıçaklarını bile aldı. Genel tehcirden çok önce, 45 yaşına kadar tüm erkekler askere alınmış, silahları tümüyle müsadere edilmiş, aydın kesim ve zenginler hapishaneye veya sürgüne gönderilmişken, kalan ihtiyar, kadın ve çocuklardan oluşan zavallı kitle ne yapabilirdi ki? Hükümet, Ermenilerin Osmanlı ordusunun ricat yollarını tehdit ettiği bahanesiyle, genel tehciri uyguladı. Peki bu mazeret cepheden uzak bölgeler için ne dereceye kadar geçerliydi? Örneğin, İstanbul yakınındaki vilayetler cepheden çok uzaktı ama orada yaşayan Ermeniler de tehci-re tabi tutuldular ve katledildiler.

Naim Bey'in anılarında bulunan bu konudaki bir bölümü buraya aktarıyorum.

Bu cinayet (Ermeni sürgünleri) uygulanırken, Talat Paşa kendisini aklayacak belgeler aramaktaydı. Bunların bir araya getirilmesi ve tanzimi için memurlar görevlendirmiş, devlet hazinesinden harcamalar yapmaktaydı. Sözde, Ermeni evlerinde bulunan silah ve tüfeklerin fotoğraflarını çektiler, cinayeti haklı göstermeye çalışıyordu. Çok yazık... eğer silahların mevcudiyeti bir isyana sebep olacak veya kargaşalık yaratacaksa, o halde Türkiye'nin her yanı birer ayaklanma odağıydı. Hangi Türk köyüne gitseniz, yüzlerce Martinler, Mauzerler bulabilirdiniz. Bu silahları, isyan veya ayaklanma için değil, eşkiya korkusundan, kendi canlarını ve mal varlıklarını korumak için bulunduruyorlardı. Bundan da devletin, asayiş konusunda ne kadar yetersiz kaldığı, halkın can ve mal güvenliğini sağlayamadığı gerçeği ortaya çıkar.

Aslında yukarki telgraftan da anlaşılacağı üzere hükümet tahkikat için gelen heyete, Ermenileri suçlu gösterecek uydurma delillerin temini telkin etmektedir. Ve de yayımlanan kitap bu tür uydurma delillere dayanmaktadır. Burada bu delillerden, her şeyi açık seçik ortaya koyan birini zikredeceğiz.

.....

Türk halkı tarafından göçmen Ermenilere karşı işlenen cinayetlerin cezasız kalmaları ve teşvik edilmeleri konusunda İstanbul'dan devamlı olarak gelen telgraflar, kesin olarak halkın masumiyetini teyit eder mahiyette değildir. Hatta II. Abdülhamid dönemindeki katliama katılmayan, Adıyaman yöresi, Kâhta Kürtleri, Dersimliler, Muş Türkleri gibi İslâmlar, bu sefer büyük bir coşkuyla işe koyuldular. İttihat, zehrini o tabakalara kadar yaymış, hepsinin içinde kıtal ve talan içgüdüsünü uyandırmıştı.

Naim Bey anılarında:

“Harp henüz başlamıştı” diye yazıyor ve devamla: “Zaten güçsüz olan Türkiye’de açlık ve sefalet başgöstermişti. Sefil halkı aldatıp doyurmak lazımdı ve bu da ancak Ermenilerin geride bırakacakları para ve mallarla gerçekleştirilebilirdi. Erzurum, Bitlis, Diyarbakır, Mamuret-ül-Aziz ve Sivas vilayetlerinde, Ermeni katliamı ve mallarının yağması başladı. Bu meşgale halka her şeyi unutturuyordu. Suriye ve Mezopotamya’yı da meşgul etmek lazımdı. Ve... Mezopotamya ovası, yolları, ile Suriye çölleri de Ermenilerle doldu. Asırlar boyunca Ermenilerin dürrüst çabaları ve alinteriyle kazanılmış o muazzam varlık, büyüklüğü ve ihtişamıyla tamamen kaybolmuştu. Kalanı da o çöllerde kaybolacaktı. O bölgelerin sakinleri bu sürgün kervanlarının kendilerine kurban olarak gönderildiğini fark etmekte gecikmediler. Önceleri ufak tefek hücumlarla başladılar, ama daha sonra gruplar halinde hücum ederek işi bitirdiler. Olayların en yürek parçalayıcı olanları o çöllerde yaşandı.”

Ermenilerin yalnız paraları malları değil, kadınları, kızları ve çocukları da gaspedildi. Bu talanlardan kaç Türk yararlanmadı ki? İçinde gaspedilmiş bir Ermeni kadını veya kızı ve de çocuğu olmayan kaç Türk evi gösterilebilir?

EK-3
DR. AVEDİS NAKKAŞYAN'IN
ANDONYAN'A MEKTUBU
6 Ekim 1925

New York, 6 Ekim 1925

Pek Muhterem Bay A. Andonyan

Sevgili Sürgündaş,

21 Eylül tarihli mektubunuzu aldım; birkaç gündür Boston'da bulunmamdan dolayı cevabı geciktirdim, özür dilerim. Sizin o iki sorunuza cevap verebilir miyim bilemiyorum. Bir Ermeninin toplumsal hayat-taki en trajik veya en mutlu anını tespit etmesi kolay değil. Daima fırtınalı denizde, küçük ve eski bir sandalda yolculuk eden biri için hangisinin trajik veya hangisinin daha mutlu olduğuna karar vermek kolay olmasa gerek.

1894 sonlarında doktorluk görevime başladım, o günlerde yapılmakta olan Ermeni ıslahat girişimlerine inancım yoktu, fakat güvenilir bir yerde çalışmadan önce Maraş'ta bulundum ve ilk kırima tanık oldum. Hayatın başlangıcında, gençlik, dostluk ve milli duygularla dolu olduğum bu zamanda işte trajik bir an. Kendisini ameliyat ettiğim mutasarrıf, beni korudu ve zaptiye refakatinde Antep'e gönderdi. Maraş'ı ve oradaki ahabplarımı kendi kaderlerine terk ettim. Şahsım için sevinçli bir vesile idi. Antep'te bir Çerkez kiralayarak, iki kardeşimle beraber, geceleri yolculuk ederek, çok zor ve trajik şartlarda İskenderun'a gittim; fakat ebeveynlerimi ve yüzlerce akraba ve dostumu Antep'te bıraktım. İskenderun'a vardığım gün Antep kırıldı. Aynı zamanda Zeytun savaşı ve umumi kırim devam ediyordu. İskenderun Mutasarrıfı beni sürgüne göndermelerini emretmişti bir gün. Kendimi bir gemiye sürgün ettirip Mersin'e çıkmayı başardım. Aylar geçti ve Adana'da tekrar operatör ve doktor olarak çalışmaya başladım. Bir yıl sonra 1897'de Paris ve Londra'ya gittim. O zaman *Friends of Armenia* [*Ermenistan'ın dostları*] ile tüm İngiltere şehirlerini dolaşarak konferanslar veren ve teberru toplayan Amerikalı Miss Melinger ile tanıştım. Miss Melinger ve Miss Frazer biz Ermenilere kendilerini adanmış ve feda etmiş iki şahıstır. Frazer Bulgaristan'da öldü. Melinger benle evlendi ve bir yıl son-

ra Haçin'e tatile gittiğinde bir kız çocuğu doğurduktan sonra öldü. Sağlığında sürekli olarak İngiliz ünlü ve hükümet adamlarıyla yazışarak Ermenilerin acılarını hafifletmeye çalıştı ve onlara oldukça yardım etti. Onun ölümü hayatımın trajik anlarından biriydi.

Türk Meşrutiyeti ilan edildi. O zaman İstanbul'da bulunuyordum ve neşeli bir zamandı, sevinç gözyaşları döküyorduk. Artık kurtulduğumuzu, bize insan gibi yaşama fırsatı verileceğini sanıyordum. Bu sevinçli durum benim için sadece iki hafta sürdü. Jön Türk liderlerinden olan göz doktoru Esad Paşa ile konuştuğumda, Osmanlı hükümetinin çöküş sebebinin Hristiyan unsur olduğunu söyledi. "Sultan Selim'in tüm Hristiyanları kırmasına müsaade etmeyen Zembilli Ali Efendi denen şeyhülislâmın Allah belasını versin," şeklindeydi konuşması. Jön Türklerin amacının ne olduğunu anladım ve Adana'ya gitmedim. Evimi İstanbul'a taşıdım, boş boş bekledim, çünkü kliniğim ve işim Adana'daydı. Adana'da silah almak, silahla oynama tutkusu artmıştı; ümidim kırıldı, ben silaha inananlardan değildim, tehlikeli olabileceğini düşündüm. Keşke yanılmış olsaydım. O kırımlara, her çocuğun elinde silah bulunuşu ve sokaklarda, çarşılarda açıkça silah alışverişinin neden olduğunu düşünmüyorum, fakat zemin hazırды ve vesile oldu... Bir gün Gedikpaşa'daki evimde binlerce silah sesiyle uyandım ve dışarı çıktım, yukarıda Divanyolu denen yerde bir askerin bir subayı vurmasını ve düşüşünü gördüm. Eve kaçtım, feci bir durumdu. Ailemle Ay Stefanos'a kaçtım. Ordu geldi, alkışladık ve sevindik, aynı anda Kilikya'nın kırıldığı ve benim iki evimin ve dükkânlarımın yakıldığını haber aldık. 1910 yazını yerleşme ümidi ile Amerika'da geçirdim. Oralar hakkında bilgi verip Ermenilerin buraya göç etmelerini teşvik etmek istiyordum. Yazmaya başladım. New York'taki bazı ileri gelen Ermeniler bu şekilde yazmamı zararlı bulup ikna etmeye çalıştılar. "Keşke yanılmış olsam, fakat yazmam," dedim. Aynı yıl Kasım'da Adana'ya döndüm ve binaları tekrar yaptırdım. Balkan savaşında Büyükada'da yaşarken Çatalca'dan gelen top seslerini duydum. Hep kurtuluşun geleceği ümidini taşıyordum. Sonuç malum.

Büyük savaş geldi çattı: İstanbul'da, adaletin kazanmasını bekledim. Bu inanç dışarı çıkmama engel oldu. "Gözlerimle göreceğim," diyordum. Nisan 1915'te tutuklanıp Ayaş'a gönderildim. Trajik bir andı, fakat ümit vardı ve daima var.

Ayaş hapishanesinden salınışım sevinçli bir durumdu, ama en acı

hatıralarla doluydu. Üç yıl Pera'da askerdim; tek sevincim Ermeni gençlere karşı olan tutumumdu.

Nihayet birleşik donanmanın girişini gözlerimle gördüm; General Sarraill'in girişine tanık oldum, hapishaneye gittim, içeri girdim, büyük katilleri, kırmıcıları gözlerimle gördüm, bazılarıyla konuştum. Tek bir sözü binlerce kişiyi öldürtmeye yeten o korkunç yüzleri gördüm.

Sizin yazmış olduğunuz kitaplardan biri o günlerde elime geçti. Bilhassa Talat ve Abdulahad Nuri'nin yazışmalarını okudum. Nuri denen o canavarın ne gibi bir rol oynadığını anladım. Başkalarından duydum. Halep taraflarında bulunanlar o topal şeytanı titreyerek anıyor, Deyr-i Zor ve başka yerlerdeki mutasarrıfları nasıl değiştirdiğini, Halep çevresine sığınmış olan halkı cellatların eline nasıl verdiğini unutamıyorlardı. Fakat adam ortada yoktu. İsmi bile yoktu. İngiliz elçiliğinde aradım, Comissier Reislik'e (?) sordum. Öyle bir ismin kendisine verilmediğini söyledi. Boğaz vapurunda bulunduğum bir gün, Paşabahçe önünde topal bir adam önümden geçerken yanımda oturan birine selam verdi ve adam ayağa kalkarak onu selamladı. "Kimdir o efendi?" diye sordum. "Abdulahad Nuri," dedi. "Görevi nedir?" "Bilmiyorum," oldu cevabı. Ertesi hafta her gün bu adamı aradım. Dahiliye, Hariciye ve diğer nazırlıklardan, zaptiye çevrelerinden. Telefonla soruyordum, nihayet Seyr-i Se-fain müdürlüğünden oranın tahrirat amiri olduğunu söylediler. Komite-i Reisiye'den ve Divan-ı Harb Reisi Mustafa Paşa ile görüştüm ve benim dava açmamı kararlaştırdık. Dilekçeyi verdim, fakat tüm çevreleri aşır Divan-ı Harb'e ulaşmak ne kadar da zordu. Saat dört olmuştu. Mustafa Paşa'nın yanına koştum ve şayet bugün tutuklanmazsa adamın kaybolacağını söyledim. Emretti: İki polis ve bir subay otomobille gidip, getirdiler. Mustafa Paşa'nın yanında oturuyordum. Canavarı içeri getirdiler. Hayatımın en mutlu anının o olduğunu söyleyebilirim. Beti benzi atmış bir ölü gibi, ayakta titriyordu. Ben ise Katma'nın 60 binini, Deyr-i Zor'un 300 bin kadın, çocuk, yetenekli, tüccar, zanaatkâr zavallıları aklıma getirdim. Sanki hepsi mezarlarından kalkmış beni alkışlıyorlardı. Meskene nehrine dökülmüş, yüzlerce melek gibi çocuk, hayalimde canlanıp küçük ellerini bana uzatıyordu. "Darağacı!" Haykırdı Kürt Mustafa Paşa, "Senin kalbin yok mu? Kutsal Kitab'ın /Mushafı Şerif/ yasakladığı tüm günahları işlemişsin". Yüzbinleri ağlatmış olan o taş yürekli adam önümde ağlıyordu. "Ne kadar sevinçliydim".

Mahkeme günü geldi. Yarım saatten fazla konuştum. Nuri ağlıyor, iç

çekiyordu. Yirmi kadar şahit yazdırdım, onlardan biri de Kilis Mutasarrıfı İhsan Bey idi. İhsan Bey'i Halep'e çağırılmış ve Kilis'te niçin hâlâ Ermeni var diye sormuştu. İhsan Bey de cevaben; verilen emre göre asker aileleri, zanaatkârlar, Protestan ve Katoliklerin bu durumdan muaf olduklarını söylemişti. Abdulahad Nuri ise sürgünün amacının imha olduğunu söyleyip, herkesi göndermesi gerektiğini söylemişti. İhsan Bey sadece resmi emre uyacağını beyan edip kabul etmemiş ve mevkisini kaybetmişti.

Yargılama bitmek üzereydi. Kürt Mustafa Paşa bana söz vermişti: Onu Beyazıt Meydanı'ndaki darağacında görmeye hazırlanıyordum. Bu da başka bir mutluluktu. Bir sabah kapı çalındı ve tanımadığım bir rahip geldi. "Ben Rahip Dacad. Abdulahad Nuri'yi kurtarmak için Ankara'daki Milli Hükümet'in masrafıyla geldim. Bu canavar Ankara Hariciye Nazırı Yusuf Kemal'in kardeşidir. Siz burada bir köpeği asacaksınız, biz orada 2-3.000 Ermeni mahvolacağız. Sizden ricam bu adamı kurtarmanızdır," dedi.

Trajik bir andı. O an tüm rüyalarım havaya uçtu. Artık geçmiş sorunlar değil, gelecekteki olaylar vardı önümde. Ne yapmalıydı? İntikam, adalet... Tamam, ama birkaç bin Ermeninin hayatı mevzubahisti. Fakat trajedilerin sonu gelmedi. Biraz uğraşıp bir yol bulana, girişimler yapana kadar Ferit Paşa kabinesi düştü, Milli'cilere yakın bir hükümet başa geçti. Divan-ı Harb de değişti. Divan-ı Harb'e çağırıldığımda ilk duyduğum söz şuydu: "Vatanına sadık ve ordunun çıkarlarını koruyan adil ve onurlu bir görevliyi nasıl suçlar ve eziyet çektirirsiniz?" Kendimi mi yoksa Abdulahad'ı yahut Ankara Ermenilerini mi savunsaydım? Duruşma kısa sürdü. Bana beklememi söylediler ve bir zaptiyeye teslim ettiler. Bir saat bekledim. Eğer isterseniz hayatımın en trajik anı olduğunu söyleyebilirsiniz. Bir saat sonra evime gitmeme müsaade ettiler. Mustafa Paşa da hapse girdi ve canını ancak kurtarabildi. Abdulahad da serbest bırakıldı. Bardak henüz dolmamıştı. 1921'de işim ve mülklerim için Adana'ya gitmiştim. Ankara anlaşması ortaya çıktı. İlk kaçan ben oldum. 50.000 Ermeniye arkamda bıraktım; onları ne gibi bir kaderin beklediğini gayet iyi biliyordum. Arzulanan Kilikya'nın yitliğini biliyordum.

Kıl payı kurtulduğum son trajik an Balıkesir'de yaşandı. 1922 baharında çalışmak ve kardeşimi görmek için oraya gitmiştim. Rumlar oradaydı, her şey sakindi. Afyonkarahisar taarruzu başladı. Birkaç gün

sonra Rum askerlerin kaçtığına dair kulağıma bir fısıltı geldi. Aynı gün yengemi ve bir çocuğunu alarak kendimi trene attım. Bazıları fark etti; deli olduğumu sandılar. Keşke... Sadece iki akraba çocuğa benimle gelmelerini söyledim. Geldiler. Saat 4'te yola çıktık, Bandırma'ya ulaştık. Aynı akşam yol kapandı. Çeteler gelip tüm Hristiyan halkı kırmıştı. Biz güçlükle bir gemiye atlayıp Rodosto'ya geçtik. 36 saattir uykusuz, bir gemi bulmak için kıyıda dolaşıyordum, zira kargaşa başlamıştı.

İstanbul'da Mısır için vize almak ve ailecek kaçmak büyük başarıydı. Orada bir buçuk sene Arapların gösterilerine, "Kahrolsun İngiliz, Yaşasın Zağlular"a şahit olduktan sonra Amerika'ya vardık. Buraya kabul edilmemiz de bizim için mutlu bir gündü. Burada imtihana tabi tutuldum ve resmen doktorum.

Sevgili Bay Andonyan, bu kısa hikâyede hangisinin trajik, hangisinin sevinçli olduğunu siz söyleyin şimdi. İlmin amacının ne olduğunu bilmiyorum. Ayaş hikâyesi yakın zamanda resimli bir kitap olacak. Size bir adet gönderirim. O kitap için bir resim yaptırmıştım, ilişiktir. Birkaç fotoğraf yollamaya çalışırım.

Derin Saygıyla,
A. Nakkaşyan

EK-4
ANDONYAN'IN DR. MARY TERZİYAN'A MEKTUBU
28 Temmuz 1937

Paris, 28/7/1937

Doktor Mary Terzian
Pension Molrose
12, Clos Belmont
Cenevre (İsviçre)

Hanımefendi,

14 Haziran tarihli mektubunuza cevap vermekte geciktiğim için beni affediniz. Yıllardır unutulmuş eski notlar ve evrakları aramak gerekti, bu da zaman aldı.

Kitabımda yer alan telgrafların asılları Londra'da, raporumun İngilizce yayımlanması için Manchester Ermenilerinin görevlendirdiği Armenian Bureau'da bulunmaktadır. Raporun İngilizce baskısı sanırım elinizde mevcut. Bu baskı "The Memoirs of Naim Bey. Turkish Official Documents relating to the Massacres of Armenians" başlığıyla ve Vicomte Gladstone'un önsözüyle yayımlanan bir özetten ibarettir. Ancak telgrafların tam metni bu özette yer almaktadır. Yayımlanmasından önce Londra'dan ayrıldım ve ancak fotoğraf çekimi tamamlanmış bazı orijinal belgeleri yanıma alabildim. Diğerleri baskı için çekim hazırlıkları sebebiyle Londra'da kaldılar. Onları İstanbul'da Bahriye Nezareti'nde memuriyete giren, eski Halep Muhacirin Dairesi başkanı olan Abdulahad Nuri Bey'in Dr. A. Nakashian'ın talebi üzerine bu şehirde tutuklanmasına kadar tamamen unutmuştum. Ağustos 1920'deydi. Bu canavar kendisi için ölümcül bir sonucu olabilecek bu tutuklanmadan dolayı son derece müteessirdi.

Daha önce bazı bilinen katliam sorumluları için idam cezasına hükmetmiş Kürt Mustafa Paşa'nın reisi olduğu meşhur Divan-ı Harb-i Örfi'de yargılanacaktı.

Bu dava için Dr. Nakkaşyan İstanbul Ermeni Patriği Monsenyör Zaven aracılığıyla Ermeni Milli Delegasyonu başkanı Boğos Nubar Paşa'yla iletişime geçmiş, ondan benimle kitabımda yayımlanan belgelerin asıllarını Patrikhane'ye göndermem için konuşmasını istemiş. Bu konuda Boğos Nubar Paşa'dan bir mektup aldım ve ellerindeki bütün asılları Patrikhane'ye göndermeleri için hemen Londra'daki Armenian Bureau'ya yazdım, onlar da yerine getirdiler. Aynı zamanda Patrikhane'ye evimde bulunan Abdulahad Nuri Bey'in isminin geçtiği birkaç orijinal belge ile Abdulahad Nuri Bey'e dair Naim Bey tarafından kurşun kalemle yazılmış, meşum şefini suçlayan uzun bir hatıra gönderdim.

Ancak dava görölmedi. Ankara'daki Büyük Millet Meclisi hükümetinin Hariciye Nazırı ve Abdulahad Nuri'nin öz kardeşi Yusuf Kemal Bey Kastamonu Ermenilerinin ruhani önderi Arşimandrit Dajdad'ı İstanbul'a göndermişti. Arşimandriti Kemalist hükümetin hâkimiyetindeki Anadolu bölgelerinde yaşayan Ermenilerin tamamını kardeşi asılacak olursa acımasızca katletmekle tehdit etmişti. Bunun boş bir tehdit olmadığına hükmeden zavallı Ermeni Arşimandrit İstanbul'a giderek Ermeni Patrikhanesi'ne ve Dr. Nakkaşyan'a davadan vazgeçmeleri için yalvardı.

Bu olaylar üzerine İstanbul'da bulunan ve Sevr anlaşmasını imzalamış olan Ferid Paşa kabinesi İstanbul'da bile tehditkâr bir şekilde yayılan Kemalist hareketin baskısıyla istifa etmek zorunda kaldı. Sevr anlaşmasının ezici ve feci yükümlülükleri yayımlandıktan sonra İstanbul'da tepki büyüktü. Kemalist harekete açıkça bağlı yeni bir kabine İstanbul Hükümeti'nde yönetimi ele aldı ve ilk icraatlarından biri olarak Abdulahad Nuri Bey'i kaçırmakla yetinmedi, bu canavarı yargılaması gereken Divan-ı Harb-i Örfi üyelerini, başkanı Kürt Mustafa Paşa'yı ve Dr. Nakkaşyan'ı tutukladı. Bu kişiler yeni bir Divan-ı Harb-i Örfi'ye sevk edildiler ve Dr. Nakkaşyan türlü badireler atlattıktan sonra serbest kalabildi.

Bu olay ilginizi çektiyse teferruatını bugün New York'a yerleşmiş olan Dr. Nakkaşyan'a sorabilirsiniz. Kendisinin bildiğim son adresi 530 W. 166th Street, New York City idi.

Patrikhane'ye gerek Londra'dan iletilen, gerek ise doğrudan benim gönderdiğim ve Abdulahad Nuri'ye karşı açılması planlanan dava dosyasına eklenen belgelere gelince, onlar haliyle orada kaldılar. Belgelere daha sonra ne olduğunu hiç öğrenemedim.

Yanılmıyorsa 1921 Nisan'ıydı, Berlin'de eski Sadrazam Talat Paşa'nın öldürülmesi davasının görüleceği Moabit Mahkemesi tarafından tanık olarak çağrıldığımda bu belgeler hiç aklımda yoktu. Genç bir Ermeni, Sohomon Tehliryan onu Berlin'de Hardenbergerstrasse cadde-sinde tek kurşunla vurmuştu. Tehliryan'ın avukatları davada kullan-mayı düşündükleri kitabımı desteklemek üzere kitapta yer alan tel-grafların bazılarının asıllarını getirebilirsem çok faydalı olacağını belirt-mişlerdi.

Böylece yanımda bu belgelerden kalanlarla, özellikle de Bahad-din Şakir Bey'in mektupları ve Halep Valisi Mustafa Abdülhalik Bey'in apostilini taşıyan bazı şifreli telgrafların deşifreleri ile Berlin'e gittim.

Elbette belgelerin özgünlüğü meselesi Berlin'de Tehliryan'ın avukat-larıyla ilk görüşmemizden itibaren dile getirildi. 10 Haziran 1921'de onlara belgelerin kaynağı ile ilgili küçük bir not sundum. Size de bir kopyasını gönderiyorum, aşağıda bulabilirsiniz. Tek taraflı bir değeri olan bu not meseleyi çözemezdi. Tehliryan'ın avukatları, ki içlerinden ikisi Dr. Von Gordon ve Dr. Werthauer olup Berlin Barosu'nun en tanın-mış üyelerindendirler, üçüncüsü ise Almanya'nın en ileri gelen hukuk-çularından Kiel Üniversitesi'nden Prof. Niemayer'dir, bu belgeleri kul-lanmadan ve mahkemeye sunmadan önce özgünlüklerinden emin ol-mak için ellerindeki her türlü imkânı seferber ettiler. Bu amaçla, Dr. Lepsius'un aracılığıyla kitabımın ve içindeki belgelerin incelenmesini Dışişleri Bakanlığı'ndan, savaş sırasında Almanya'nın Halep Konsolo-su olması sıfatıyla Ermenilere karşı yapılan zulmün güvenilir bir tanığı olan W. Rössler'e sundular. Eger'de bulunan W. Rössler Dr. Lepsius'un girişimini olumlu karşıladı ve belgelerin özgün oldukları sonucuna va-ran uzun bir rapor kaleme aldı.

Bu rapor 25 Nisan 1921 tarihini taşıyordu, ancak avukatlara 12 ya-da 13 Haziran'da ulaştı çünkü yazarı bir memur olduğundan Dr. Lep-sius'a göndermeden önce bakanlığının onayına sunmak mecburiyeti-ni hissetmişti.

Bakanlık avukatların bilgilendirilmesi için kullanılacak raporun ke-sinlikle gizli kalması ve mahkemeye sunulmaması şartıyla izin verdi. Aynı zamanda bakan davaya herhangi bir şekilde müdahil olmaktan kaçınmak istediğinden Konsolos Rössler'in mahkemede tanıklık yap-masını da yasaklamıştı. Bu yüzden Berlin basınının önemli bir kısmının çok rencide edici ve hiciv dolu saldırılarına maruz kaldı.

Rössler'in raporu avukatları tamamen ikna etti, onlar da hemen Berlin'den Dr. Paul Pfeffer'i Talat Paşa'nın yazışmalarını Almanca'ya çevirmesi için görevlendirdiler ve çeviriyi 4 sayfalık bir broşür halinde bastırarak mahkeme üyelerine, jüriye, basına ve resmi makamlar dışında pek çok kişiye ilettiler. Saha bu şekilde hazırlandıktan sonra mahkemede önemli bir rol oynayan ve davanın mutlu bir sona ulaşmasına katkıda bulunan bu belgelerin bazılarının asıllarını avukatlar çok doğru bir şekilde kullanmayı bildiler. Bildiğiniz gibi Tehliryan beraat etti.

Ünlü büyük Alman polemikçisi Maximilien Harden, en az kendisi kadar ünlü ve Türk tezine bağlı dindaşı Emile Ludwig'in (ikisi de Yahudiydi) aksine, Rössler'in raporundan haberdar olduktan sonra meşhur dergisi "Die Zukunft"un tam bir sayısını kitabıma ayırdı (4 Haziran 1921 tarihli sayısı, haberi avukatlardan önce, büyük ihtimalle Dr. Lepsius aracılığıyla almıştı) ve dava boyunca sanığın ve tüm Ermenilerin en yılmaz savunucularından biri haline geldi.

Dr. Pfeffer'in çevirisini içeren broşürün bir örneğini aşağıda görebilirsiniz. Rössler'in raporuna gelince, bir kopyası bende mevcut, ancak bana kaybından üzüntü duyduğumuz Dr. Lepsius tarafından Konsolos Rössler'in yazılı onayını almadan asla kamuoyuna sunmamam şartıyla verildi.

Rapor Almanca yazılmıştır. Objektiflikten yoksun olarak değerlendirildiği kitabımın muhtevası hakkında çok sayıda eleştiri içermektedir. Savaşta Türkiye'de bulunan Almanların tavırlarına dair bölümlerin çoğuna itiraz eder. Muhakkak, altını çizdiği vakaların çoğunda haklıdır. Yalnız eserimin bir tarih çalışması olmadığını, propaganda amacı taşıdığını ve doğal olarak bu türden yayımlara mahsus kusurlardan muaf olamayacağını unutmaktadır. Şu koşulu da dikkate almak gerekir: o dönemde İtilaf devletlerinde sesinizi duyurabilmek için Almanya'ya dair hoş olmayan şeyler söylemeniz şarttı. Kitabımın yayımlanması esnasında Londra'daki Armenian Bureau ve Paris Milli Ermeni Delegasyonu savundukları davanın ihtiyaçları doğrultusunda yazdıklarımı fazlasıyla laubalice ele aldılar.

Ama Konsolos Rössler sportmen¹ bir adamdı. Kitabımda Almanlara karşı yönelttiğim suçlamalar sebebiyle bana karşı çok tepkili olsa da raporunun katliamlara dair belgeleri ele aldığı bölümünde çok şık dav-

1 Çevirenin notu: Metinde "hakkaniyetli" ya da "centilmen" anlamında kullanılmıştır.

randı. Raporunun bu bölümü çok ikna edici ve aynı zamanda ışık tuttuğu Ermeni trajedisinin anlaşılması için çok öğreticidir.

Sözkonusu belgelerin asıllarından, evraklarımın arasında Bahaddin Şakir Bey'in 18 Şubat tarihli mektubunu buldum. İki mektubu ve bazı telgrafların asılları Tehliryan davası dosyasına dahil edilmişti, hâlâ orada olmaları gerekir. Paris'e dönüşümden sonra onları alabilmek için iki girişimde bulundum, ama netice elde edemedim. 1921 Eylül'ünde Tehliryan'ın avukatlarından biri, Dr. Werthauer eşiyile Paris'te seyahatledi. Bir arkadaşım tarafından haberdar edildikten sonra kaldıkları Hotel Crillon'da onları ziyaret ettim ve bu vesileyle belgeler meselesini dile getirdim. Dr. Werthauer Berlin'e dönünce ilgileneceğine söz verdi ancak daha sonra kendisinden hiç haber alamadım.

Bana kitabımda yer alan Cemal Bey'e yazılmış iki mektupta imzası bulunan kişi olarak Bahaddin Şakir Bey'in adını, isminin İstanbul gazeteleri tarafından ifşa edildiğini bildiğim halde, neden belirtmediğimi soruyorsunuz.

Cevabı çok basit. Kitabımın yayımlanması esnasında bu mektupların Bahaddin Şakir Bey'e ait olduklarını bilmiyordum. Üzerlerinde imza namına yalnız okunmaz halde bir paraf vardı, ilk bakışta daha çok konvansiyonel bir işaret gibi görünüyordu. Meseleyi kitabımın yayımlanmasından aylar sonra 1921'de Berlin'de öğrendim. Bu şehirde Tehliryan'ın savunmasını üstlenen bir Ermeni komitesi katliamlara dair yayımları içeren çok sayıda Ermeni gazetesini toplamıştı. Paris'te İstanbul gazetelerini okuma fırsatım olmadığından merakla sayfalarını karıştırdım ve birden Bahaddin Şakir Bey'in adının bütün harfleriyle imzalanmış mektuplarından birinin çevirisine rastladım. Tarih atılmamış kupür "Joghovourti Tzaine" gazetesinin büyük ihtimalle 1920'de yayımlanmış eski sayılarından birine aitti. Kitabımda sözkonusu mektupta hiçbir imza olmadığı için Bahaddin Şakir'in adını çevirinin altına neden koyduklarını doğal olarak merak ettim. Dolayısıyla belgeyi Türkçe olarak Bahaddin Şakir Bey'in imzasıyla yayımlayan Türk gazetesine (büyük ihtimalle Ermeni Mihran Bey'in **Sabah** gazetesiydi, İttihatçı karşıtı olarak tanınan Ali Kemal Bey gazetesinin Genel yayın yönetmeniydi) bir mektup yazdım. Daha sonra kitabımda yer alan iki mektubun altındaki parafın Bahaddin Şakir'in yakınlarının verdiği samimi isim olan "Baha" kelimesinden oluştuğunu öğrendim. Gördüğünüz gibi durum merak edilecek kadar karmaşık değil.

Sorduğunuz başka bir soru: Bahaddin Şakir'in iki mektubunu gön-

derdiği Cemal Bey Naim Bey'in emri altında mıydı? Tabii ki hayır! Siz ilk mektubumda bu konuda uzun uzun yazmıştım. Bu iki adam arasındaki fark çok büyüktür. Naim Bey tamamen önemsiz bir memurdur, oysa Cemal Bey Vali'nin de üstünde bir konumda, Halep İttihat ve Terakki Kâtib-i Mesulü olması sıfatıyla, tüm vilayetin mutlak hâkimiydi. Elbette bu sadece sivil idareye dair meseleler için geçerliydi. Askeri meselelere karışamazdı, ama tehcir ve katliamlar gibi sivil işlerde her şey onun otoritesine tabiydi. İlk mektubumu ve kitabımın 100. sayfasını tekrar okuyunuz.

Muhacirin Dairesi başkanı Abdulahad Nuri Bey İttihat ve Terakki'ye kendini adanmış bir yaratık ve en emin adamlarından biri olduğu için Cemal Bey Bahaddin Şakir Bey'in iki mektubunu hatt-ı hareket olarak onun dairesine teslim etmiştir, ki kendisi de bunlara harfiyen uymuştur. Bu Naim Bey'in onları nasıl bulduğunu ve kâtipliğini yaptığı Abdulahad Nuri Bey'in ofisinden çıkan başka evraklarla birlikte nasıl aktardığını da aynı zamanda açıklar. Bu en kötü yönetilen dairelerden biriydi, anlatılamaz bir keşmekeş içinde, numara, kayıt ya da herhangi bir tasnif sistemi olmadan arşiv parçaları çekmecelere üst üste tikiştirilmişti. Zaten tüm vilayet ya da bölgelerdeki Muhacirin Daireleri aynı düzensizlik içindeydi.

Berlin'de Tehliryan'ın avukatlarına verdiğim ve bir kopyası bu mektuba eklenmiş olan notta kitabımda yer alan belgeleri temin ettiğimiz koşullardan bazılarının tasvirini bulacaksınız. Bu not her şeyi içermektedir. Naim Bey'in pek temiz olamayan kişiliğini karalamamak için ne Tehliryan'ın avukatlarına ne de kitabımda ifşa edemeyeceğim şeyler vardı. Bizim elimizde kendi ülkesine ihanet eden bir casus haline gelmişti. Bu yeterince şey ifade etmektedir! Öte yandan memur olarak çok kötü bir itibarı vardı, ancak elbette ihanetlerine dair hiçbir şey bilinmediğinden kendisine tahammül ediliyordu, çünkü Halep Vilayeti idari personeli arasında bir istisna değildi.

Halep'te o kadar çok namussuz memur vardı ki onların yanında Naim Bey aziz kabul edilebilirdi. İflah olmaz bir içici ve kumarbazdı, onu ihanete iten tam da bu kusurlarıydı. Hakikat şu ki bize teslim ettiği tüm belgeleri satın aldık.

Ama aslında iyi bir adamdı. Her şeyden öte içinde bulunduğu yıkıma rağmen tam anlamıyla güven telkin ediyordu. Ona her zaman güvenilebilirdi.

Onunla Mezopotamya ölllerinde tehcir edilenlerin yığıldığı bir toplama kampında, Meskene’de tanışmıştım, onu müdür Çerkez Hüseyin Bey’in yerine geçici olarak bakması için göndermişlerdi. Halep’ten durmaksızın gönderilen emirleri yerine getirmekte şevk göstermeyen Çerkez Hüseyin Bey görevden alınmıştı. Bu tarihte Deyr-i Zor katliamları başlamıştı ve Halep Muhacirin Dairesi başkanı Hüseyin Bey’i Meskene kampını boşaltarak tehcir edilenleri öldürölmek üzere Deyr-i Zor’a sevk etmesi için zorluyordu. Ama Hüseyin Bey sürgünlerinden ayrılmak istemiyordu, en azından ona yüce gönüllüğünün bedelini fazlasıyla ödeyen hali vakti yerinde olanlarından. Hüseyin Bey kendini aklayacak bir yol bulana kadar Naim Bey de aynı yolu izliyordu. Herkesin her geçen gün daha korkunç haberlerin geldiğı katliam bölgesine sevk edilmek korkusuyla yaşadığı bu günlerde bu tavır çok kazandırıyordu.

İşte bu koşullarda Naim Bey birkaç zengin aileye Halep’e kaçmalarını kolaylaştırmayı teklif etti, elbette para karşılığında. Konya, Adana ya da Akşehirli bu ailelerin seçme şansı yoktu, ama Naim Bey’in teklifinden faydalanmaya da cesaret edemiyorlardı, çok isabetli bir şekilde aldı, yedi ya da on kişilik grupların Meskene’den Halep’e giden uzun yolda fark edilmemesinin imkânsız olduğunu ve ölümcöl sonuçları olabileceğini düşünüyorlardı.

Naim Bey o zaman tek bir kişiyi Halep’e gönderip onu tanıdığı bir Arap arabacıyla bağlantıya geçirmeyi önerdi. Kendisine göre Nahli adındaki bu arabacı emin, ağzı sıkı, çok dürüst ve aileleri hiçbir tehlikeye maruz bırakmadan sevk edebilecek kadar becerikliydi. Öte yandan bu tarafların insanı olduğundan yolculuk boyunca bölgeye yerleşmiş ve genelde birbirlerine çok bağı olan Arap köylülerin değerli yardımından istifade edebilirdi.

Sözkonusu ailelere çok bağı ve Naim Bey’le görüşmelerinden haberdar olduğum için aileler benden elçi rolünü üstlenmemi rica ettiler. Benim de başka seçeneğim yoktu ve önerilerini kabul edip şansımı denemem çok zaman almadı.

Yukarıda adı geçen Nahli’ye hitaben bir tavsiye mektubunu bana veren Naim Bey’le bu amaçla çok sayıda görüşmem oldu ve bir gece Halep’e doğru yola çıktım. Ama Naim Bey’in gerçek karakterini henüz o kadar iyi tanımadığımdan ve Türk bir memur olması bana haklı bir güvensizlik hissi verdiğiinden bir pusudan korkarak bana belirttiğı yoldan gitmedim. Bana önerdiği ve gerçekten bir kestirme olan sağdaki yol

yerine çok daha uzun ve zor olan soldaki yolu takip ettim. Yol, sadece gece yürüyebildiğim için gündüz saklanmama ve uyumama imkân veren kum ve kireç tepeleriyle doluydu.

Halep'e 5 gün 4 gecenin ardından vardım. Yanımdaki tek yiyecek taş gibi sert ekmek ve keçiboynuzu ile salatalıktan oluşan erzaktı, büyük şehrin istikametini bulabilmem için tek araç olan yol boyunca uzanan telgraf hattını gözden kaybetmeden patikadan bir ya da iki kilometre uzaklıkta yürüdüm.

Bazen beni sakince, belirli ve neredeyse düzenli bir mesafeden takip eden ve düşmemi bekleyen iki ya da üç sırtlan gece bana eşlik ediyordu. Şafak sökünce onlar da benim gibi saklanıyorlardı. Onları hiç günışığında, hatta gece dahi görmedim. Sadece karanlıkta dans eden deli ateşlere benzeyen gözlerinin uğursuz ışığını görüyordum. Naim Bey bu konuda beni önceden uyarıştı, varlıklarını dikkate almadan yoluma sakince devam etmemi ve onları bana saldırmaya teşvik etmemek için asla kaçmamamı tavsiye etmişti. Üçüncü gece hava henüz kararmıştı ki büyük ihtimalle cesetlere doğru yol alan gürültücü bir karga sürüsünü izlemek için peşimi kesin olarak bıraktılar.

Halep'e varır varmaz gerçekten sevecen ve emin bir adam olan arabacı Nahli'yi kolayca buldum. Teklifi kabul etmek için hiç zorluk çıkarmayan Nahli birkaç seferde Halep'e 16 aileyi götürdü ve Naim Bey'le anlaşıldığı gibi her türlü gelirden yoksun Ermeni entelektüellerinden bir veya ikisini de ailelerin her biriyle birlikte ücretsiz olarak arabaya aldı.

Elbette Naim Bey tarafından alınan tedbirler sayesinde Nahli 16 ailenin ve entelektüellerin sevkini güvenli bir şekilde ve kimsenin haberi olmadan yapabilişti. Her ikisi de aileler tarafından bunun için iyi bir şekilde ödüllendirildiler.

Daha sonra bu ailelerden bazı kişiler Meskene kaçakları olarak Halep'te yakalandılar. Ben de yakalandım ama arkadaşlarımdan bana temin ettiği bir belge sayesinde hemen serbest bırakıldım. Diğerleri Halep'e dönmüş bulunan Naim Bey'le yüzleştirildiler, o da onları Meskene'de hiç görmediğine dair Allah'ın adıyla yeminler ederek serbest bırakılmalarını kolaylaştırdı. Bir ihbar üzerine yakalanan arabacı Nahli de, Arapların yapmayı iyi bildiği gibi, şiddetle reddetti, onu aylarca hapiste tutular ama kimseyi ele vermedi.

Naim Bey bu olaydan istifade edip kaçak ailelere şantaj yap-

rak kendisine köle yapabiliirdi ama onları hiç huzursuz etmedi. Elbette parasız kaldığı zaman, ki bu sıklıkla olurdu, bu kişiler aklına gelirdi ama hiçbir vesileyle onlarla doğrudan iletişime geçmedi. Genellikle benim aracılığıımı kullanırdı, bu kişilerin gelirleri olduğu ve kurtarıcılar olarak gördükleri Naim Bey'e güçlü bir minnet duydukları için müdahalem sonuçsuz kalmazdı. Zaten Naim Bey'in istediği miktarlar çok küçüktü.

Bu samimiyetten istifade ederek başlarda bize olayların gelişimi ve yerel yönetimin niyetleri hakkında bilgi vermesi için yavaş yavaş onu kullanabildim. Daha sonra kendisini o dönemde Deyr-i Zor katliamları aylar öncesinde bittiği için artık çalışmayan Muhacirin Dairesi'ndeki dosyalarda bulunan belgeleri sızdırmaya teşvik ettim. Halep düşmek üzereydi, İngilizler Şam'a çok yakındılar. Naim Bey'e İngilizler Halep'e vardıklarında görevlendirilecek Ermeni yetkililere katliamlara dair her türlü belgeyi yüksek bir fiyata satabileceğini söyledim. Aynı zamanda Ermeni meselesi üzerine anılarını yazmaya teşvik ettim.

Bunun için Halep'te kaldı. Şehrin İngilizler tarafından işgalinden sonra Ermenilerin kurduğu Milli Birlik Naim Bey'in çaldığı belgeleri sayısız incelemenden sonra satın aldı ve satın alma 10 Haziran 1921 tarihli Berlin notumda yazdığım koşullarda gerçekleşti.

Bütün bunları tamamen gizli kalmak kaydıyla, sadece sizin merakınızı gidermek için yazıyorum. Kitabımda Naim Bey'e dair son derece farklı bir portre çizdim ve onu kişisel olarak alakadar eden saf haki-katin ortaya konması hiçbir işe yaramaz. Naim Bey ahlâktan tamamen yoksun biriydi. Öyle kusurları vardı ki uğrunda pek çok şeyi satabilirdi, ama her şeyi değil. Bu dikkate değer bir farktır. Onunla sürdürdüğümüz uzun münasebetimiz boyunca hiç yalan söylemediğini unutmuyorum. Tek kelimeyle tamamen çelişkili, kötüden çok iyi unsurlardan oluşan bir fitratı vardı. Yukarıda anlattıklarımın kötü yanlarından rahatsız olmadan iyi yanlarından sağladığımız faydalara dair bir fikir edinebilirsiniz. Kendisi hep aklımdadır ve her zaman senelerin azaltamadığı bir sempati ile onu hatırlarım. Çünkü onunla münasebetlerimizde hep hayatımı tehlikeye attım –tehlikeli ama maceracı yapıma çok uygun bir egzersizdi- ve bana hiç ihanet etmedi.

Görevinin tam adına gelince kitabımın İngilizce baskısında çevirmiş-tik: "Chief secretary of the deportation committee of Aleppo". Bu tam olarak doğru değil. "Halep Muhacirin Dairesi kâtibi" demek gerekirdi.

Maalesef İngilizce bilmiyorum ve size uygun bir İngilizce versiyonunu veremem. Kendinizin halledebileceğinizi umarım.

Bu mektubun uzunluğu için lütfen beni affediniz. Zamanın henüz eskitemediği bu unutulmaz günlerden birkaç anıyı kâğıda dökmek için merakınızdan istifade ettim.

Haberlerini almayı umduğum çalışmanızda size iyi şanslar diler ve en iyi dileklerimi kabul etmenizi rica ederim.

Size sadakatle bağlı
ARAM ANDONYAN

EK-5
HALEP KONSOLosu RÖSSLER'DEN
LEPSİUS'A MEKTUP
25 Nisan 1921

Konsolos: Dr. Rössler

Eger, 25 Nisan 1921

Sayın Bay Dr. Lepsius,

Bana göndermiş olduğunuz, Aram Andonyan'ın Ermeni katliamları ile ilgili yazdığı kitabı aldım ve satırları okurken Halep'teki günlerime geri dönmüş gibi oldum. Aşağıdaki değerlendirmede önce bazı çekinmelerimi belirteceğim sonra da Naim Bey'in raporunu ve sunduğu belgeleri değerlendireceğim.

Bana kalırsa yazar nesnel olmaktan uzaktır ve duygularının esiridir. Bunun yanı sıra bize son derece tanıdık gelen bir Almanya karşıtlığı eğilimine teslim olmuş bir ruh haliyle yazmaktadır.

Kitabın çeşitli bölümlerinde Almanya hakkında nefret dilini kullanmakta, buna karşın Almanya'nın Ermeniler lehine bulunduğu birçok girişim hakkındaki haberleri görmezden gelmektedir. Almanya'nın bu girişimlerini görmezden gelemediği durumlarda ise bunların etkilerini hafifletme yoluna başvurmaktadır.

Eğer Enver Paşa'nın telgrafı (sayfa 158) gerçek ise, o halde sözünü ettiği Alman etkisi çok önemlidir ve sonuç getiren başarılarından biri olmuştur. Yazar bu konuda Liebknecht ve Ledebour'a kadar geri gitmektedir. Öyle ki, bir yandan Anadolu-Bağdat demiryolunun etkisini kabul ederken, bu konuda yalnızca İsviçrelilerden söz etmektedir.

Yalnızca 51. sayfada genel olarak "mühendis"lerden söz etmekte, ancak hemen ardından verdiği bilgi notunda bir İsviçreliye övgüler düzerek bu etkiyi yok etmektedir. – Rahibe Beatrice'in ya da Rahibe Paula Schäfer'in hizmetlerinden, Urfa'dan ve Maraş'tan tek söz etmemektedir! Büyük bir Ermeni topluluğunun Deyr-i Zor'a sürülmesini Almanya'nın kışkırtmasına bağlamakta (sayfa 56) ve Yıldırım Orduları'nın kuruluşunun bunun ana nedeni olduğunu iddia etmektedir.

Bu noktada unuttuğu bir şey var ki, Ermenilerin sürgünü 1915-1916 yıllarına rastlarken, Yıldırım Orduları 1912 yılı yazında kurulmuştur. Yazar olanları belki Almanya'nın 1915 ve 1916 yıllarında uygulamaya koyduğu bazı askeri önlemler ile karıştırmaktadır. Bu askeri önlemler o zaman sürgün kâfileleri arasında yaygın olan salgın hastalıklardan demiryolu yapımının etkilenmemesini hedeflemektedir, ki bu çabalar ancak kısmen başarılı olabilmıştır.

Bu önlemler daha çok yardım amaçlı olmak üzere Ermeniler yararına ve onları demiryolu hattından 10-20 km gibi belli bir uzaklıkta tutmak suretiyle, Bab'da olduğu gibi, ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik uygulanmıştır.

Yayımlanmış belgelerin tarihlerinde yer yer belgeyi tümüyle hükümsüz kılacak yanlışlar var, ancak bunlar belli ki yazım hatalarına bağlı oluşmuşlardır. Kitabın 132. sayfasındaki bir belge 15 Ocak 1915 değil ancak 15 Ocak 1916 tarihine sahip olursa anlamlıdır. Aynı şekilde sayfa 133'teki 853 numaralı belge 23.01.1915 yerine 23.01.1916 tarihini taşımaktadır. Benzer bir şekilde 148. sayfadaki 762 numaralı belge de aynı hataya sahiptir. 17.12.1915 tarihli bir telgraf 02.12.1916 tarihli bir telgrafa cevap olarak konmuştur. 72. sayfada metnin içinde 20 Ocak 1917 yazarken telgrafın içinde 20 Ocak 1916 yer almaktadır.

Konular arası bağlantılar yazar tarafından açık ve net bir biçimde verilmemektedir. Özellikle üçüncü bölümdeki olayların anlatımı (Deyr-i Zor'daki katliamlar) sürekli olarak konudan konuya sıçramakta ve birçok yerde adeta eldeki belgelerin tamamını anlatımın içine dahil etmeyi amaçlamaktadır. (Örneğin 70. sayfadaki telgraf bağlam dışıdır).

Verdiğim bu örnekler bir kenara bırakılırsa, kitabın içeriği bütün ayrıntılarıyla birlikte inandırıcı bir izlenim bırakmaktadır. Yayımlanmış belgeler olayların akışı ile karşılaştırıldığında tutarlıdır. Benim bildiğim birçok gelişme tamamen gerçekçi bir biçimde aktarılmıştır. Bilmediğim ve daha önce açıklayamadığım gelişmeler için ise kitap gözlemlerime uygun açıklamalar sunmaktadır. Örneğin kitapta geçen ve bir dönem Meskene'den bazı Ermenilerin Halep'e döndüğü benim de gözlemlerim arasında yer almaktadır. Bunun açıklaması yazar tarafından kitabın 13. sayfasında inandırıcı bir biçimde verilmiştir. Yani Naim Bey ve Meskene (Nahiye) Müdürü Hüseyin Bey kendilerine verilen korkunç emirleri uygulamamışlardır. Hüseyin Bey'i kişisel olarak hatırlıyorum. Hatta elimde bir tavsiye mektubu ile Meskene'ye vardığım gün Ame-

rikan misyonunda kalan altı Ermeni sürgününün Halep'e dönmelerine izin vermiştir.

Yazar önsözünde Tehcir Müfettişliği'nin (Sousdirection generales des deportes sise Alep) tehcirin uygulanmasında ana organ olduğunu iddia etmektedir. Bu noktada haklıdır da. İstanbul'dan tehcir müfettişi geldiğinde, önce bunun tehcir edilmiş insanların gıda ihtiyaçlarının karşılanması hatta en azından onların sorunlarını çözmeye yönelik bir girişim olduğunu sanmıştım. Almanların hizmetinde yer alan bazı Ermenilerin serbest bırakılması ricası ile komisere yaklaştığımda, benim bu ricamı çok sert bir biçimde reddetti ve hiç unutamadığım son derece kibirli bir tavırla bana şu cevabı verdi: "Ne yapmak istediğimizi anlamıyorsunuz. Biz Ermenisiz bir Ermenistan istiyoruz. (Vous ne comprenez pas ce que nous voulons. Nous voulons une Arménie sans Arméniens)." Bu müfettiş, Andonyan'ın kitabında da belirtildiği gibi, aslında görev tanımını kendi kendine değiştirmişti. Müfettişin adını hatırlamıyorum, fakat, eğer kendisinden önce Halep'te bir süre kalmış olan amiri Şükrü Bey değilse, Abdulahad Nuri Bey olmalı. Aynı şekilde Naim Bey'i de hatırlamıyorum. Bu şaşılacak bir durum değil, çünkü Tehcir Müfettişi ile doğrudan ilişki kuramıyordum ve yalnızca araçlarla müdahale edebiliyordum. Buna karşın İstanbul'dan müfettişin gelmesinden önce tehcirin yönetimini üstlenmiş olan ve daha sonra da sonuna kadar sürdürmüş olan Eyüp Bey'i çok iyi hatırlıyorum. Onun kitapta yapılan tarifi ise oldukça doğru.

İstanbul'dan gelen ve İçişleri Bakanlığı'nın talimatlarını ileten telgrafların doğruluğunu teyit etmek oldukça zordur, çünkü bu telgraflar yalnızca şifreyi çözen telgraf memurunun ya da yazan kişinin el yazısını taşır. Buna karşın Vali Abdülhalik Bey'in imzasını tanıdığımı hatırlıyorum. Her halükârda bu imzanın hakikiliği Halep'te teyit edilebilir. Bu yolla aynı zamanda İçişleri Bakanlığı'ndan gelen telgrafların hakikiliği üzerine dolaylı bir kanıt sağlanabilir.

Yazar belgeleri (sayfa 16) Naim Bey'in saklamış oldukları ile onun kendi hafızasından yazıya dökmüş oldukları olarak ikiye ayırmaktadır (transcrire au fur et à mesure de ses souvenirs). Naim Bey'in resmi belgeleri dosyaya kaldırmak yerine kendi kişisel mülkiyetine almış olması mümkündür. Türkler bildiğim kadarıyla belgeleri hiçbir zaman dosyalamıyorlardı. Bazı devlet dairelerinde oldukça düzenli tutulan bir kayıt sistemi olmasına karşın, böyle geçici oluşturulmuş bir dairede, ya-

ni tehcir müfettişliğinde, bir de yapılan işin doğası gereği, dosyalama ve kayıt sistemine önem verildiği kuşkuludur. Orijinal olarak sunulan belgeler büyük bir olasılıkla hakikidir. Hafızadan yazılmış olanların güvenilirliği hakkında bir yorumda bulunmak için ise Naim Bey'in kişiliğini tanımak gerekir. Bunlar arasında da olanaksız olduğunu düşündüğüm bir belgeye rastlamadım. Daha ziyade bana tanıdık olan gerçekler bu belgelerle bir açıklama bulmuş oldu. Yazılış biçimleri de sahteliğinden çok hakikiliğine delalet etmektedir. Sürgünlerden önce yazılmış çok önemli bir belge olan, Jöntürk Komitesi'nin Adana'daki temsilcileri Cemal Bey'e 18 Şubat 1915'te yollamış olduğu (kitabın 96. sayfasında yer alan) mektubun ve Jöntürkler'in diğer mektuplarının hakikiliği ya da sahteliği hakkında bir şey söyleyemeyeceğim. Hakikiliklerinin nasıl tesbit edileceği hakkında da hiçbir fikrim yok.

Rahibe Beatrice Rohner'den bu konuda bir açıklama gelmesini çok isterdim. Tehcir müfettişi ile birçok kereler pazarlık yapmıştı. Eyüp Bey onu kişisel olarak tanır. Naim ya da Abdul Nuri Bey'i tanıyıp tanımadığını bilmiyorum. Her halükârda onun yapacağı açıklamalar çok önemli olacaktır. Şu anda Dışişleri'nde (Behrenstr. 21) pasaport işlerinde görev yapan konsolos Hoffmann da bu konuda gerçeklere uygun bir açıklama yapabilecek konumdadır.

Yazarın Almanya'ya karşı yaptığı saldırılar ile ilgili birkaç ayrıntıya daha değineceğim. 56. sayfanın arkasında yer alan "Tanrı İngiltere'yi cezalandırsın" yazılı fotoğraf, Halep'te yaşayan Almanlar tarafından onurlarına verilen bir bahçe partisinde "Emden" kruvazörünün ekibini, tayfa giysilerini kaybettikten sonra sıcaktan korunmak amacıyla takmak zorunda kaldıkları Arap başörtüleri ile göstermektedir. Halep valisi de bu davet için subaylara ve tayfaya başörtüsü ve resimde de görülebileceği gibi bazılarına ceketler hediye etmişti. Alman Deniz Kuvvetleri askerlerinin çektikleri acılardan sonra "Tanrı İngiltere'yi cezalandırsın" yazılı bir tabelanın altında poz vermeleri anlaşılır bir durumdur. Ancak bu fotoğraf yazar tarafından çok yanlış bir bağlama taşınmıştır. Mücke (Emden'in komutanı Hellmuth von Mücke) 1915 Haziran'ında Halep'ten geçerek gelmişti. Onları İngiltere'ye karşı savaştırmak için Araplar arasında yürütülen propaganda ile bunun hiçbir ilgisi yoktur. Emden tayfasının Araplara sempati duyması söz konusu değildir. Hatta Mücke'nin kitabına (Ayesha) göre Araplara karşı savaşmışlar ve üç adamını kaybetmişlerdir. Yazarın Bayan Koch'a dayanarak sö-

zünü ettiği propagandadan haberim yoktur. Andonyan'ın kitabının 60. sayfasında yer alan ve içinden bir sayfanın fotoğraf olarak yayımlandığı, cihat çağrısı içeren Arapça bir broşür de elime geçmedi. Burada elbette Almanların beceriksizce bir tutumu söz konusu olmuş olabilir ya da bir ihtimal Kuzey Afrika için öngörölmüş bir broşür yanlışlıkla Arabistan'a gelmiş de olabilir.

Dosya güncellemeleri konusunda bana verdiğiniz bilgilerden dolayı sonsuz teşekkürler.

(İmza)

Rössler

ANDONYAN'IN TEHLİRYAN'IN AVUKATLARINA MEKTUBU 10 Haziran 1921

Berlin, 10 Haziran 1921

1920'de Paris'te basılan "Ermeni katliamlarına dair belgeler" kitabında yer alan belgeler Halep Muhacirin Dairesi'nin kâtipliğinde bulunan Naim Bey'e aittirler. İttihat ve Terakki Komitesi'nin genç bir üyesi olan Şükrü Bey'in Genel Müdürlüğü'nü yürüttüğü ve merkezi İstanbul'da bulunan bu daire, Halep'in tehcir kâfilelerinin Suriye ve Mezopotamya çöllerine yönlendirileceği merkez olması sebebiyle tehcir edilen Ermenilerle ilgili bütün emirlerin ve tedbirlerin yerine getirilmesinden sorumluydu.

Naim Bey olağanüstü iyi ve zararsız bir adamdı. Halep'te ve başka yerlerde bulunan Ermeniler savaş sırasında dahi kendilerine ve tehcir edilen başka hemşerilerine karşı iyiliğini ve nezaketini defalarca kanıtladığını görmüşlerdi.

Dahiliye Nezareti'nden (Talat Paşa'dan) gelen Ermenilere dair şifreli emirleri deşifre ettirdikten sonra Halep Valisi metinleri kendi eliyle imzalayarak ve apostil koyarak bu emirleri uygulamakla görevli olan ve kâtipliğini Naim Bey'in yaptığı Muhacirin Dairesine iletiyordu. Bu yüzden bu belgelerin Halep Muhacirin Dairesi dosyalarından alındığına hiç şüphe yoktur.

Naim Bey bize bu belgeleri iletmeyi kabul ettiğinde resmi bir kurum olan Halep Milli Ermeni Birliği sözkonusu belgelerin apostillerinde bulunan yazı ve imzayı uzmanlara inceletti. İnceleme bir hafta sürdü. Vali Mustafa Abdülhalik Bey tarafından imzalanan ve apostil konulan başka belgelere baktık ve en ufak ayrıntıları dahi özenle karşılaştırdık. Sonunda ve bu konuda hiç itiraza yer bırakmayacak bir şekilde belgelerin üzerinde bulunan apostillerin Vali Mustafa Abdülhalik Bey'in kendi el yazısı ve imzası olduğu doğrulandı. Bu durum belgelerin özgünlüğüne dair hiçbir şüphe bırakmıyordu.

Belgelerin özgünlüğünden kesin olarak emin olduktan sonra, Naim Bey'de bulunan belgelerin arasından Ermenilerin katlinden sorumlu olanları açık bir şekilde ortaya koyanları seçmem için, bu vahşetin içinde iki sene bizzat yaşamış biri olarak zulüm ve katliamlardan fazlasıyla haberdar olduğumu düşünerek, Milli Birlik beni görevlendirdi.

Bu belgeleri incelerken kitlesel katliamlara, imha amaçlı tehcire ve küçük çocukların öldürülmesine dair emirlerin neredeyse hepsinin Dahiliye Nazırı, daha sonra Sadrazam olan Talat Paşa'dan geldiğini gördüm. Ermeni halkını en kısa sürede halletmek, en küçüklerini ve yaşlılarını dahi affetmeden tamamen yok etmek için memurları uyaran, azarlayan oydu. Onlara bu yok etmenin kararlaştırılan, ne pahasına olursa olsun ve en hızlı şekilde yerine getirilmesi gereken bir şey olduğunu, herhangi bir takibat ya da cezalandırmadan çekinilmemesi gerektiğini söylüyordu. Bu suçlar Talat Paşa tarafından bir memurun yapabileceği en yüksek vatansever görev olarak ilan ediliyordu.

Bu belgelerden en önemlilerini seçtim. Bu emirleri yazılı olarak görmeden önce 1915-1916 cehennem yıllarında hayata geçirilmelerini yaşamış ya da yerine getirildiklerini öğrenmiştim.

Son olarak, Halep Fransız askeri yetkililerinin verdiği ve pasaport olarak kullandığım geçiş belgesinde belirtildiği gibi Halep Milli Ermeni Birliği tarafından bu belgeleri Avrupa'ya taşımak ve Barış Konferansı'na katılan Ermeni Milli Delegasyonu'na teslim etmekle görevlendirildim.

Bu görevi Naim Bey'in verdiği belgelere yorum ve açıklamalar içeren ve o tarihten bu yana Londra'da İngilizce, Paris'te Fransızca ve Boston'da Ermenice yayımlanan detaylı bir raporu ekleyerek yerine getirdim.

Aram Andonyan

HALEP HAT KOMİSERİ HAYRİ EFENDİ HAKKINDA SORUŞTURMA

Aslen Boyabat Kazasından Olup Beyoğlu, Feriköy, Baruthane Caddesinde, 76 Numaralı Mülazım Mehmet Efendi'nin Evinde Misafir Olarak Kalan On Altı Yaşlarında Şükrü Kızı Mediha'nın Emniyet Genel Müdürlüğü'ne Yanında Kız Kardeşi Zehra Olduğu Halde Alınan İfadesidir. 29 Ağustos 1916¹

Nazır Bey'e niçin başvurdunuz, ayrıntılı olarak söyleyiniz.

Geçen sene Ramazandan sonra Harbiye Nezareti birinci sınıf kâtiplerinden Emiri Bey'le evlendim. Eşimin, Şam'daki Şevki Paşa'nın birliğine tayini çıktı. Beni de beraberinde götürdü. Orada, Cemiliye denilen yerde altı ay kadar bulunduk. Emiri Bey rahatsızlandı, hava değişimi aldı. Eşimin biraderi bulunan Halep Hat Komiseri Hayri Bey'in eşi Mediha Hanım'la beraber İstanbul'a geldik.

Hayri Bey [Halep Cemiliye'de] bulunduğumuz eve bir gün çocuklarını okutturmak üzere öğretmen olarak bir Ermeni kızı getirdi. Aradan bir müddet geçtikten sonra diğer bir kız daha getirdi. Önceden getirdiği kızla yeni getirdiği kız birbirlerinden ayrılmıyorlarmış. Bunu da başka bir yere öğretmen olarak vereceğini söyledi. Sonradan gelen kızı, bir iki akşam bizde kaldıktan sonra ahbablarından birine öğretmen olarak verdiler.

İstanbul'a gelmek kararlaştırıldı. Evde hizmetçi olarak bulunan iki Ermeni kızını, hükümetten aldıkları seyahat varakasıyla asıl öğretmen sıfatıyla gelen birinci ve ahbablarından birine öğretmen sıfatıyla verilen ikinci kıza çarşaf giydirdiler ve Hayri Bey'in yalandan "baldızıdır" dediler. Bizim yanımıza verilene Leman, diğerine de Belkıs ismini verdiler. Şimendifere bindiğimizde polisler inceledi. Hayri Bey'in eşi, beni polislere elti yani kocasının [erkek kardeşinin] eşi gösterdi. Benim kayınvalidemi de tabii kendi kayınvalidesi gösterdi. Seyahat varakalı olan iki hizmetçi Ermeni kızını da hizmetçi gösterdi. Polisler bu hizmetçileri, yani

1 Buradaki tüm belgeler şu dosyanın içindedir: BOA.DH.EUM.2.Şb., 29/43

belgeli olanları geriye çevirmek istediler. İş valiye kadar gitti. Vali bunları affetmiş ve gelmelerine müsaade etmişti.

Halep'te evden istasyona giderken ve trene binerken Hayri Bey sizinle beraber miydi? Sizi trene ve istasyona götüren kimdi?

Bizi kızlarla beraber Hayri Bey istasyona getirdi. Trene bindirdi, bilet paralarını da verdi. Emiri Bey evde kaldı, hastaydı.

İstanbul'a geldiğinizde Hayri Bey'in ailesiyle ve kızlarla nereye indiniz?

Trenle Haydarpasha İstasyonu'na geldiğimizde bizi Hayri Bey'in eşinin babası kaymakam emeklilerinden Tefvik Bey karşıladı. Kızı Mediha Hanım'ı ve seyahat varakasıyla gelen iki kızdan birini aldı. Üsküdar Ahmediye'deki evlerine gittiler. Ben, belgesiz gelen ve birine Leman diğerrine Belkis ismi verilen Müslüman giysili Ermeni kızlarıyla kaldım. Kayınvalidem vesikalı hizmetçilerden biriyle Aksaray'da ahabplarından birine misafir olarak gitti. Zaten orada oturacaklardı. Ben bu iki Ermeni kızıyla bir kayak tuttum. Galata'ya çıktık. Akşamüzeri idi, alaturka saat on iki raddelerinde [akşam ezanı okunmak üzere] idi. Bir araba kiraladık. Üçümüz bir arabaya bindik. Eşyamız beraber idi. Karaköy'den yukarı çıkarken araba devrildi. Zayıf hayvanların bizi götüremeyeceğini anladık. Arabadan indik, bir hamal tuttuk. Bu kızlardan biri hamala eşyasını verdi. Giden Belkis idi. Kalan diğerriley beraber tramvaya bindik. Bizim eşyamız azdı, elimize almıştık. Zannedersem Parmakkapı İstasyonu idi, bu kız bana dedi ki "bu sokak bizim evin sokağıdır, ben burada ineğim, sen git." O indi, ben tramvayda kaldım. Bu benimle gelen kıza adresimi vermiştim. Bunlar bilahare bize gelecek, beni göreceklerdi. Ben de Pangaltı'nda indim, tekrar arabaya bindim. Pangaltı Karakolu'ndan arabama bir jandarma aldım; yalnız gitmeğe cesaret edemedim. Eve geldim. Alaturka saat üç oldu. Annem bana yemek vermişti, yiyordum. Benimle Parmakkapı'ya kadar arkadaşlık eden Ermeni kız Leman bizim eve geldi. "Aman Belkis'ı yakalamışlar" dedi. Ve benden sorulacak olursa Belkis'in girdiği eve benim girdiğimi ve Halep'ten kızlarından portakal getirdiğimi söylememi rica etti. Yani Müslüman giysisiyle Belkis'in girdiği eve benim girdiğimi polise söyletmek ve Belkis yani Ermeni kızının Müslüman çarşafıyla girdiğini saklamak istedi. Bunları ayaküzeri söyledi ve gitti. Mesele böyle oldu. Bu kızları güzel tanı-

rim ve gitsem Beyoğlu'ndaki evlerinde bulurum. Bunlar Dörtüol'da Ermeni öğretmeniymişler. Böyle işitmiştim. Bu iki kızın asıl isimleri birinin Diruhi, diğerinin Zaruhi'dir.

Bu kızlarla ve Hayri Bey'in ailesiyle İstanbul'a hangi tarihte geldiniz? Ve eşiniz Emiri Bey ile Hayri Bey şimdi nerededir?

Bu kızlarla geçen Mart'ın dördüncü günü İstanbul'a geldik. Bizden yirmi gün sonra da Emiri Bey tek başına İstanbul'a geldi. Hayri Bey ise kırk [gün] sonra geldi.

Hayri Bey İstanbul'a gelirken bizim getirdiğimiz kızlardan başka üç Ermeni karısı daha getirdi. Bunlar da Müslüman kıyafetine sokulmuştu. Bu üç kadının biri Halep'ten Bâb'a sürülmüştü. Bâb'dan yine Müslüman giysileriyle Halep'e kaçıp gelmişti. Bu Ermeni karılarına Hayri Bey'in Müslüman ismi olarak ne verdiğini bilmiyorum. Bunlardan biri, yani Bâb'dan kaçan Haydarpaşa İstasyonu'na geldiği vakit Haydarpaşa'dan ayrılmış, diğer ikisini Hayri Bey, Müslüman çarşafıyla Ahmediye'de kayınpederi Tefvik Bey'in evine götürmüş. Ben Feriköy'deki Tefvik Bey'in evine gitmiştim. Hayri Bey gelecek diye kocam Emiri Bey'le beraber bekliyorduk. Gündüz alaturka dokuz, onda eve geldiler. Gelmeden önce Tefvik Bey'le eşim Emiri Bey ve Hayri Bey'in küçük çocuğu Perihan, Hayri Bey'i karşılamak için Haydarpaşa istasyonuna gitmişlerdi. Bunlarla beraber iki araba ile eve geldiler. O gece kocamla birlikte orada kaldık. Ertesi gün kendi evimize gittik. Müslüman kıyafetindeki Ermeni karılarını orada bıraktık. Bunlardan biri halen Hayri Bey'in yanında hizmetçidir. On yedi, on sekiz yaşındadır, kızdır. Diğerini nereye gönderdiğini bilmiyorum.

Halen eşinizle birlikte misiniz? Birlikte değilseniz neden ayrıldınız? Resmen boşandınız mı? Burada pederiniz, kardeşiniz var mıdır? Kimlerdir?

Bundan on gün evvel eşim Emiri Bey, beni kayıinvalidemin yüzünden resmen boşadı. Benim İstanbul'da bir annem, bir de evvelki pederim vardır. Mülazımdır, bana katiyen bakmaz. Kendisi savaştadır. Bir de kız kardeşim Zehra evlidir. Kocası hamaldır. Bunlardan da bana bir yardım yoktur. Bugün açım, akşam da yiyeceğim yoktur. Halen söylediğim gibi Feriköy'de annemin yanında kalıyorum. Evvelki pederim işitse beni kovarlar. Nereye gideceğim, şaşırmış bir kızım. Başka bir diyeceğim yok-

tur. Sefaletime merhamet isterim. İmza bilmem, mührüm yerine parmak basarım. 29 Ağustos 1916

Şükrü kızı Mediha

(parmak izi)

Bu ifade benim bulunduğum halde tutulmuştur.

Kızkardeşi Şükrü kızı Zehra

(parmak izi)

İşbu ifade tarafımızdan tutulmuştur.

İkinci Şube Müdür Muavini

(imza)

Birinci Şube Müdürü

(imza)

*** **

Polis Müdürü Ahmet Bey'e

-gizlidir-

Halep Hat Komiseri Hayri Bey'in Dört Yol'da öğretmenlik yapmış ve Halep'e sürülmüş olan Diruhi ve Zaruhi isimli iki Ermeni kızını yanına öğretmen diye alarak geçen Mart ayında Leman ve Belkıs ismiyle ve Müslüman giysisiyle "baldızım" diyerek ailesiyle birlikte İstanbul'a izin belgesiz kaçırıldığı ve bunların Beyoğlu Parmakkapı taraflarında oturmakta oldukları anlaşılmıştır. Bundan başka Hayri Bey'in, ailesinden kırk gün sonra İstanbul'a gelirken başka üç Ermeni kadını daha İstanbul'a getirdiği ve hatta bunlardan birinin Haydarpaşa'ya gelince oradan savuşup gittiği, diğerlerinin Hayri Bey'in kayınpederi olup Üsküdar Ahmediye'de oturan Kaymakam Tefik Bey'in evine götürüldüğü ve Haydarpaşa'dan savuşanın ise Bâb'a sürüldüğü halde Halep'e dönmüş bir komiteci olduğu güvenilir kaynaklardan haber alınmıştır. Bu konuda gizli bir şekilde, etraflıca araştırma yapılarak sonucunun bildirilmesini temenni ederim. 10 Eylül 1916.

Dâhiliye Nazırı

Talat

Not: Bunlara ne şekilde izin belgesi verildiği Halep'e sorulacak.

*** **

Halep Valisi Mustafa Bey'e

-gizli yazı-

Halep Hat Komiseri Hayri Bey'in Dört Yol'da öğretmenlik yapmış ve Halep'e sürülmüş olan Diruhi ve Zaruhi isimli iki Ermeni kızını öğretmen olarak yanına alarak, Leman ve Belkıs ismiyle ve Müslüman giysisiyle "baldızım" diyerek geçen Mart ayında ailesiyle birlikte İstanbul'a kaçırttığı ve halen bunların Beyoğlu Parmakkapı tarafında oturmakta olduğu anlaşılmıştır. Bundan başka Hayri Bey'in, ailesinden kırk gün sonra İstanbul'a gelirken başka üç Ermeni kadını daha İstanbul'a getirdiği ve hatta bunlardan birinin Haydarpaşa'ya gelince oradan savuşup gittiği, bu kadının Bâb'a sürüldüğü halde tekrar Halep'e gelerek gizlenmiş bir komiteci kadın olduğu güvenilir kaynaklardan haber alınmıştır. Bunlara nereden ve ne şekilde izin belgesi verildiğinin, vaziyetleri ile kimliklerinin ve bu şekilde İstanbul'a başka kadınlar getirilmiş olup olmadığının etraflıca araştırılarak sonucunun bildirilmesi. 14 Eylül 1916.

Dâhiliye Nazırı

Talat

*** ***

Halep Vilâyeti²

Mektubi Kalemi

Umumi: 5833

Hususi: 517

Dâhiliye Nezareti'ne

Nazır Beyefendi Hazretleri

Nezarete bağlı Emniyet Genel Müdürlüğü'nden yazılan 14 Eylül 1916 tarihli ve 2259/136 numaralı yazınızın cevabıdır.

Eski Halep Hat Askeri Komiseri Hayri Bey, gerçekten de öğretmen olarak evine iki Ermeni kızı almış, fakat sonradan bunlar kendisinden aldırılarak kiliseye teslim edilmiştir. Hayri Bey İstanbul'a gideceği zaman trene bindirerek beraberince götürmüş olduğu beş neferden iba-

2 Bu belge ayrı bir dosyadadır: BOA.DH.EUM.2.Şb., 30/7.

ret bulunan ve hepsi de Müslüman kıyafetine girmiş olan kadınların evrakları incelemek istenildiğinde bunların kendi eşi, kız kardeşi ve akrabası olduğunu beyan etmiştir. Zaten kapalı Müslüman kadınlarının kanunen seyahat varakası alma zorunlulukları yoktur. Bu yüzden söz konusu kadınlar muayene edilmemiştir. Diğer taraftan Hayri Bey'e mensup kadınlar istasyona getirilmediğinden bahsi geçen iki Ermeni kadınının ailenin yanında bulundukları anlaşılmış, sürüldüğü halde döndükleri bildirilen diğer iki kadın hakkında da hiçbir bilgi edinilememiş olduğu arz olunur Nazır Beyefendi Hazretleri. 31 Ekim 1916.

Halep Valisi
Mustafa Abdülhâlik

*** ***

İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiyesi
Kısm-ı Siyasi Müdüriyeti

Adet: 426

Dâhiliye Nezareti'ne
-gizlidir-

Devletli Efendim Hazretleri

Nezarete bağlı Emniyet Genel Müdürlüğü İkinci Şube'den yazılan 12 Ekim 1916 tarihli ve 430 numaralı tezkere cevabıdır. Halep Hat Komiseri Hayri Bey'in yardımıyla İstanbul'a gelerek Beyoğlu Parmakkapı'da oturduğu beyan edilen Diruhi ve Zaruhi isimli kızlar bulunamamıştır. Ancak yazı ekindeki 11 Mart 1916 tarihli Halep Vilâyeti Polis Müdüriyeti'nin belgesiyle, Komiser Hayri Bey'in hizmetçileri adı altında Mari ve Armina isminde iki kızın gelerek şimdi Hayri Bey'in Üsküdar'da kayınpederi Tevfik Bey'in yanında oldukları yapılan araştırmadan anlaşılmıştır. 24 Eylül 1916.

Polis Genel Müdürü
(imza)

SEYAHAT BELGESİ

İsmi	Pederinin İsmi	Yaşı	Tabiiyeti	Eşkâli					
Mari				Boy	Göz	Bıyık	Sakal	Saç	Alamet-i farika
Sanat veya mesleği				Halep Hat Komiseri Hayri Bey'in hizmetçisi					
Nereye gideceği				İstanbul					
Seyahat nedeni				Hayri Bey'in ailesiyle					
Seyahat güzergâhı				Şimendifer					
Ailesi üyelerinden yanında bulunanların isimleri ve hüviyetleri				Hayri Bey'in diğer hizmetçisi Armina beraberdir					
Yukarıda isim ve seyahat güzergâhı yazılı olan Mari ile Armina'nın seyahatlerinde bir sakınca görülemediğini bildiren işbu seyahat belgesi adı geçene ücretsiz olarak verildi. 10 Mart 1916									
(mühür ve imza)									

*

Polis Müdürü Ahmet Bey'e

—gayet gizlidir—

26 Ağustos 1916 tarihli ve 426 numaralı tezkerenin cevabıdır. Halep Hat Komiseri Hayri Bey'in Halep'ten kaçırdığı kızlardan Diruhi'nin Beyoğlu Parmakkapı'da Nefti Sokağı'nda beş numaralı evde annesiyle birlikte oturduğu ve kendisinin alçak boylu, zayıf, kara kaş ve gözlü, tüylü, esmer ve yirmi sekiz yaşlarında, aslen İstanbullu olup Dört Yol'da öğretmen iken Halep'e sürüldüğü ve orada Otelci Baron tarafından Hayri Bey'e prezante edilerek Hayri Bey'in çocuklarına Fransızca ve Ermenice okuttuğu anlaşılmıştır. Zaruhi'nin ise Beyoğlu Macar Caddesi'nde Kavasbaşı Sokağı'nda 52 numaralı evde ikamet edip uzun boylu, kara kaş ve gözlü, esmer, zayıf, yirmi bir yaşında, gayet siyah bir kız olduğu, Fransızca ve Ermenice bildiği, mükemmel Türkçe okuyup yazdığı tespit edilmiştir. Hayri Bey'in, Diruhi'ye Belkis ve Zaruhi'ye de Le-man isimlerinin verilerek kaçırdığı, bu iki kızdan başka Siranuş isminde, alçak boylu, şişman, kara kaş ve gözlü esmer, çirkin, yuvarlak, 18 yaşında bir kızı da İkbâl ismiyle, Bâb'dan firar etmiş müthiş komiteci bir kadını da kız kardeşi gibi göstererek getirdiği, bu kadının da şimdi Haydarpaşa'da bulunduğu ve Siranuş'un hizmetçi sıfatıyla kendi dayısının evinde bulunduğu güvenilir kaynaklardan haber alınmış olduğundan bir

önceki yazıda da bildirildiği üzere gizli bir şekilde araştırma yapılarak sonucunun bildirilmesini temenni ederim. 6 Ekim 1916

Dâhiliye Nazırı

Talat

*** **

İstanbul Polis

Müdüriyet-i Umumiyesi

Tahrirat Kalemi

Umumi: 6507

Hususi: 427

Dâhiliye Nezareti'ne

-acele ve gizlidir-

Devletli Efendim Hazretleri

Nezarete bağlı Emniyet Genel Müdürlüğü'nün 5 Ekim 1916 tarihli ve 486/2497 numaralı tezkeresine cevaptır. Halep Hat Komiseri Hayri Bey'in Halep'ten İstanbul'a gönderdiği Ermeni kızlarından Beyoğlu Macar Caddesi Kavas Sokak elli iki numaralı evde oturan Diruhi ve Tarla-başı Nefti Sokak beş numaralı evde oturan Zaruhi sorgulanmıştır. Bunlardan Diruhi, Dört Yol Kazasında Ermeni Kız Okulu'nda dikiş ve Zaruhi de piyano öğretmeni olarak çalıştıkları sırada Dört Yol Ermenilerinin gönderilmeleri ve okulun da kapanmasından dolayı İstanbul'a gelmek için kaymakamlığa başvurmuşlarsa da sonuçsuz kalmıştır. Bunun üzerine Halep'e giden iki kadından Diruhi, Halep'te ismini bilmediği bir Arap'ın evinde mürebbiyelik, Zaruhi de Halep tüccarından Zühtü Paşazade Rıfat Bey'in evinde öğretmenlik yaparak geçimlerini sağlamaya başlamışlardır. Diruhi ve Zaruhi beş ay kadar Halep'te kaldıktan sonra Hayri Bey'in ailesinin İstanbul'a gideceğini Baron'un Otelinde kalan Dört Yol Pelenksiyan Zakaryan isminde birinden öğrenmişlerdir. Bunun üzerine Hayri Bey'in evine gidip gerek kendisinden ve gerek ailesinden İstanbul'a götürülmelerini rica etmişlerdir. Sonrasında ise Diruhi'ye Meryem ve Zaruhi'ye de Armina takma isimleri verilerek hizmetçi olarak Hayri Bey'in annesi ve eşi Mediha Hanım ile kardeşinin eşi, oğlu Turgut, kız kardeşi Perihan ve ismini bilmedikleri hizmetçi Müslüman bir kadınla birlikte İstanbul'a geldikleri anlaşılmıştır.

Söz konusu kişiler, ellerindeki seyahat izin belgesinin yalnız Konya İstasyonu'nda kaydedildiğini, başka da hiçbir incelemeye tabi tutulma-

dıklarını ve İstanbul'a geldikten sonra seyahat izin belgelerini kaybet-
tiklerini söylemişlerdir. Kadınlardan Siranuş, bundan yedi, sekiz yıl ön-
ce Hayri Bey'in hizmetine girerek ailesiyle birlikte Halep'e gittiğini ve
orada din değiştirerek isminin Fatma yapıldığını, bir müddet Halep'te
çarşafı gezmişse de çarşafı eskidiğinden şimdi çarşafsız gezdiğini an-
cak yine çarşafılanacağını ve bundan beş altı ay önce Hayri Bey'le bir-
likte İstanbul'a geldiğini söylemiştir.

Siranuş'u sormak üzere Üsküdar Polis Müdüriyetine gelen Hayri
Bey'e, konuyla ilgisinden dolayı sorulduğunda Diruhi ve Zaruhi'nin ön-
ceden Dört Yol Kazası İdare Meclisi azası Haçar Efendi'nin yanında bu-
lunduklarını, adı geçen tehcir edilmesi üzerine açıkta kaldıklarını, Ha-
lep'te orduya mal temin eden tüccardan olup tanışıklıkları bulunan Za-
karyan Pelenksiyan Efendi'nin tavsiyesi ve kadınların İstanbullu ve na-
muslu insanlar oldukları araştırma sonucunda ortaya çıktığını, bunun
üzerine İstanbul'a gitmelerinde sakınca olup olmadığını Halep Valisine
sorduğunu, onun da "devleti yönetenlerin aksi bir emri olmadığı ve ka-
dın olduktan sonra elli kişi bile götürülebileceği" şeklinde izin verince-
sine cevap vermesi üzerine Halep Polis Müdüriyetine müracaat ede-
rek Armina ve Meryem isimlerine çıkarttığı seyahat izin belgesi ile bun-
ları, ailesi ile beraber İstanbul'a gönderdiğini, bunlardan başka diğer
bir kadın göndermediği gibi beraberinde de getirmedeğini söylemiş-
tir. Hayri Bey, Siranuş'un ifadelerini tamamen onaylamış ve istek ha-
linde teslim edilmek üzere Siranuş, bir senet karşılığında Hayri Bey'e
teslim edilmiştir.

Hayri Bey'in Diruhi ve Zaruhi ve Siranuş namındaki kadınları bildi-
rildiği üzere İstanbul'a gönderdiği anlaşılmakla birlikte bunlardan baş-
ka yanından kaçırılmış ve hali dikkate değer başka bir kadının getiril-
diğine dair hiçbir delil ve bilgi elde edilememiş olduğu arz olunur. 18
Ekim 1916

Polis Genel Müdürü
(imza)

*** **

Polis Müdürü Ahmet Bey'e

—gayet gizli ve aceledir—

18 Ekim 1916 tarihli ve 6507-427 numaralı tezkerenin cevabıdır. Halep Hat Komiseri Hayri Bey'in İstanbul'a gönderdiği Diruhi, Zaruhi ve Siranuş isimli Ermeni kadınlar hakkında firar ederek gelenler gibi işlem yapılması gerekirken bunlardan Siranuş'un Hayri Bey'den alınan senet karşılığında serbest bırakılmasındaki amaç anlaşılamamıştır. Gerek bu kadınlar ve gerekse Hayri Bey'in kaçırdığı kızlardan Üsküdar Ahmediye'de asker kaymakamlığından emekli Tefvik Bey'in evinde bulunan 13-14 yaşlarında, lepiska saçlı, sarı ela gözlü, beyaz, şişmanca Armina namındaki kız ile Feriköy'de, Baruthane Caddesi'nde yine akraba-sından birisi ile evli olduğu anlaşılan Ermeni kızı Mari diğer ismiyle Ayşe hakkında firar ederek gelenlere yapılan işlemin derhal uygulanması ile hepsinin gönderilme tarihlerinin bildirilmesi, araştırmanın derinleştirilerek bunlar gibi Hayri Bey tarafından İstanbul'a getirilmiş Ermeniler varsa onlar hakkında da aynı şekilde işlem yapılarak sonucun bildirilmesini temenni ederim. 22 Ekim 1916.

Dâhiliye Nazırı

Talat

*** ***

Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya

—gayet gizli ve aceledir—

Önceden Halep Hat Komiserliğinde görevli olan Erkân-ı Harbiye Kaymakamlarından Hayri Bey'in çeşitli bölgelerden Halep'e sevk ve sürülmüş olan komiteci Ermeni kadın ve kızlarından bazılarını Müslüman giysileri giydirip keza bunlara çeşitli Müslüman isimleri vererek İstanbul'a kaçırmakta olduğu haber alınarak gerekli incelemeler yapılmakta idi. Bu sırada Hayri Bey'in İstanbul'a gelmesi üzerine konu daha da dikkat çekici bir hale gelmiş, bunun üzerine Polis Müdüriyetinden araştırma ve inceleme yapılması istenmişti.

Hayri Bey'in geçen Mart ayında ailesiyle birlikte ve "baldızım" diyerek Müslüman kıyafetiyle gönderdiği haber verilen Diruhi, diğer adıyla Leman'ın Beyoğlu Macar Caddesi'nde Kavasbaşı Sokağı'nda 52 nu-

maralı evde ve “baldızım” diyerek yine ailesiyle gönderdiği Zaruhi, diğer adıyla Belkis’in da Beyoğlu Tarlabası’nda Nefti Sokağı’nda 5 numaralı evde oturdukları anlaşılmıştır. Bunlardan Diruhi’nin Dört Yol’da Ermeni okulunda dikiş, Zaruhi’nin ise piyano öğretmeni oldukları sırada mektebin ve Ermenilerin sevk olunmasından dolayı İstanbul’a gelmek için Dört Yol Kaymakamlığına başvurularından bir sonuç elde edilememesinden dolayı diğer Ermenilerle Halep’e gelerek, Halep ileri gelenlerinden iki kişinin özel hizmetlerine girmiş bulunmaktaydılar. Bu sırada yine Dört Yol’lu olup Halep’te bulunan şüpheli şahıslardan Pelenksiyan Zakaryan ile öteden beri Ermenileri himaye eden ve kendilerinin bir şekilde firarlarını kolaylaştırmak için memurlarımızın zayıf kalplerinden yararlanarak aracı olmaktan çekinmeyen Otelci Baron’un da yol göstericiliği ile sözkonusu kızı ailesiyle İstanbul’a göndermelerini onayladığı ve kendilerini ailesindeki kadınların yanına katarak ve baldızı olduğunu söyleyerek izin belgesi olmadan İstanbul’a gönderdiği anlaşılmıştır.

Bu kızdan başka halen hizmetinde bulunan Siranuş isimli bir Ermeni’ye Müslüman kıyafeti giydirip kendisiyle beraber İstanbul’a getirmiştir. Siranuş’un şimdilerde Hristiyan kıyafeti giydiği bilinmektedir. Hayri Bey’in ayrıca Üsküdar Ahmediye’de askeri kaymakam emeklilerinden kayınpederi Tevfik Bey’in evinde bulunan Armina ile Feriköy’de yine ailesinden biriyle evlendirildiği haber alınan Mari, diğer ismiyle Ayşe’yi keza İslâm elbisesiyle ve belgesiz olarak kaçırdığı, yapılan incelemeler sonucunda anlaşılmış, ilgili birime de bu konu hakkında gereken işlemlerin yapılması tebliğ edilmiştir.

Askeri nakliyat yapıldığı şu önemli zamanda trenlerin güvenliğine çaba gösterilmesi, asker ile namus ve hamiyetine hükümetçe kefil olunan insanlardan başka şüpheli kişilerin, özellikle de Ermenilerin alınan karara aykırı olarak, belgesiz bir şekilde seyahatlerine izin verilmemesi gerekir. Bu konunun takibi Hayri Bey’in görevlerinden iken sözkonusu Ermeni kadınlarını, hem de aile üyesi olarak göstererek ve çarşaf giydirek İstanbul’a kaçırmaları ve üstlendiği görev ile yetkilerini kötüye kullanmaları düşündürücüdür.

O havalide meydana gelmiş olaylardan her şekilde haberdar olup kadın olmaları dolayısıyla iskân bölgelerine gönderilmek üzere Halep’te toplanmış olan ve her türlü kötülük beklenebilecek, komiteci Ermenilerle kolayca, dikkat çekmeden irtibata geçebilmelerinden dolayı edinecekleri her türlü bilgiyi İstanbul’daki Ermenilere ulaştırmaları ve

oralarda meydana gelen olayların canlı birer şahidi olmalarından dolayı İstanbul sokaklarında gezmelerine de sebep olması son derecede önemli görüldüğünden benzerlerine etkili bir ibret olmak üzere vazifesini kötüye kullanmış olan Hayri Bey hakkında gereken muamelelerin şiddetle uygulanmasını ve sonucun bildirilmesini özellikle rica ederim. 22 Ekim 1916

Dâhiliye Nazırı
Talat

*** **

Emniyet Genel Müdürlüğü'nden
27 Ekim 1916

1. Diruhi:

Parmakkapı Nefti Sokağı'nda beş numaralı evde annesiyle birlikte; alçak boylu, zayıf çok, kara kaş gözlü, tüylü, esmer, 28 yaşında diyor-
sa da göstermez. Halep'te Baron prezante etmiş, Fransızca, Ermenice ders veriyordu Hayri Bey'in çocuklarına, kızdır, aslı İstanbullu, Dört-
yol'da öğretmenmiş, müdür delalet etmiş, oradan Halep'e sürülmüş.

2. Zaruhi:

Beyoğlu Tatavla civarında, bu adres verilecek: Beyoğlu Macar Caddesi'nde Kavasbaşı Sokağı'nda numara 52, uzun boylu, kara kaş, gözlü, esmer, zayıf, yirmi bir yaşında, gayet siyah, kız, Baron prezante etti, Fransızca, Türkçe, Ermenice bilir, mükemmel Türkçe yazar, okur, İstanbul'da bir annesi var, Leman ismiyle kaçırıldı, Dört Yol'da öğretmenmiş.

3. Siranuş:

Alçak boylu, şişman, kara kaş, gözlü, esmer, çirkin, yuvarlak bir kız, 18 yaşında var, Hayri Bey'le beraber geldi, Müslüman elbisesiyle, İkbâl ismiyle ve hizmetçi sıfatıyla getiren kendi dayısının evinde imiş.

4. Bir de ayrıca Bâb'tan firar etmiş müthiş bir komiteci kadın getirmiş, Hayri Bey'le beraber gelmiş, hemşiresi sıfatıyla getirmiş, Haydarpaşa'da imiş.

Armina: 12-13, lepiska saçlı, sarı, ela gözlü, beyaz, şişmanca, Üsküdar Ahmediye'de Kaymakam Tevfik Bey, askeri mütekaid.

11-20 yaşında Feriköy Baruthane Caddesi'nde, 56 numarada Mülâzım Mehmet Efendi.

